

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Hokand Hanlığı Merkez Teşkilatı

Doktora Tezi

Fayzullakhon Otakhonov

Ağustos 2023

İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Hokand Hanlığı Merkez Teşkilatı

Doktora Tezi

Fayzullakhon Otakhonov

Danışman

Prof. Dr. Hayrunnisa Alan

Ağustos 2023

TEZ JÜRİSİ ONAYI

Fayzullakhon Otakhonov tarafından hazırlanan "Hokand Hanlığı Merkez Teşkilatı" başlıklı bu Doktora Tezi, Tarih Anabilim Dalı'nda hazırlanmış ve jürimiz tarafından kabul edilmiştir.

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

Tez Danışmanı:

Prof. Dr. Hayrunnisa Alan
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Üyeler:

Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere
Marmara Üniversitesi

Prof. Dr. Osman Yorulmaz
Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi

Doç. Dr. Nilgün Dalkesen
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Dr. Öğr. Üyesi Ertuğrul Ökten
İstanbul Medeniyet Üniversitesi

Tez Savunma Tarihi: 06 / 07 / 2023

BEYANLAR

Yazım ve Kaynak Gösterme Kılavuzu Beyanı

Danışmanlığında yazılan bu tezin Chicago yazım ve kaynak gösterme kılavuzunda belirtilen kurallara uygun olarak yapılandırıldığı ve bu kılavuzun Chicago kaynak gösterme standartlarının bu tezde tutarlı olarak uygulandığı tarafımdan incelenerek teyit edilmiştir.

Prof. Dr. Hayrunnisa Alan

Etik İlkelere Sadakat Beyanı

Hazırladığım bu tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu, akademik ve etik kuralları gözeterek çalıştığımı ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi beyan ederim.

Fayzullakhon Otakhonov

ÖZET

Hokand Hanlığı Merkez Teşkilatı

Fayzullakhon Otakhonov

Doktora Tezi, Tarih Anabilim Dalı

Danışman: Prof. Dr. Hayrunnisa Alan

Ağustos 2023

Hokand Hanlığı, Türkistan bölgesinde Şeybanîlerin dağılmasından sonra ortaya çıkan Hanlıklardan biridir. Temelleri 1709'da atılan ve 1876'da Rusya Çarlığı'nın işgal etmesiyle yıkılana kadar yaklaşık iki asır varlığını sürdüren Hokand Hanlığı ile ilgili çalışmaların çoğu siyasi tarih odaklıdır. Siyasî tarihte toplumsal yapı ve teşkilata ilişkin bilgilere dolaylı olarak ve kısaca yer verilirken, ayrıca ana hatlarıyla teşkilat hakkında yayınlanmış bazı makaleler de mevcuttur.

Siyasi yapıların (*hanlık, beylik*) nasıl organize edildiğini bilmek, Orta Asya'da ortaya çıkan devletlerin tarih ve kültürleri hakkında kapsamlı bir anlayışa sahip olmaya yardımcı olacaktır. Ayrıca siyasal örgütlenmelerin şekil ve işleyiş biçimlerinin yanı sıra, toplumsal ve kültürel hayatın da bilinmesi bu devletlerin ortaya çıkış ve dağılma süreçlerini daha doğru inceleme olanağı sunmaktadır. Siyasal kültür ve işleyişteki sürekliliği ve değişimleri görme fırsatı vermesi açısından, bu çalışmanın ana odak noktası olan Hokand Hanlığı'nın merkez teşkilatını ortaya koymak, 18.yüzyıl ve sonrasındaki Orta Asya'ya ilişkin tarih ve kültür anlayışımıza katkı sağlayacaktır.

Bu çalışmamızda, Hanlık hükümdarlarının mensubu oldukları Ming boyu, hanları destekleyen sosyal gruplar olarak kutlu aileler, hanların meşruiyeti, *atalık, biy, han* gibi unvanlar, yönetim merkezinde bulunan ordunun yapısı da dahil olmak üzere Hanlığın sınırları, protokolde yer alan yetkililer ve sahip oldukları görevler ile protokolde yer almayan ancak *orda*'da görev alan bazı memuriyetler üzerinde durulmuştur. Bu doğrultuda, Hokand Hanlığı teşkilatı çok büyük oranda Hokand Hanlığı devrinde kaleme alınan ana kaynaklara dayanarak ortaya konmuştur. Hokand Hanlığı merkez teşkilatının yanı sıra Minglerin kökeni, Hanlığın kesin sınırları, içindeki vilayetlerin sınırları, hanların dünürleri ve zümrelerle olan ilişkileri ile *ayim* denilen eşlerinin yetkileri hususunda özgün bulgular ortaya konulmuştur.

Anahtar Kalimeler: Hokand Hanlığı, Merkez Teşkilat, Ming Hanedanı, Han Ordası, Meclis, Kutlu Görünüş

ABSTRACT

Central Organization Of Kokand Khanate

Otakhonov, Fayzullakhon

Ph. D. Thesis, Department of History

Supervisor: Prof. Dr. Harunnisa Alan

August 2023

The Khanate of Kokand is one of the khanates that emerged after the disintegration of the Shaybanids in the Turkestan region. Most of the studies on the Khanate of Kokand, whose foundations were laid in 1709 and continued to exist for about two centuries until it was destroyed by the invasion of the Russian Tsardom in 1876, are focused on political history. While information about the social structure and organization is included indirectly and briefly in the political history, additionally, there are some articles published on the organization with the main lines.

Knowing how the political structures (*khanate*, *beylik*) are organized will help to have a comprehensive understanding of the history and culture of the states established in Central Asia. In this regard, knowing the social and cultural life besides the form and modus operandi of political organizations will provide the opportunity to analyze the emergence and dissolution processes of these states more accurately. In order to reveal the central organization of the Khanate of Kokand, which is the main focus of this study in terms of allowing us to see the continuity and changes in the political culture and operation, will contribute to our understanding of the history and culture of Central Asia in the 18th century and later.

In this study, we shed light on the Ming clan to which the ruler of the khanate were belonged, the kutlu (substantial) families as the social groups that supported the khans, the legitimacy of the khans, the titles such as *atalik*, *biy*, *han*, and the adjectives used for them, as well as the borders of the khanate, the structure of the *orda* that is the administrative center, the authorities in the protocol and the duties they were entitled to, including some civil servants that were not included in the protocol but were assigned in the *orda*. We have revealed the organization of the Khanate of Kokand based on the primary sources written during the Khanate of Kokand period. In addition to the central organization of the Khanate of Kokand, we have revealed the original findings as the origin of the Mings, the definite borders of the Khanate, including lines of the provinces within, the khans' relationship with their in-laws and coteries, and the authority of the *ayims*, wives of khans.

Keywords: The Khanate of Kokand, Central Organization, Uzbek Ming Dynasty, Orda of Khan, Majlis, Qutlu Korinish

ÖNSÖZ

Hokand Hanlığı üzerinde yaptığım çalışmanın temellerinin çocukluk zamanımda atıldığını söyleyebilirim. Babam aile sohbetleri esnasında Hanlık tarihinden çok bahsederdi, dedelerimizin han sarayında çalıştıklarını, çeşitli görevde bulunduklarını, tarih ve edebiyat ile ilgilendiklerini anlatırdı. Bu hikayeler aslında aile içindeki sözlü tarihi, babadan oğula anlatılarak geliyordu. Biz çocuklar babamın ve akrabalar içinde özellikle halamın dedelerimiz ve soyumuz hakkında anlattıkları hikayelerle büyüdük. Özbekistan’da üniversite yıllarımda bir gün babam elime bir yazma eser nüshasını verdi, bu eserin benim yedinci kuşaktan dedem Mirza Kalandar Muşrif’e ait olduğunu anlattı. *Şahname-i Ömerhani* adlı bu eserin Hokand Hanlığı tarihine ait en eski kaynaklardan biri olduğunu o zaman bilmiyordum. Eser Farsça ve yazma nüsha olduğundan hiç okuyamadım. ASlında Arap harflerini biliyordum ama daha önce hiç yazma eser okumadığımdan tecrübem yoktu. O an bu eseri okuma hevesi ve heyecanı beni coşturdu. İçimde dedemin kitabı üzerinde araştırma yapmayı üstlenmem gerektiğini hissettim. O heves beni Farsça öğrenmeye, yazmalar üstünde çalışmaya ve Hokand Hanlığı üzerine araştırmalar yapmaya sevk etti. O günden beri bu konudaki çalışmalarımı yürütüyorum.

Bu doktora çalışmasının ortaya çıkmasında emeği geçen kıymetli hocalarım, yakınlarım var. Öncelikle tez konusunun belirlenmesi başta olmak üzere tezin bitmesine kadar her türlü desteklerini esirgemeyen, tezimizin her kelimesinde büyük emeği olan danışman hocam Prof. Dr. Hayrunnisa Alan’a sonsuz saygılarımı ve teşekkürlerimi sunarım. Danışman hocamın teşviki ve tavsiyeleriyle bu çalışmanın ortaya çıktığını belirtmek isterim. Ayrıca tezi okuyup yorum, öneri ve eleştirilerde bulunan hocalarım Prof. Dr. Ahmet Kanlıdere, Prof. Dr. Osman Yorulmaz, Doç. Dr. Nilgün Dalkesen ve Dr. Öğr. Üyesi Ertuğrul Ökten’e teşekkür borçluyum. Tez savunmasından sonra metni tashih etme konusunda yardımını esirgemeyen Burhan Kavuncu’ya teşekkür ederim. Özbekistan’daki hocalarım Prof. Dr. Şadman Vahidov, Prof. Dr. Uktambek Sultonov, Hokand Hanlığı tarihi uzmanı olarak araştırma faaliyetime katkıda bulundular, onlara ayrıca minnettarım.

Ailemin maddi manevi her türlü destekleri, her duruma anlayışla karşılamaları, arkamda dimdik durmaları ve sayamadığım nice yardımları sayesinde bugünlere kadar geldim. Halam Nazirehan doktora tezimin bitmesini merakla bekliyordu, her görüşmede tezi bitirip kitap halini görmek istediğini dile getirirdi. Nasip değilmiş, halam bu günleri

göremedi, Allah rahmet eylesin. Babam Nurullah Muhammed Raufhan, kendisi yazar olup ailedeki geleneğin devamcısı olarak benim tarihle ilgilendiğimi görünce çok sevinmişti. “Oğlum, ilgilendiğin alanın en iyi uzmanı olmaya çalış” diye beni ilme teşvik eden de babamdır. Annem Gülnarehan Hamdam Ali beni ve kardeşlerimi iyi bir insan olarak yetiştirmeye çalıştı, her zaman arkamızdan dua etti. Anne babama ne kadar teşekkür etsem azdır. Eşim Nazime İlham kızı ve çocuklarım hayatımdaki en büyük destekçilerimdir. Eşime, bu çalışma süresince büyük bir sabırla nezaket gösterdiği ve yardım ettiği için sonsuz şükranlarımı sunuyorum.

Tez çalışmamızın İstanbul Medeniyet Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP, Proje no.1354) tarafından desteklendiğini belirtmem gerekiyor. Ayrıca Türkiye’ye gelip eğitim almama neden olan, eğitim ve öğretim döneminde büyük imkanlar sunan, bana burs verip rahatlıkla araştırma yapmamı sağlayan Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı’na ve Ayaz Tahir İdil-Ural Türkistan Vakfı’na teşekkür ederim.

Fayzullakhon Otakhonov

Ümraniye/İstanbul, 2023

İÇİNDEKİLER

ÖZET	iv
ABSTRACT	v
ÖNSÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER.....	viii
KISALTMALAR	xi
GİRİŞ	1
A. Araştırmanın Konusu ve Hedefi.....	1
B. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynaklar Tahlili.....	4
1. Yöntem.....	4
2. Araştırmanın Kaynakları.....	5
C. Hokand Hanlığının Siyasi Tarihi.....	12
1.BÖLÜM. HOKAND HANLIĞININ COĞRAFYASI VE SOSYAL YAPISI.....	29
A. Sınırlar ve Coğrafi Durum.....	29
1. Kuruluştan Yıkılışa Kadar Değişen Hokand Hanlığı Sınırları	29
a. Batıya Doğru Genişleme	31
b. Kuzeye Doğru Genişleme	40
c. Güneye Doğru Genişleme	44
d. Doğuya Doğru Genişleme	45
2. Verimli Topraklar, Yaylalar, Nehirler, Dağlar	49
B. Sosyal Yapı: Nüfus, Yaşam ve Din.....	53
1. Yerleşik ve Konargöçer Topluluklar (Özbekler, Tacikler, Kırgızlar, Kıpçaklar, Kazaklar)	53
2. Kutlu Aileler ve Tasavvuf.....	54
a. Seyyidler.....	56
b. Mahdumı Azam Dahbedi Seyyidler.....	58
c. Çadık Hocaları Mahdumi Azamilerden mi?.....	61
d. Artuk Hoca Mahdum Azami Ailesi	69
e. Mevlana-i Çusti Hocaları	73
f. Afaki Seyyidler	75

g. Ahrariler	84
2.BÖLÜM. HÜKÜMDAR VE AİLESİ	88
A. Hokand Hanlarının Kabilesi Olarak Mingler	88
1. Hokand Hanlığının Kuruluşuna Kadar Mingler	88
2. Hokand Hanlarının Kökeni Meselesi	97
B. Hükümdar	102
1. Hükümdarın Hak ve Selahiyeti	103
2. Hükümdarın Kullandığı Unvanlar, Sıfatlar	106
a. Hâkimiyet Unvanları: Atalık, Biy ve Han	106
b. Dini Unvanlar, Sıfatlar	108
c. Karakter ve Niteliklerine İşaret Eden Unvanlar, Sıfatlar	108
C. Meşru Hükümdar Olma Yolunda ve İttifak Aracı Evlilikler	109
3.BÖLÜM. DEVLETİN MERKEZİ: HAN ORDASI	118
A. Hokand Ordaları	118
B. Hüdayar Han Ordasının Mimari Biçimi	122
1. Dış Saray	123
2. Orta Saray	125
3. Saray Bahçesi – Saray Bağı	125
4. İç Saray - Devlethane	126
a. Mahkeme	126
b. Şahnişin	127
c. Harem	128
C. Ordada Gerçekleşen Merasimler	130
1. Han Köteriş – Tahta Çıkış	130
2. Elçi Kabulü	134
3. Göreve Tayin Etme	138
4.BÖLÜM. MECLİS, ÜMERA VE ULEMA	141
A. Meclis Azaları ve Yerleşim	142
1. Sol Kol Emirler	148
a. Nakip	148
b. Kabile Vekilleri	150
c. Atalık	154
2. Sağ Kol Ulema	156

a.	Şeyhulislam	156
b.	Hoca-ı Kalan	159
c.	Kadı Kalan – Kadı Kuzzat	160
d.	Kadıasker.....	161
e.	Kadı Reis (Muhtesip)	162
f.	Sadr	163
3.	Vezir-i Azam ve Taht Karşısındaki Emirler	164
a.	Mingbaşı.....	164
b.	Koşbegi (Koşunbegi).....	165
c.	Divanbegi	168
4.	Taht arkasındakiler - Altın Asa Tutanlar	169
a.	Pervaneci	170
b.	Dadhah	171
c.	Eşik Ağabaşı.....	173
d.	Toksaba – Tugsaba.....	174
e.	Şığavul ve Hodayçı	174
B.	Ordada Görev Yapan Makamlar	176
1.	Dasturhançı (Hansalar)	176
2.	Mirahur	177
3.	Tunkatar	177
SONUÇ		179
KAYNAKÇA		186
EKLER		203

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.yaz.	Aynı yazar
bkz.	Bakınız
c.	Cilt
ev.	Çeviren
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
ed.	Editör
İ.A.	İlimler Akademisi
nr	Numara
nşr.	Neşreden
Özb.	Özbekistan
sy.	Sayı
Ş.E.	Şarkşınaslık Enstitüsü
thk	Tahkik
tsh	Tashih
TTK	Türk Tarih Kurumu
yay.haz.	Yayına Hazırlayan
vol.	Volume

GİRİŞ

A. Araştırmanın Konusu ve Hedefi

Hokand Hanlığı Fergana Vadisi merkez olmak üzere kurularak genişlemiştir. Hanlığın kurulduğu coğrafya jeopolitik önemi dolayısıyla günümüzde de Orta Asya'nın en önemli bölgelerinden biridir. Hanlık tarihi hakkındaki bilgilerimizin artması bu coğrafyanın sosyal ve siyasi yapısını anlamayı sağlayacaktır. Hanlığın kurulduğu bu kritik bölge 18. asırdan itibaren 2 asır boyunca Rus Çarlığı'nın Türkistan'ı ve Çin'in Doğu Türkistan'ı işgal süreçlerinin yaşandığı Kalmuk akınlarına maruz kalan bir coğrafyadır. Doğudan Çin'in, Kuzey Batıdan Rusların ilerlemesi Türkistan'ı işgalleri bu geniş coğrafyada yaşayan Kazak, Kırgız, Özbek başta olmak üzere muhtelif Türk boylarının hem kırsal alanda hem de şehirlerde yaşam alanlarının daralmasına neden olmuştur.

Rus ve Batı literatüründe Türkistan sahasındaki hanlıkların teşkilatlı yapılar olmadığı, ve buradaki Müslüman Türk nüfusun gelişmiş bir kültüre sahip olmadıkları söylemi yaygındır. Teşkilat tarihi çalışmalarının derinleşmesi ve kurumlara hukuki yapılara dair bilgilerimizin artması bu genellemelerin doğru olup olmadığını anlamamızı sağlayacaktır. Dolayısıyla tez ve araştırma konumuz olan Hokand Hanlığı'nın merkez teşkilatı hakkında elde edilen bulgular Orta Asya Hanlıklarının kendilerine ait meşruiyet sahibi, teşkilatlı devletler olduğunu tartışmasız bir şekilde ortaya koymaktadır.

Tezimizin kapsamı devletin en üst idari makamı olan Hanlık makamı, Hanların meşruiyet kaynakları, hanedan üyelerinin konumu ve idari yapıdaki rollerinden başlamaktadır. Bunun dışında en üst düzey idare meclisi işlevi gören bir Meclis, üyeleri, idarede görev alan görevliler üzerinde durulacaktır. Merkez teşkilatının işlediği mekan olan Han Ordası (Saray teşkilatı) ve bunun yapısı burada yer alan memurlar çalışmanın kapsamına dahildir. Tez ve araştırma konusu olan Hokand Hanlığı merkez teşkilatı içinde merkez teşkilatı ile kast edilen çerçeve hükümdar ve etrafında biçimlenen idari yapıdır. Taşra, askeri teşkilat araştırma konusunun dışında tutulmakla birlikte buna dair bilgiler yer yer kullanılmıştır.

Tezimiz dört bölümden oluşuyor. Hanlığın coğrafyası ve sosyal yapısını, Ming hanedanı tarihi, han ve ailesi, devletin merkezi olan Han Ordası, Meclis faaliyeti hakkında bilgiler aktararak inceleyeceğiz.

Birinci bölümde Hokand Hanlığı'nın merkez teşkilatını coğrafi bilgiler üzerinden analiz edeceğiz. Merkezin sınır politikasını ve genişleme süreçlerini coğrafi yönler üzerinden araştırmaya çalışacağız. Hanlığa bağlı vilayetlerin de sınırlarını ve sınırda bulunan kaleleri tespit etmeye çalışacağız. Şehirlerin birbirine bağlayan ana yolları, nehir ve dağları hakkında bilgiler aktaracağız.

Hanlıkta yaşayan yerleşik ve göçebe toplumlarla birlikte merkez teşkilatta önemli rol oynayan aileleri tek tek incelemeyi hedefledik. Hokand Hanlığı'nda bulunan dini zümrelerin faaliyetini, onların Hokand hanları hanedanıyla akrabalık ilişkilerini, devlet siyasetindeki etkilerini tetkik edeceğiz. Bu bölümde sistemin merkezinde görünen han'ın ve han sülalesinin gücü kimlerle paylaştığı, inceleyeceğimiz aileler ile han sülalesinin dönürlük ilişkilerini ve aileler arasındaki dönürlük ilişkilerini inceleyeceğiz.

İkinci bölümde Hokand hanları hanedanının mensup olduğu Ming kabilesinin menşeyini kapsamlı şekilde analiz etmeyi hedefledik. Bugüne kadar çok fazla bilinmeyen Minglerin nerelerden geldiklerini, Fergana Vadisine nasıl yerleştiler, iktidara gelene kadar ne gibi faaliyetlerde bulunduklarını elimizde mevcut bilgilerle araştıracağız. Araştırmacılar arasında hala tartışmalı bir konu olan Minglerin Babürlülerle ilişkileri konusunu ele alacağız. Hokand hanları şeceresinin kaynaklarda gelen çeşitli versiyonlarını ortaya çıkaracağız, onları birbiriyle karşılaştırarak inceleyeceğiz.

Hokand hanlarının kullandıkları unvanları kaynaklardaki metinlerin içinden derleyeceğiz. Hokand hükümdarlarının bazen *atalık*, bazen *biy* ve *han* unvanlarını kullandıklarını biliyoruz. Bu unvanlar üzerinde duracağız, farklılıklarını analiz edeceğiz. Bir taraftan hanların kullandıkları dini karakterlere işaret eden unvanları, sıfatları tespit etmeyi hedefledik.

Ming hanedanı içindeki evlilikler ve Hokand hanlarının eşleri – ayımlar meselesi fazla çalışılmamış konulardan biridir. Biz bu eksiği doldurmak için bu konuyu aydınlatmaya çalışacağız. Hokand Hanlığı tarihi kaynaklarından gelen bilgileri karşılaştırarak ayımların kimliklerini ortaya çıkaracağız, kimin kızı olduklarını ve bu evliliklerin önemini tartışacağız. Bazı araştırmacılar devlet hanedanı şeceresini oluştururken sadece padişahların şecerelerini

verirler, erkek çocukları önemserler. Çünkü padişahın eşleri ve kız çocuklarını tespit etmek zordur. Biz bu eksiği tamamlamak için Hokand hanlarının eşlerini tek tek tespit ederek ve kimin kızı olduklarını da bularak, hem de kız çocukların da kimlerle evlendiklerini öğrenerek bir şecere oluşturmayı hedefledik. Bir şecerede hepsi açık görünsün, birbiriyle bağlanan ağlar ortaya çıksın istedik. Böylelikle hanedan içi evliliklerin güç, ittifak ve bir menfaat üzerinde olduğu ortaya çıkacaktır. Bu bilgiler ilk bölümdeki köklü aileler ve ilişkiler bölümünü de destekler mahiyettedir.

Bir sonraki bölümde Hokand Hanlığı'nın merkezi olan han ordaları hakkında bilgiler aktarmayı planladık. Han ordaları diğer İslam devletlerindeki sarayın karşılığı olan mekanlardır. Hanlığın kuruluşundan yıkılışına kadar kaç tane han ordası/sarayı bulunmuşsa onların tarihini, konumunu araştıracağız. Günümüze kadar sadece son hükümdar Hüdayar Han'ın ordası ayakta kaldığı için onun mimari biçimini örnek alarak saray faaliyetini, bölüm ve odaların yerleşimlerini inceleyerek tarihi bilgilerle karşılaştıracğız. Ordada gerçekleşen merasimleri hem vakayiname eserler hem de seyyahların ve elçilerin raporlarındaki bilgilerle ortaya koyacağız. Bu bölümde teşkilat, teşrifat ve mimari uyumunu da görme imkânımız olacaktır.

Son bölümümüzde Hokand hanları huzurunda kurulan Meclis konusunu ele alacağız. Hokand Hanlığı'ndan önce aynı coğrafyada kurulan devletlerdeki Meclisin işleyişiyle Hokand'dakini karşılaştıracğız. Hokand Hanlığı'nda Meclis faaliyeti, onun üyeleri, yerleşim tarzı, yüksek makamdaki emirleri, ulemayı, onların vazifelerini tespit etmeye çalışacağız.

Hokand Hanlığı hakkında yapılan çalışmaları araştırdığımızda çoğunun siyasi tarih üzerinde yoğunlaştığını, Hokand Hanlığı devletçiliği özellikle teşkilat tarihi alanının eksik kaldığını hissettik. Bu eksiği doldurmak amacıyla ve bu alana bir katkı sağlayabilmek niyetiyle elimizde mevcut bilgilerle ve gücümüz yettiği kadar Hokand Hanlığı'nın Merkez Teşkilatını ilim dünyasına takdim etmeyi hedefledik.

B. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynaklar Tahlili

1. Yöntem

Tez konumuz üzerinde araştırma yapmak için öncelikle kapsamlı bir literatür çalışması yaptık. Hokand Hanlığı döneminde yazılmış tarihi eserleri ana kaynak olarak belirledik. Onlardan bazıları kitap olarak basıldı, bazıları yazma eser olarak duruyor. Ana kaynakları tek tek gözden geçirdik, bazılarını birkaç defa titizlikle okuduk, notlar çıkardık. Hokand Hanlığı'na gelen seyyah ve elçilerin yazdıkları notlar, raporlar ve Rus şarkiyatçı alimlerin yaptıkları araştırmaları inceledik. Ana kaynaklar dışında araştırma eserlerini de ele aldık. Tüm kaynaklardaki konumuz ile ilgili bilgileri birbirleriyle karşılaştırarak objektif bir yöntem ile fikirlerimizi oluşturmaya niyetlendik. Tezimizde kullanılan yöntem metin analizi yöntemi olmuştur.

Tezimizde, Hokand Hanlığı kaynaklarında geçen deyim ve özel isimlerin yazılışında Özbek Türkçesini tercih ettik ve deyimlerin kaynaklarda geçen şekliyle vererek aslını koruduk. Örneğin, isim sonunda gelen unvan *بی* olarak verilmişse biz onu Özbek Türkçesindeki okunuşuyla *biy* olarak aldık, Şahruh *Biy*, Abdurrahim *Biy* gibi. Han Kötariş (Tahta çıkma), Kutlu Görünüş gibi resmi tören isimlerini, kutlu aileler gibi bir topluluğun özel isimlerini aynı şekilde tezimizde kullanmayı tercih ettik. Böylelikle tarihte olup da günümüz hayatında ve ilim dünyasında pek kullanılmayan deyim ve özel isimleri özgün hali ile kullandık. Zaman içinde kelimelerin ve unvanların anlamlarında ortaya çıkan anlam daralması, genişleme ve kaymalarının metinleri doğru değerlendirmeye gölge etmesini istemedik. Öte yandan bu kavram ve kelimeleri tekrar canlandırmış olacağız.

Arapça, Farsça kelimeler barındıran isim ve eser isimlerinde Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisinin sade transkripsiyon sistemini kullandık. Türkiye'deki okur tarafından bilinen yer adlarında yine DİA'daki kullanılış biçimini esas aldık, daha küçük yer adlarında Özbekçe söylenişi ve kaynaklarda geçtiği şekli muhafaza ettik.

2. Araştırmanın Kaynakları

Hokand Hanlığı tarih yazıcılığı bakımından Asya tarihinde şanslı olduğumuz bir dönemdir¹. Hokand Hanlığı'nda yaşamış tarihçiler tarafından yazılan yazma eserlerin çoğu Özbekistan ve Rusya İlimler Akademisi kütüphanelerinde bulunmaktadır. Farsça ve Çağatay Türkçesinde yazılan bu eserlerin çoğu Özbekçe, Kırgızca, Rusçaya çevrilerek neşredilmişse de, hala yazma eser şeklinde kalanlar da vardır. Neşredilmiş olanların neşirlerini kullanmakla birlikte zaman zaman yazmalarına da baktık. Neşredilmemiş olanların yazma versiyonlarını kullandık. Aşağıda kaynaklarımızı yazılış tarihlerine göre kısaca tanıttık.

Hokand Hanlığı tarihi hakkında bugüne kadar bilinen en eski eser tarihçi ve şair Şir Muhammed Akmal Hokandi'nin *Emirname* eseridir. Bu eserin 1801-1802 yıllarda yazıldığı tahmin ediliyor. Çünkü eserde en son 1216/1801-1802 olaylarından bahsediliyor. Akmal Hokandi'nin hayatı hakkındaki bilgiler Aziz Kayumov ve Polatcan Kayumov'un çalışmalarında vardır². *Emirname* tek nüsha olarak Özbekistan İlimler Akademisi Şarkşinaslik Enstitüsü Kütüphanesinde 2322 numaralı kayıt altında bulunuyor. Nazım ve nesir kısımları olan ve Farsça yazılan *Emirname* Hokand hükümdarı Alim Han döneminde (1798-1810) telif edilmiştir³. Eser içeriği biraz karmaşıktır, içinde emir, melik, ilim ehline müracaatlar, farklı konularda hadis şerhleri de bulunuyor. Alim Han dönemine ait sadece birkaç askeri seferi hariç fazla bilgi yoktur. Eserin günümüze kadar ulaşan bu nüshası 'eksik' veya 'Şir Muhammed Akmal Hokandi'nin bitirilememiş nüshası' diyebiliriz.

Fazli Namangani, Hokand Hanlığı'nda öne çıkan şairlerden sayılırdı. Saray şairleri arasında "Melikü's Şuara" unvanına sahip olan Fazli'nin Divanı da var ve ayrıca içinde Hokand şairleri hakkında bilgiler ve şiirlerinden örnekler bulunduran "*Mecmuatu's Şuara*" adlı eseri tertib edilmiştir. Fazli'nin Hokand Hanlığı tarihi özellikle Ömer Han dönemini kaleme aldığı *Ömername* adlı eseri tek nüshada Rusya İlimler Akademisi Şarkiyat Yazma Eserler Enstitüsü (Rossiyskoy Akademii Nauk Institut Vostočniy Rukopisey) Kütüphanesinde C2467 numara altında bulunuyor. Farsçada ve nazım formunda yazılan bu eserde Ömer Han'dan önceki hanlar tarihi kısaca beyan edilmiş, esas olarak Ömer Han dönemi (1810-1822) tarihi ele alınmıştır. Fazli, eserinde "Altın Beşik" hikayesine yer

¹ Araştırmacı Şadman Vahidov Hokand Hanlığı tarih yazıcılığı üzerinden doktorasını yapmış ve çalışmasını kitap olarak yayınlamıştı. Temur Beysembiyev'in de bu konuda değerli çalışması vardır. Bkz.: Şodmon Vohidov, *Kokon Honligida Tarihnavislik* (Taşkent: Akademnaşr, 2010); Temur Beysembiyev, *Kokandskaya Istoriografiya*, (Almatı, 2009).

² Aziz Kayumov, *Kokon Adabiy Muhiti* 18.-19. yüzyıllar (Taşkent: Özbekiston Fanlar Akademiyasi, 1961), 43; Polatjon Kayumov, *Kokon Tarihi ve Uning Adabiyoti* (Taşkent: Tamaddun, 2011), 108.

³ Vohidov, *Kokon Honligida Tarihnavislik*, 139-140.

vermediği için Ömer Han tarafından itibar edilmemiş ve dolayısıyla Ömer Han, tarihi eser yazma işini Mirza Kalandar Muşrif'e teklif etmişti⁴. Araştırmacı Nikolay Terletski *Ömername* ve Mirza Kalandar'ın *Şahname-i Ömerhani* eserini karşılaştırmalı tahlil ederek eser hakkında önemli bilgiler vermiştir⁵.

Mirza Kalandar Muşrif İsfaragi'nin *Şahname-i Ömerhani* (*Şahname-i Nusretpayam*)⁶ adlı eseri Farsça yazılmıştır. Eserin iki nüshası olduğu biliniyor. Biri Rusya İ.A. Şarkiyat Yazma Eserler Enstitüsü Kütüphanesinde (C471), diğeri Tacikistan İ.A. Şarkşinaslik Enstitüsü Kütüphanesinde (1088 numara altında) muhafaza edilmektedir. Mirza Kalandar (Muşrif mahlasıyla şiirler yazmış), tarihçi ve Ömer Han sarayında *mirza, kadı asker* vazifelerinde çalıştığı bilinmektedir. Mirza Kalandar Ömer Han'ın isteği üzerine yazdığı *Şahname-i Ömerhani* adlı eserinde önce kısaca İslam tarihi ve ardından Hokand hanlarını Babür Şah'a dayandıran Altın Beşik rivayetini getiriyor. Eser Han'a ithaf etmek amacıyla yazıldığı için Ömer Han'ın çocukluğundan başlayıp vefat edene kadar ki tarihini ele almıştır. *Şahname-i Ömerhani* tezimizde en çok istifade ettiğimiz kaynaklar arasındadır. Uzun zamandır Mirza Kalandar ve eserleri üzerinde araştırma yapıyoruz. *Şahname-i Ömerhani* eserini de günümüz Özbekçesine çevirdik, yakın tarihlerde neşretmeyi planlıyoruz.

Hokand Hanı Narbota Biy'in (1765-1799) kız çocuğundan torunu ve Alim Han ve Ömer Han'ın yeğeni olan Muhammed Hakim Han'ın Farsça yazdığı *Muntahabu't Tevarih* isimli eseri Hokand Hanlığı tarihine ait en mükemmel kaynaklardan biridir. Muhammed Hakim Han hanedan içinden birisi olduğu ve hayatı sarayda geçtiğinden dolayı Hanlıktaki siyasi vakıalara bizzat kendisi şahid olmuş ve kendi gördüklerini yazdığı için eseri değerlidir. Eserinde siyasi tarihe daha çok ağırlık verse de Hanlığın sosyal ve kültürel hayatını içeren önemli bilgiler de aktarmaktadır. Tezimiz için topladığımız bilgilerin çoğunu de bu eserden derledik.

Muntahabu't Tevarih 12 bölümden oluşmaktadır ve tarih yazma geleneklerine bağlı kalarak birinci bölümde dünya tarihine; diğer bölümlerinde peygamberler döneminden başlayarak dört halife, Emevîler, Abbasiler, Samaniler, Gaznevîler, Selçuklular, Harezmşahlar, Cengiz Han, Timuroğulları, Şeybâniler ile ilgili kısaca bilgilere yer

⁴ Vohidov, *Kokon Honligida Tarihnavislik*, 140-141.

⁵ Nikolay Terletski, "Some data about the early works of the Khuqand historiography", *Manuscripta Orientalia* 10, sy. 1, (St. Peterburg, 2004): 3-19.

⁶ Fayzullahon Otahonov, "Mirza Kalandar Muşrif", *Yaypan Keça va Bugun* içinde, yay. haz. S.Hamrokulov (Taşkent: Farğona, 2010), 68-71; Mirza Kalandar Muşrif'in hayatı ve eserleri hakkında bkz. Fayzullahon Otahonov, "Mirza Kalandar Muşrifning Daloiu'l Hayrotga Yozgan Şarhi", *İmam Al-Buhari Saboklari* 2, (2012): 155-158.

vermektedir. Eserinin 11. bölümünde Buhara Emirliği'nin temsilcileri Mangıtlar ve 12. bölümünde Hokand Hanlığı'nın kurucuları olan Mingler tarihine yer ayırmaktadır. Bu bakımdan *Muntahabu't Tevarih*'in, Buhara Emirliği'nin Mangıtlar sülalesi hakkında da önemli kaynak olduğunu belirtmek gerekir. Müellif Hokand Hanlığı'nı Abdurrahim Biy (1721-1733) döneminden itibaren Şir Ali Han (1842-1845) dönemine kadar ki olayları teferruatıyla ele almaktadır. Eserin son kısmında ise Muhammed Ali Han (1822-1842) döneminde Muhammed Hakim Han, Rusya, Türkiye, Suriye, Filistin, Mısır, Suudi Arabistan, İran, Afganistan gibi ülkelere yaptığı seyahatleri ile ilgili bilgileri güzel bir üslupla okuyucularıyla paylaşmaktadır.

Muntahabu't Tevarih 'in günümüze ulaşan 11 nüshası Özbekistan, Tacikistan ve Rusya İlimler Akademisi kütüphanelerinde bulunmaktadır. Özbekistan İ.A.Ş.E. Kütüphanesindeki 592 numarasıyla kayıtlı nüsha, Rusya'daki C470 ve Tacikistandaki 63 numaralı nüshalar diğerlerine göre bütün ve daha iyi saklanan nüshalardır. Eser nüshaların sadece birisi (Özbekistan 1590 No'lu) Çağatay Türkçesine çevrilmiş haldedir, diğerleri Farsçadır.

Muntahabu't Tevarih, Aleksandr Semyonov⁷, Enver Hurşut⁸, Boribay Ahmedov⁹, Şadman Vahidov¹⁰ gibi alimler tarafından incelendi. Şadman Vahidov eseri günümüz Özbekçesine çevirip neşretti¹¹. Ahror Muhtorov ise Tacikistan'da eseri kiril alfabesine aktarıp ve tıpkıbasımını da ilave ederek yayınladı¹². Japonyada araştırmacılar Yayoi Kawahara ve Koichi Haneda eserin tahkikli metnini neşrettiler¹³. Eser Fahri Unan ve Dayan Kamali tarafından ise Türkçeye çevrilerek neşredildi¹⁴.

Niyaz Muhammed Hokandi'nin *İbret'ul-Havakin* (Tarih-i Şahruhi) adlı Farsça eseri burada zikredilmesi gereken en mühim kaynaktır. Niyaz Muhammed Hokandi tahminen 1803-1878 yılları arasında Hokand'da yaşamış ve Hokand ordusunda asker vazifesinde

⁷ Aleksandr Semyonov, *Sobranie Vostočnih Rukopisey Akademii Nauk Uzbekskoy SSR* (Taşkent: Nauka, 1952), 1: 87-89.

⁸ Enver Hurşut, "Muntahabu't Tevarih – Kak İstočnik po İstorii Sredney Azii i Sopredelnyh Stran XVIII-XIX vv.", *Obşestvennye Nauki V Uzbekistane* 7 (1984): 36-42; a.yaz., "Muntahabu't Tavorih va Uning Manbalari", *Özbekistonda İjtimoiy Fanlar* 5 (1986): 41-45; a.yaz., *Hakimhonning Hayoti va Sayohatlari* (Taşkent: Fan, 1987).

⁹ Boribay Ahmedov, *Özbekistonning Atokli Tarihşunos Olimlari* (Taşkent: Çulpon, 2003), 72-73.

¹⁰ Vohidov, *Kokon Honligida Tarihnavislik*, 158-190.

¹¹ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, çev., yay. haz. ŞodmonVohidov (Taşkent: Yangi Asr Avlodi, 2010).

¹² Muhammadhakimhon, *Muntahabu't Tavorih* 2, yay. haz. A.Muhtorov (Duşanbe: Doniş yay., 1983-1985).

¹³ Muhammad Khakim Khan, *Muntakhab al-Tawarikh (Selected history)* 2, yay.haz. Y. Kawahara, K. Haneda (tls) (Tokyo, 2006).

¹⁴ Muhammed Hakim Han, *Müntehabü't Tevarih (Tarihlerden Seçmeler)*, çev. Fahri Unan, Dayan Kamali (Bişkek, 2017).

bulunarak birçok savaşa bizzat kendisi de katılmıştır. 1872’de Hüdayar Han’ın emri üzerine *İbret’ul-Havakin* eserini kaleme almıştır. Günümüzde eserin 12 yazma nüshası Duşanbe, Kazan, Taşkent ve Paris kütüphanelerinde muhafaza edilmektedir¹⁵. 1876’da Rus alimi Nikolay Pantusov, Hokand’da *İbretu’l Hevakin*’in el yazmasını bulmuş ve 1885’de Kazan’da taşbaskı şeklinde *Tarihi Şahruhi* ismi altında neşretmiştir¹⁶. Böylelikle Rus araştırmacıların dikkatini çekmiş ve bu sayede ilim dünyasında Tarihi Şahruhi ismi ile şöhret kazanmıştır. Eser araştırmacı Şadman Vahidov tarafından günümüz Özbekçesine de tercüme edilmiştir¹⁷.

Avaz Muhammed Hokandî’nin Farsça kaleme aldığı *Tarih-i Cihannumai* ve *Tuhfetu’t Tevarih-i Hani* isimli eserler tezimizde en çok muracaat ettiğimiz kaynaklardandır. Avaz Muhammed Attar Hokandi şair ve saray katibidir. Ayrıca attarlık ve tabiplik de yapmıştır. Hayatı hakkında çok fazla bilgiye sahip olmadığımız Avaz Muhammed Attar Hokandi’nin 19. yüzyılın başlarında dünyaya geldiği ve aynı yüzyılın yetmişli yıllarında vefat ettiği düşünülmektedir. Hayatı süresinde Ömer Han, Muhammed Ali Han, Şir Ali Han, Hüdayar Han, Malla Han, Sultan Said Han’ın hükümdarlıkları döneminde yaşamış ve gelişen olaylara şahitlik etmiştir¹⁸. Avaz Muhammed Attar Hokandi, *Tarih-i Cihannuma* isimli eserini dünya tarihi olarak yazmış ve 1876-1878 yılında tamamlamıştır. İki ciltten oluşan *Tarih-i Cihannumai*’nin ilk cildi Rusya İ.A. Şarkiyat Enstitüsü (C439)’da saklanmaktadır. İkinci cildi ise Özbekistan’da Ebu Reyhan Biruni Şarkşinaslik Enstitüsü Kütüphanesi (No:9455)’nde bulunmaktadır. *Tuhfetu’t Tevarih-i Hani* eseri *Tarih-i Cihannumai*’nin bu ikinci cildinin düzenlenmiş şeklidir. Eser Rusya İlimler Akademisi Şarkiyat Yazma Eserler Enstitüsü Kütüphanesinde C440 numara altında saklanmaktadır.

Tarih-i Cihannuma’nın birinci cildi İslam tarih yazım geleneğine göre kaleme alınmış olup Hz. Adem’den başlayarak peygamberler tarihi, dört halife dönemi, on iki imam, Emeviler, Abbasiler, Tahiriler, İsmaililer, Türk ve Moğol hükümdarları, Timurlular, Akkoyunlular, Karakoyunlular, Şeybaniler, Safeviler, Babür Devleti, Aştarhaniler, Nadir Şah dönemi, Mangıtlarlar dönemi Buhara Hanlığı’nın tarihi anlatılmıştır¹⁹. *Tarih-i*

¹⁵ *İbret’ul-Havakin* eseri hakkındaki araştırmalar için bkz.: Temur Beysembiyev, *Tarihi Şahruhi Kak İstariçeski İstoçnik* (Almatı: Nauka, 1987); Aleksandr Semyonov, *Sobranie Vostoçnih Rukopisey* (Taşkent: Özb. SSR Fanlar Akademiyası, 1952), 1:90.

¹⁶ Niyoz Muhammad Hokandi, *Tarihi Şahruhi*, nşr. N.Pantusov, (Kazan: Tabhane-i Medresetü’l Kübra, 1885).

¹⁷ Niyoz Muhammad, *İbratu’l Havakin (Tarihi Şahruhi)*, çev., yay.haz. Ş.Vohidov (Taşkent: Turan Zamin Ziya, 2014).

¹⁸ Avaz Muhammad Attor Hokandi, *Tarihi Cihannüma*, çev., yay.haz. Ş.Vohidov (Taşkent: Akademnaşr, 2012), 1-2; Vohidov, *Kokon Honligida Tarihnavislik*, 210.

¹⁹ Avaz Muhammad Attor Hokandi, *Tarihi Cihannüma*, 2-3; Vohidov, *Kokon Honligida Tarihnavislik*, 211-212.

Cihannumai'nin ikinci cildinde ise Hokand Hanlığı'nın kuruluşundan 19. yüzyılda 60'lı yılların sonuna kadar meydana gelen olaylar aktarılmıştır²⁰. Eserde Rusların Türkistan'ı işgal etmeleri hakkında bilgiler bulunmakta ve bu bilgiler verilirken Buhara Emiri Muzafferüddin (1860-1885)'in tutumu eleştirilmektedir. Doğu Türkistan hakkında da bilgiler içeren eser Veli Han Töre'nin faaliyetleri ile Yakup Bek hakkında bilgiler verir²¹.

Molla Alim Mahdum Hacı'nın Çağatay Türkçesi ile yazmış olduğu *Tarih-i Türkistan* eseri, Hokand Hanlığı tarihinin muhim kaynaklarından. Eserin müellifi, Taşkent'te yayınlanan "Türkistan Vilayeti Gazetesi"nde (1870-1916 yılları arası yayınlanmıştır) editörlük yapan Türkistanlı aydınlardan biridir. Onun özgeçmişi hakkında yeterli bilgi yoktur. Tarih-i Türkistan eserinin birinci kısmı 1908-1915 yılları devamında Türkistan Vilayeti Gazetesinde yayınlanmış²², 1915 yılında Çarlık Rusyası'nın Taşkent'i işgal etmesinin 50. yıl dönümü münasebetiyle Türkistan Genel Valiliği Askeri Kurumunda kitap halinde neşredilmiştir²³. Biz eserin Şadman Vahidov'un Özbekçe hazırladığı neşrini kullandık²⁴. Yazar, bu eserini Hokand Hanlığı'nın Ruslar tarafından işgal edildikten elli yıl sonra yazmıştır. Hokand Hanlarının tarihini eleştirmiş, Rusya Çarlığının Türkistan'a girişi, Hanlar devri ve işgal sonrası geçen elli yıllık Çarlık devri mukayesesini yapmıştır. Eserde Buhara ve Hive Hanlığı tarihinin de anlatılması, ismi ile müsemma Türkistan konusundaki çalışmalar bakımından değerini arttırmıştır.

Yazarı Hüdayarhanzade (Hüdayar Han'ın oğlu) olarak bilinen *Ancuma't Tevarih* eseri²⁵, Hokand Hanlığı'na ait değerli ana kaynaklardandır. Eserde müellif adı hiçbir yerde geçmemiş, ama aktarılan bilgilerden yola çıkarak eseri Hüdayar Han'ın evlatlarından birinin yazdığı anlaşılır. Hüdayar Han'ın oğullarından Muhammed Amin Bek ve İbn Yemin Bek'lerin yayın faaliyetlerinin olması da tahminleri kuvvetlendirmektedir. İbn Yemin Bek, Taşkent'te Rusların açtığı okulda eğitim görmüş ve bazı hatıraları gazetede yayınlanmıştır²⁶. Muhammed Emin Bek'in Hokand Hanları hakkında makale ilan etmiş olması onun da eserin yazarı ihtimalini öne çıkarmaktadır. Şadman Vahidov'a göre el yazma müellifini

²⁰ A.g.e., 214.

²¹ A.g.e., 216-217.

²² Mullo Olim Mahdum Hoci, "Tarih-i Türkiston", *Türkiston Viloyati Gazeti* 94, 95 (1908); 47, 49, 51, 53, 57, 59, 65, 67, 91 (1910); 54, 55, 58, 87, 91, 93, 95, 99 (1914); 2, 6, 8, 12, 19, 20, 22, 27, 39, 40, 43, 44, 49, 50, 51, 52, 54, 56, 59 (1915); 10 (1916).

²³ Mirzo Olim Mahdum Hoci, *Tarihi Turkiston*, Matbu, Özb.İ.A. Ş.E. Ktp., nr. 5751.

²⁴ a.yaz., *Tarihi Turkiston*, nşr. Şodmon Vohidov, Rahbar Holikova (Taşkent: Yangi Asr Avlodi, 2009).

²⁵ Vohidov, *Kokon Honligida Tarihnavislik*, 234-238; Raşid Nabiyev, *İz İstorii Kokandskovo Hanstva*, (Taşkent: Fan, 1973), 13-15.

²⁶ *Türkistan Vilayeti Gazeti*, (1893): 22-28.

netleştirmek için ikisinin el yazısından örnek bulunması ve kitap metniyle kıyaslanması gerekir²⁷. 1940'lı yıllarda *Ancuma't Tevarih* eserine ait tek nüsha Raşid Nabiyev'in şahsi kütüphanesinde bulunmuştur. Sonra Nabiyev bu elyazmayı talebesi olan Haydarbek Bobobekov'a vermiş ve halihazırda yazma eser Bobobekov'un nadir eserler şahsi kütüphanesinde saklanmaktadır. Eser Farsça yazılmış, 235 sayfadan oluşmaktadır. 1958 yılında Raşid Nabiyev'in ricasıyla Özbekistan'daki Şarkşinaslik Enstitüsünde çalışan hattat Abdulkadir Muratov nestalik hattıyla eseri kopyalamıştır. Bu kopyalanmış nüsha Özb. FA ŞE El Yazmalar bölümünde 11366 numara altında bulunmaktadır.

Ancuma't Tevarih'in iki cilt olarak yazıldığı bilinmektedir. İlk cildinde Hüdayar Han'a kadar Ming Hanedanı tarihi ayrıntılı şekilde verilmiştir. Burada eserin ikinci cildinde yer verilen olayların beyanından, ikinci cildin Hüdayar Han'ın tahta gelişiyle başlayıp, 1900-1901 yıllarına kadar devam eden süreci ihtiva ettiği tahmin edilebilir, ancak bu ikinci cilt bulunamamıştır. Eserin ilk cildi Şadman Vahidov tarafından iki dilde, Özbekçe ve Rusçada neşredilmiştir²⁸.

Hokand Hanlığı üzerine Özbekistan'da yapılan araştırma eserler arasında Şadman Vahidov'un çalışmalarını ayrıca belirtmemiz gerekir. Ş.Vahidov Hokand Hanlığı tarihine dair vekayiname eserleri tebdil ve tercüma yapmakla birlikte tarih, tarih yazıcılığı ve teşkilata dair bilgiler içeren araştırma eserleri de ortaya koymuştur²⁹. Araştırmacı Haydarbek Bobobekov'un Hokand tarihiyle ilgili değerli çalışmaları vardır³⁰. Bahtiyar Babacanov Hokand Hanlığı'nda din ve siyaset ilişkisine ağırlık veren doktora çalışması yapmış ve onu kitap olarak yayınlamıştır³¹. Kazakistanlı tarihçi Temur Beysembiyev'in Hokand tarihi ve tarih yazıcılığı üzerinde yaptığı çalışmaları da kıymetlidir³². Batı araştırmacısı Scott C. Levi siyasi tarih üzerinde yoğunlaşmış Hokand Hanlığı'nı oluşumu, gelişimi ve çöküşü olarak üç

²⁷ Şodmon Vohidov, *Kokon Honligi Tarihi* (Taşkent, 2014), 2: 133.

²⁸ Hüdayarhanzoda, *Andjuma't Tavorih*, Özbekçeye çev. yay.haz. Şodmon Vohidov (Taşkent: Yangi Asr Avlodi, 2010); Hüdayarhanzade, *Andjuma't Tavorih*, Rusçaya çev. yay.haz. Şodmon Vohidov (Taşkent: Yangi Asr Avlodi, 2011).

²⁹ Vohidov, *Kokon Honligida Tarihnavislik*; a.yaz., *Kokon Honligi Tarihi*; a.yaz., *Kokon Honligi va Buhoro Amirligida Mansab va Unvonlar* (Taşkent, 1996); Şodmon Vohidov ve Rahbar Holikova, *Markaziy Osiyodagi Davlat Boşqaruvi Tarihida (XIX – XX asr Boshlari)* (Taşkent, 2005).

³⁰ Haydarbek Bobobekov, *Kokon Tarihi* (Taşkent: Fan, 1996); a.yaz., *İz İstorii Sredney Azii i Vostochnogo Turkestana v XV-XIX vv.* (Taşkent: Fan, 1987); a.yaz., *Narodnoy Dvijeniya v Kokandskom Hanstvei İh Soysialno-Ekonomiçeski i Politiçeski Predposilki* (Taşkent: Fan, 1990).

³¹ Bahtiyar Babadjanov, *Kokandskoye Hanstvo: Vlast, Politika, Religiya* (Tokio-Taşkent: Yangi Nashr, 2010).

³² Beysembiyev, *Tarihi Şahruhi Kak*; a.yaz., *Kokandskaya Istoriografiya* (Almati, 2009); a.yaz., "Legenda o Proishojdenii Kokandskih Hanov Kak İstoçnik po İdeologii v Sredney Azii", *Kazahstan Srednya Aziya i Tsentralnaya Aziya v XVI-XVIII v.*, (Almata: Nauka, 1985).

aşamada değerlendirmiştir³³. Bunun yanı sıra Ş. Mahmudov³⁴, U. Sultonov³⁵, Ş. Kuldaşev³⁶, B. Tursunov³⁷, L.J. Newby³⁸, R. Nabiyev³⁹, V. Nalivkin⁴⁰ gibi kişilerin yaptığı çalışmalar da Hokand Hanlığı tarihini aydınlatan araştırmalardandır.

Hokand Hanlığı hakkında Türkiye’de başlangıçta ansiklopedi maddesi halinde çalışmalar yapılmış ve zamanla bu çalışmalar çoğalarak araştırma eser, doktora ve yüksek lisans tezleri yazılmaya başlanmıştır. Bu bağlamda Mehmet Alpargu’nun Türkler külliyyatında yer alan Türkistan Hanlıkları hakkındaki makalesi⁴¹, Enver Konukçu’nun çalışması⁴² vardır. Bu çalışmaların yanı sıra Dinçer Koç’un Filip Nazarov ve Nikolay Potanin’in raporlarına dayanarak hazırladığı kitabı⁴³, Üçler Bulduk’un yayına hazırladığı “Hokand Hanlığı ve İbret’in Fergana Tarihi” isimli çalışması⁴⁴ ise Türkiye’de yapılan Hokand Hanlığı’na ait tek vakayiname çalışmasıdır. Araştırma eserlerinin haricinde Türkiye’de Hokand Hanlığı üzerine Abdulkadir Macit⁴⁵, Bünyamin Sel⁴⁶, Fatih Yavuz⁴⁷, Türkan Yalçinkaya⁴⁸ yüksek lisans düzeyinde ve siyasi tarih odaklı tezler hazırlamışlardır. Aitmamat Kariev Hokand Hanlığı’nda yargı teşkilatı üzerinde çalışmıştır⁴⁹. Mairambek

³³ Scott C. Levi, *The Rise and Fall of Khoqand* (Pittsburgh University Press, 2017).

³⁴ Şerzodhon Mahmudov, “Kokon Honligining Mamuriy Başkaruv Tizimi” (Doktora tezi, Özb. İ.A. Tarih Enstitüsü, 2007); a.yaz., “Kokon Honligida Dargah va Devan”, *VII-XX Asr Birinçi Yarmı Özbek Davlatçılığı Tizimida Dargah va Devanlar Faoliyati Tarihidan* (Taşkent: Akademnaşr, 2019), 253-281.

³⁵ Uktambek Sultonov, *Muhammad Solih Hoca va Uning Tarih-i Cadida-i Toşkand Asarı* (Taşkent: Özbekiston, 2009).

³⁶ Şerali Kuldaşev, *Kokon Honligi va Hitoy (Çing Emperyası) Ortasidagi Diplomatik Munosabatlar* (Taşkent, 2019); a.yaz., *Kokon Honligi va Şarkiy Turkiston: Siyosiy, İktisodiy va Madaniy Alokalar* (Taşkent, 2021).

³⁷ B. Tursunov, “Kokon Honligida Harbiy İş va Koşin: Holati, Boşkaruvi, An’analari (XIX Asrning 70-Yillarigaça)” (Doktora tezi, Özbekistan İlimler Akademisi, 2006).

³⁸ Newby L.J., *The Empire and the khanate: A political history of Qing relations with Khoqand. c.1760-1860* (Leiden: Brill, 2005).

³⁹ Nabiyev, *İz İstorii Kokandskovo Hanstva*.

⁴⁰ Vladimir Nalivkin, *Kratkaya İstoriya Kokandskovo Hanstva* (Kazan, 1886).

⁴¹ Mehmet Alpargu, “Türkistan Hanlıkları”, *Türkler Ansiklopedisi*, c. 8 (Ankara: Yeni Türkiye, 2002), 557-605.

⁴² Enver Konukçu, “Hokand Hanlığı”, *DİA*, c. 18, (İstanbul: TDV Yay., 1998), 215-216.

⁴³ Dinçer Koç, *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı* (İstanbul: İdeal Kültür, 2015).

⁴⁴ Üçler Bulduk, *Hokand Hanlığı ve İbret’in Fergana Tarihi* (Ankara: Berikan Yayınları), 2006.

⁴⁵ Abdulkadir Macit, “Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında XIX. Yüzyıl Osmanlı-Hokand Münasebetleri”, (Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008).

⁴⁶ Bünyamin Sel, “Hokand Hanlığı (1709-1876)”, (Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011).

⁴⁷ Fatih Yavuz, “Türkiye’deki Çalışmalar Işığında ve Kırgız Tarihçilere Göre Hokand Hanlığı” (Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015).

⁴⁸ Türkan Yalçinkaya, “Hokand Hanlığı’nda İdari Teşkilat” (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2018).

⁴⁹ Aitmamat Kariev, “Orta Asya İslam Yargı Teşkilatı ve İşleyişi (1709-1876 Hokand Hanlığı ve 1865-1928 Rus işgal süreci örneği)” (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016).

Tagayev ana hatlarıyla kültürel hayatı işlemiştir⁵⁰. Zebiniso Kamalova Hüdayer Han ve dönemi⁵¹, Hüseyin Şen ise Muhammed Ali Han dönemi siyasi tarihine⁵² odaklanmışlardır.

C. Hokand Hanlığının Siyasi Tarihi

Hokand Hanlığının ilk hükümdarı Şahruh Biy 1709 yılı Özbek kabileleri dışında Çadak Hocaların da desteğini alarak Fergana tahtına oturmuş böylelikle Buhara'dan bağımsızlığını ilan etmişti. Sonra Fergana Vadisinde etkin olan Çadak Hocalarını tehdit olarak görüp onların idaredeki güçlerini azaltmak istedi. Önde gelen bazılarını öldürerek merkezi otoritesini kuvvetlendirdi. Yeni kurulan devletin ilk toprakları Namangan'dan Şehidan ve Pansad Gazi'ye kadar ki yerler olmuştu. Şahruh Biy on iki yıllık hâkimiyeti süresince Namangan, Marğinan, İsfara, Kanıbadem ve bu şehirlerin çevresini, yeni kurulan devletin sınırları içine kattı⁵³. Şahruh Biy 1721 yılında öldüğünde geride Abdurahim Biy, Abdulkerim Biy ve Şadi Biy adlarında üç tane oğul bırakmıştı. Bunlardan en büyüğü Abdurahim Biy babasının ardından tahta çıktı.

1721 yılında tahta oturan Abdurahim Biy (1721-1733) askeri gücünü kuvvetlendirerek 1725'te Hocend'i, 1726'da Oratepe'yi ve 1729'de Semerkand'ı ele geçirdi. Babası zamanında başlayan Hokand şehrinin kuruluşu Abdurahim Biy döneminde bitirilip Hokand başkent ilan edildi ve devlet sarayı da oraya taşındı. Onun hâkimiyeti döneminde Hokand Hanlığı'nı genişletmek için sadece askeri değil birtakım siyasi girişimlerde de bulunuldu. Kabile önderleriyle anlaşmalar yaptı, özellikle Keneges kabilesi ile evlilik yoluyla kurmuş olduğu ittifak, kendisinden sonra Hanlığın sonuna kadar devam etti⁵⁴.

1733 yılında Abdurahim Biy'in vefatından sonra yerine geçen kardeşi Abdülkerim Biy döneminde (1733-1750) Doğu Türkistan'da hâkimiyeti elinde tutan Kalmuklar Fergana bölgesine doğru seferler düzenleyerek Türkistan, Çu, Yedisu gibi stratejik bölgeleri ele geçirmişlerdi. Daha da kötüsü Taşkent'i de işgal ederek Hokand'ı muhasara etmişlerdi⁵⁵.

⁵⁰ Mairambek Tagayev, "Hokand Hanlığı'nın (1709-1876) Sosyal Kültürel Tarihi" (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017).

⁵¹ Zebinisa Husayn Kamalova, *Hokand Hanlığı'nın Son Hükümdarı Hüdayer Han ve Dönemi* (İstanbul: Çağaloğlu Yayınevi, 2020).

⁵² Hüseyin Şen, "Muhammed Ali Han Dönemi Hokand Hanlığı (1822-1842)" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020).

⁵³ Mirzo Olim Mahdum Hoci, *Tarihi Turkiston*, 47.

⁵⁴ Ming hanedanı ve Kenagas kabilesi arasındaki evlilik konusundan tezimizin "İttifak Aracı Evlilikler" (II.C.) bölümünde detaylı şekilde bahsedeceğiz.

⁵⁵ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 135-136.

Abdülkerim Biy, Kalmuklara karşı topyekun savaş ilan etti ve Oratepe hâkimi Fazılбек ibn Sadıkbek'i, Marğinan hâkimi⁵⁶ Şadıbek'i, Andican hâkimi Dostkulu Bek Bahadır'ı, Namangan hâkimi Abdullah'ı ve diğer Kırgız, Kıpçak kabilelerini bir araya topladı. Bu arada Kalmuklar Sir Derya'dan geçerek Hokand sınırının yakınlarında askeri karargâhlarını kurmuşlardı. Kaçınılmaz hale gelen savaşta Hokand Hanlığı zafer kazanmasına⁵⁷ rağmen iki taraf arasında sulh yapıldı. Anlaşmaya göre Kalmuklar bir daha Fergana'ya sefer düzenlemeyecek buna mukabil kendi topraklarına dönene kadar Kazak bozkırlarında ikamet edecek ve Hokand Hanlığı sınırlarında serbest ticaret yapacaklardı. Anlaşmayı sağlama almak için Hokand Hanlığı'ndan Abdülkerim Biy'in yeğeni şehzâde Baba Bek, Kalmukların karargahına "ak uylik"⁵⁸ sıfatıyla gönderilir⁵⁹.

Kalmuk saldırısı Hokand Hanlığı'nı oldukça yıpratmış olacak ki Abdülkerim Biy savunma işlerine önem vererek Hokand'ın etrafına koruma duvarları inşa eder. Duvarların İsfara, Katagan, Marğinan ve Taşkent veya Haydarbek isminde dört kapısı mevcuttu⁶⁰. Abdülkerim Biy Kalmuklarla uğraşırken 1741'de İran Şahı Nadir Şah (1736-1747) Buhara Emirliği'ni itaatine alarak Semerkand, Kattakorgan, Urgut ve Cizzah'ı işgal etmişti. Abdülkerim Biy, Nadir Şah'ın işgalini önlemek için askerleriyle birlikte Hocend'in Peşagâr mevkinde iken casuslarından Nadir Şah'ın Harezm'e doğru yürüdüğü haberini alır. Bunun üzerine merkez Hokand'a geri döner.

Abdülkerim Biy 1750 yılında vefat ettikten sonra yerine oğlu Abdurrahman Biy (1750-1751) tahta çıktı. Abdurrahman Biy'in devlet yönetiminde tecrübesi olmadığından 9 ay sonra devlet büyükleri tarafından tahtan indirilir ve Marğinan'a hâkim tayin edilir⁶¹. Yerine Abdülkerim Biy'den önce tahta oturan ağabeyi Abdurrahim Biy'in oğlu Erdana Biy geçti. Abdülkerim Biy'in vefatından haberdar olan Kalmuklar taht hakkının ellerinde ak uylik olarak bulunan Erdana Biy'in ağabeyi Bababek'in olduğunu düşünüyorlardı. Geleneksel töreye göre de durum bunu gerektirmekteydi. Bu yüzden Kalmuklar, kendi çıkarları için Bababek'in Hokand'a gitmesine müsaade ettiler. Bababek, Hokand'a geldikten

⁵⁶ Hâkim – vilayet, şehir yöneticisi, başkanı.

⁵⁷ Hüdayerhanzade, *Andjuma't Tavarih*, 40-42; Niyoz Muhammad, *İbratu'l Havakin*, 40.

⁵⁸ Ak Uyuk – İki devlet arasında gerçekleşen barış sulhu sonucu saygın kişilerden birisi karşı tarafa veriliyor ve bu iki taraf çıkarları için hizmet ediyordu. Bu tür kişiler gittikleri yerde ak/beyaz çadırlarda yaşadıkları için "ak uyuk" sıfatıyla anılmıştır. Onlara saygı gösterilmiş, bir takım haklar tanınmıştır. "Kara uyuk" olanlar ise hiçbir hak hak hukuk tanınmayan esir makamında idiler. Kaynak: Beysembiyev, *Tarihi Şahruhi Kak İstariçeski İstoçnik*, 99.

⁵⁹ Mirzo Olim Mahdum Hoci, *Tarihi Turkiston*, 53.

⁶⁰ A. g.e., 53-54.

⁶¹ Niyoz Muhammad Hokandi, *İbratu'l Havakin*, 53.

sonra kurultay düzenleyerek taht hakkının kendisinde olduğunu savundu. Geleneksel töreye sıkı bağlılıklarından dolayı devlet erkanı Bababek'i tahta çıkartmak zorunda kaldı. 1752'de Erdana Biy'in yerine Bababek tahta çıksa da Bababek'in Kalmukların tesiri altında olduğu gerekçesiyle Oratepe seferi bahane edilerek Beşarık'a geldiklerinde katledildi⁶².

1753'te Erdana Biy tekrar tahta çıktığında daha önce Hokand Hanlığı'na tabi olan bazı vilayetler kendi başlarına bağımsız hareket etmeye başlamışlardı. Diğer yandan Buhara Emirliği'nde hâkimiyetin Mangıt sülalesinden Muhammed Rahimhan Atalık⁶³'ın (1753-58) iktidarına geçmesinin ardından Buhara'da bir kargaşa yaşandı. Hisar valisi Muhammed Emin Yüz, Şehrisebz hâkimi İbrahim, Oratepe hâkimi Fazılбек Buhara'ya itaat etmeyeceklerini bildirmişlerdi. Muhammed Rahim Han Atalık, başkaldıran devlet bürokratlarından kurtulmak için Erdana Biy'den yardım ister. Erdana Biy, Muhammed Rahim Han Atalık'ın teklifini kabul ettiğinin belirtisi olarak yeğeni Han Hoca Yusuf Ali Hoca oğlunu Buhara'ya gönderir⁶⁴.

Çin İmparatorluğu Mançu sülalesine geçmesinin ardından 1758'de Doğu Türkistan'ı işgal ederek Batı Türkistan için de bir tehdit unsuru haline gelmişti. Nitekim 1759 yılında Çin askerleri Uygur mültecilerinin peşine düşerek Fergana'nın doğu tarafına doğru ilerlemişlerdi. Hatta 1758'de Kalmuklardan Taşkent'i teslim aldıkları bilinmektedir⁶⁵. Erdana Biy Çin'in yayılmasına, Kırgızlardan Hacı Biy'in desteğini alarak engel oldu⁶⁶.

Erdana Biy'in vefatından sonra Şahrüh Biy'in (ö.1721) üçüncü oğlu Şadı Biy'in oğlu Süleyman Biy (1762-1763) tahta çıktı. Süleyman Biy, eskiden beri devam eden devlet yapılanmasını değiştirmeye kalkışınca ordu komutanı Abdullah Koşunbegi⁶⁷'nin girişimiyle altı ay sonra suikast neticesinde öldürüldü. Yerine Abdurahman Biy'in oğlu Narbota Biy (1763-1799) 14 yaşında tahta oturdu⁶⁸. Narbota Biy'in yaşı küçük olduğu için ilk dönemlerinde iç isyanlar çıktığı görülmektedir. Özellikle Abdullah Koşunbegi, Narbota Biy'i tahtan indirmeye kalkışır. Narbota Biy gizli meclis toplayarak Abdullah Koşunbegi'nin ölüm fermanını çıkarttır. O da ağabeyi Hocend valisi Abdurahman'a sığınır.

⁶² Mirzo Olim Mahdum Hoci, *Tarihi Turkiston*, 53-54.

⁶³ Atalık (Atabek) – taht varisine, şehzadelere danışman, onların her şeyinden sorumlu kişi. Hokand Hanlığında bu vazifeye genelde devlette en itibarlı ve güçlü olan kabile beyleri getirilirdi.

⁶⁴ Nalivkin, *Kratkaya İstoriya Kokandskovo Hanstva*, 64-66.

⁶⁵ Henry Howorth, *History of the Mongols From the 9th to 19th Century*, (Londra: Longmans Green, 1880), 2: 817.

⁶⁶ Doolatbek Saparaliev, *Vzaimootnoşenia Kirgızskogo Naroda s Russkim i Sosedomi Narodami v XVIII v.* (Bişkek: İlim, 1995), 101-103.

⁶⁷ Koşunbegi/Koşbegi – Ordu komutanı. Hokand Hanlığı hiyerarşide en üst makamlardan biri.

⁶⁸ Hüdayarhanzade, *Andjuma't Tavarih*, 76.

Abdurahman kardeşi Abdullah'ı teslim etmek yerine askerleriyle beraber Çust bölgesinde isyan bayrağını kaldırır. Yazı ve Eşt bozkırında yapılan savaşta bozguna uğrayan Abdurahman ve Abdullah teslim alınarak idam edilir⁶⁹.

1798'de Narbuta Biy'e karşı üvey kardeşi Hacı Biy de muhalefet etmeye başladı. Oratepe'nin büyüklerinin tavsiyesi üzerine Hacı Biy Kurama ve Kiravçı'ların desteğini aldıktan sonra Kasan güzergâhından hareket ederek Taşkent'e ulaşır. Taşkent hâkimi Yunus Hoca ile iş birliği yaparak Oratepe valisi Hüdayar Biy ile beraber Hokand'a doğru yürürler. Kanıbâdem ve Beşarık bölgelerine baskın yaptıktan sonra Hüdayar Biy geri dönünce tek başına kalan Hacı Biy, mücadelesini fazla sürdüremeden Buhara'ya kaçmak zorunda kalır. Fakat Buhara Hanı, Şahmurad Han'dan istediği yardımı alamayınca tekrar Andican'a döner ve kısa süre sonra Narbuta Biy tarafından esir alınır.

Narbota Biy devletin iç istikrarını sağladıktan sonra damadı Han Hoca'yı Hocend, oğulları Muhammed Emin'i Marğinan, Alim Han'ı Törekorgan, Ömer Han'ı Namangan'a hâkim olarak atar. Ayrıca Hüdayar Biy'in oğlu Baba Divanbegi'yi Oratepe valisi olarak tayin eder⁷⁰. Narbota Biy hükümrانlığı döneminde uzun süre iç isyanları bastırmak ve istikrarı sağlamakla uğraştı.

Narbota Biy'in (ö.1799) vefatından sonra kimin tahta çıkacağı hususunda devlet erkânı arasında ihtilaf meydana geldi. Özbeklerin Ming kabilesi büyüklerinin kararıyla Narbota Biy'in büyük oğlu Muhammed Emin vefat ettiği için ikinci oğlu Alim Han (1799-1810) tahta çıktı. Ardından 1801'de İsfara valisi Baybuta Kalmuk, Pir Muhammed Yasavulbaşı⁷¹, Receb Dadhah⁷², Babarahim Toksaba⁷³, Kurban Muhammed Toksaba ittifak ederek Hacı Biy'i tahta çıkartmak için harekete geçseler de başarılı olamadılar. Alim Han annesi başka kardeşi Hacı Biy'i idam ederek geride kalan oğulları Uluğbek ve Şir Ali Han'ı Kırgızların yaşadığı Talas bölgesine sürgün etti⁷⁴.

Yaşanan siyasi istikrarsızlıkları fırsat bilen Çust hâkimi Hoca Buzurug, Alim Han'a karşı muhalefet etmeye başladı. Alim Han, Namangan ve Törekorgan hâkimlerini Buzurug Hoca isyanını bastırmaları için Çust'e göndermişti. Buzurug Hoca karşısında iki hâkimin askerleri mağlup olunca diğer bölgelerden Buzurug Hoca safına geçenlerin sayısı arttı. Alim

⁶⁹ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 143-145; Hüdayarhanzade, *Andjuma't Tavorih*, 72.

⁷⁰ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 260.

⁷¹ Yasavulbaşı – hükümdar muhafızlarının başı.

⁷² Dadhah – devleti adli işlerini yürüten, halkın arz-dadını dinleyen kişi.

⁷³ Toksaba – devletin tuğunu, bayrağını taşıyan kişi.

⁷⁴ Hüdayarhanzade, *Andjuma't Tavorih*, 92; Mirzo Olim Mahdum Hoci, *Tarihi Turkiston*, 61.

Han yeni oluşan galabahadır⁷⁵ askeri birliğinden iki bin, eski askeri birliğinde dört bin asker alarak Buzurug Hoca üzerine yürür. Buzurug Hoca Taşkent hâkimi Yunus Hoca'nın desteğini alarak Kınıdır Dağı yolu üzerinden Çust'e gelir. Hokand askerleri karşısında fazla direnemeyen Buzurug Hoca esir alınır ve Alim Han'ın emri ile Andican hâkimi Kuş Molla Divanbeg'i⁷⁶ tarafından idam edilir⁷⁷.

1805'te Taşkent hâkimi Yunus Hoca, Kazakların da bulunduğu 20 bin kişilik ordusuyla Hokand'a doğru yola çıktı. Hürrem Saray yakınlarında bir tepelikte ordusunu iki kısma ayırarak savaş nizamına geçti. Ön birliği oğlu Sultan Hoca diğer kısmını Sançıklı, Kanglı, Kiyat kabile başkanlarının komuta etmesiyle girdiği bu savaşta Alim Han tarafından ağır bir yenilgiye uğratılır⁷⁸. Yunus Hoca zehirlenerek öldürüldükten sonra yerine oğlu Sultan Hoca geçti. Taşkent'i almakta ısrar eden Alim Han, Şehzade Ömer'e Taşkent'e kadar ilerlemesini emreder. Şehzade Ömer Taşkent'e yakın Toytepe'ye geldiğinde Sultan Hoca askeriyle ona karşı koysa da esir düşer. Taşkent'in üst makam büyükleri onun yerine derhal Hamid Hoca'yı hâkim tayin ederek Taşkent'in müdafaasını güçlendirirler. Şehzade Ömer şehre saldırmaktansa Taşkent için çok önemli olan Niyazbek kalesini ele geçirir. Çünkü Çırçık nehrinden gelen su bu kale üzerinden Taşkent ve diğer şehirleri sulamaktaydı. Şehzade Ömer kaleyi ele geçirdikten sonra Çırçık nehrinden gelen suyu başka tarafa akıtınca susuz kalan Taşkent ahalisi ile Şehzade Ömer sulh için bir araya geldiler⁷⁹. Sulh şartlarına göre, Taşkent hâkimi Hokand itaatına girecek ve Hokand Hanlığı sefer düzenlediği zaman askeri cihetten yardım edecektir. Çırçık nehrinden başlayarak Niyazbek kalesinin şimal tarafındaki hudutlar Taşkent hâkimiyetine girecek. Çırçık nehrinin cenubi hudutları ise Hokand Hanlığı'na dahil olacaktı⁸⁰.

Alim Han Cehriye tarikatına intisap etmiş ve kendisine Şeyh Nasır'ı mürşid kabul etmişti. Her hafta tarikata mensup mürşid ve müridleri Han sarayına davet edilerek topluca zikir meclisleri yapıyordu. Alim Han da sık sık bu zikir halkasına iştirak ederdi. Bir gün zikir yapılırken aralarından biri Alim Han'a yaklaşıp bıçakla onu omuzundan yaraladı⁸¹. Suikast söylentileri her tarafa yayılır. Hatta Buhara ve Taşkent bölgelerinde Alim Han'ın vefat ettiği haberleri yayılmasının ardından Buhara Emiri Haydar (1800-1826), Zam ve

⁷⁵ Galabahadır – Hokand Hanlığının dağlı Taciklerden oluşan özel askeri birliği.

⁷⁶ Divanbegi – Devlet Divanı müdürü. Hokand Hanlığında en üst makamlardan biri.

⁷⁷ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 164; Hüdayarhanzade, *Andjuma't Tavarih*, 98.

⁷⁸ Niyoz Muhammad, *İbratu'l Havakin*, 2014. 77-78; Howorth, *History of the Mongols*, 819.

⁷⁹ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 172-173.

⁸⁰ Hüdayarhanzade, *Andjuma't Tavarih*, 103-104.

⁸¹ Mirzo Olim Mahdum Hoci, *Tarihi Turkiston*, 67-68; Hüdayarhanzade, *Andjuma't Tavarih*, 105.

Sangzâr kalesi hâkimi Mahmud Hoca'nın, Oratepe üzerine sefer düzenlemesini emreder. Öte yandan Taşkent hâkimi Hamid Hoca, Şehzade Ömer ile yapmış olduğu anlaşmayı feshederek bağımsızlığını ilan etti. Alim Han, Oratepe müdafaasını sonraya bırakıp önce Taşkent'i tamamen Hokand Hanlığı'na bağladı ve Seyyid Alibek'i oraya vali tayin etti⁸².

Deşti Kıpçak⁸³ ve Taşkent'in şimal sınırları ticaret kervanları için emniyetli değildi. Kazak ve Kırgızlardan oluşan bazı göçebe kabileler bu güzergahlardan geçen ticaret kervanlarını yağmalıyor, sınırlarda yaşayan halklara baskın yapıyorlardı. Alim Han, göçebeler arasında İslamiyet'i yayarak bu vaziyete son vermek gayesiyle, Taşkent valisi Seyyid Alibek ve Zuhur Divanbegi'nin yanlarına Taşkent'in âlim ve şeyhlerini alarak Deşti Kıpçak ve Türkistan sahralarında İslâmiyet'i yaymalarını emretti. Emir üzerine Taşkent ordusu Çimkent, Evliya Ata, Sayram ve Türkistan'ı ele geçirerek Hoca Ahmed Yesevi'nin türbesinin bulunduğu yere kadar ilerledi⁸⁴. Fakat kışın havanın çok soğuk olmasından dolayı fazla ilerleyemeden Taşkent'e geri döndüklerinde Alim Han onların bu tavırlarından rahatsızlık duyar ve tekrar sefere çıkmalarını emreder. Alim Han'ın bu emrine itiraz eden Cumabay Kaytakiy, İrskulibek Pervaneci⁸⁵ ve Rahmankul Dadhah aralarında Şehzade Ömer'in de bulunduğu gizli bir mecliste Alim Han'ın katli ile ilgili bir ferman çıkartırlar. Niyaz Muhammed Hokandî'nin belirttiğine göre fitnecilerin ilk hedefleri Alim Han ile Taciklerden oluşan galabahadur askeri birliğini karşı karşıya getirmektir. Özbeklerden oluşan askeri birliği kullanarak Tacikler arasında Alim Han aleyhine fitne sözler yayılır. Hatta Muhammed Hakim Han'a göre ordu karargahlarında "Alim Han katledildi, devir Ömer Han devridir" diye haykırıyorlardı⁸⁶. Alim Han artık geç olduğunu anlayınca Ömer Han ile yüz yüze görüşmek için Hokand'a doğru giderken Altıkuş denilen yerde Kambar Kıpçak adlı bir asker tarafından katledilir⁸⁷.

Aslında Alim Han büyük hedeflerinin kurbanı olmuştu. Zira Fergana bölgesini tamamen ele geçirdikten sonra Kuhistan ve Keşmir'den ta Penç dağlarına kadar olan bölgeleri zapt etmiş ve Doğu Türkistan'daki Yedi Şehir vilayetini Çin hâkimiyetinden

⁸² Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 177-178.

⁸³ Kaynaklarda Hokand Hanlığı topraklarının kuzey kısımlarından bahsediliken o bölge Deşti Kıpçak olarak anılıyor. Aslında Deşti Kıpçak çok geniş arazidir, Kafkas dağlarının kuzeyi, Don ve İrtiş ırmakları arasındaki bölgenin ismidir. Hokand Hanlığı sınırları içindeki Deşti Kıpçak ise Türkistan vilayetine bağlı yerlerdir, yani gerçek Deşti Kıpçak'ın güney kısımlarıdır. Çu nehrinin sol tarafı, yani batı kısmı Aral denizinden başlayıp doğuya doğru Çin sınırına kadar gider.

⁸⁴ Mirzo Olim Mahdum Hoci, *Tarihi Turkiston*, 76-77; Hüdayarhanzade, *Andjuma't Tavorih*, 109.

⁸⁵ Pervaneci – hükümdar tarafından çıkan ferman, menşur, vs. belgeleri sahiplerine dağıtan, dışarıdan gelen yazıları da hükümdar huzuruna sunan makam sahibi.

⁸⁶ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 321.

⁸⁷ Mirzo Olim Mahdum Hoci, *Tarihi Turkiston*, 77-79; Hüdayarhanzade, *Andjuma't Tavorih*, 110-121.

kurtarmış ve sonra Buhara Hanlığı ile ittifak kurarak Ruslara karşı topyekun savaşmayı hedeflemişti⁸⁸. Hedeflerinin gerçekleşmesini ordusunun güçlü olmasına bağlamış ve bu doğrultuda her bölgede eli silah tutabilecek olanları payitahta toplamıştı. Bu faaliyet bir yıl boyunca devam etmiş ve nihayet askeri birliği teşkil ederek merkezi otoriteyi tesis etmişti. Bununla beraber devlet hazinesini artırmak için vergi sistemini özellikle vakıf işlerini teftiş ettirmiştir. Çünkü sahte vakıf mülkleri çoğalmış, devlet hazinesi azalmaya başlamıştı. Siyasi ve iktisadi girişimleri halk ve sahte tarikatlar tarafından Zâlim Han olarak anılmasına neden olmuştur⁸⁹.

1810'da Alim Han'ın katledilmesinden sonra Ömer Han (1810-1822) tahta çıktı. Ömer Han hem hükümdar hem de edebiyatı seven ve Emir mahlasıyla şiirler yazan birisiydi. Timur zamanında inşa edilen Ahmet Yesevi türbesinin bulunduğu Türkistan (Yesi) şehrini Hanlığın topraklarına kattığı ve dolayısıyla devletten maaş alanların sayısı 40 bini geçtiği için kendisine *Emirü'l Muminin* unvanı verildi⁹⁰.

Profesyonel bir komutan ve zeki bir siyasetçi olan Ömer Han, Hokand Hanlığı'nı ekonomik, askeri, siyasi alanlar başta olmak üzere bir çok yönden yüksek bir seviyeye ulaştırdı. Alim Han'ın kurduğu ordudaki Tacik askerleri yurtlarına geri göndererek Özbek askerlerin konumlarını yükseltti, kendisine kesin sadakatlarını sunan Özbek kabile aristokratlarıyla birlikte Alim Han'ın fetih hareketlerini devam ettirdi. Napolyon'un Rusya'yı istilasından (1812) da faydalanarak devletin sınırlarını daha batıya ve kuzeye, Kazakistan bozkırlarına doğru genişletti. Çin ile ilişkilerini de geliştiren Ömer Han'ın döneminde Doğu Türkistan'a giden diplomatların sayısında önemli artışlar oldu⁹¹.

Ömer Han'ın Oratepe'ye birkaç defa sefer düzenlediği bilinmektedir. Oratepe, Buhara Emirliği ile Hokand Hanlığı arasında yer alan en önemli sınır vilayeti idi. Hocend, Taşkent ve Türkistan'ın güvenliği Oratepe'nin güvenliğine bağlı olmuştur. Bu yüzden Oratepe sık sık el değiştirmiştir. Bu dönemde Hokand hükümetine tabi olan Oratepe hâkimi Mahmud Han Töre Ahrari başına buyruk hareket ettiği gerekçesiyle yerine Abulkasım Atalık tayin edilmiştir. Hokand ordusundaki Yüz boyundan komutan ve askerleriyle anlaşarak Hokand'dan bağımsız hareket etmiştir. Hakim Han Töre, Ömer Han'ın vaktinin çoğunu

⁸⁸ Niyoz Muhammad, *İbratu'l Havakin*, 91.

⁸⁹ Fazyullahon Otahonov, "Kokon Honi Takdiri", *Moziydan Sado* 4(44), (2009): 26-28.

⁹⁰ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 345.

⁹¹ Scott Levi, "The Ferghana Valley at the Crossroads of World History: The Rise of Khoqand, 1709-1822", *Journal of Global History* 2, sy. 2, (2007): 230.

Oratepe için sarfettiğinden bahseder⁹². Han her sene Oratepe üzerine sefer düzenlese de başarılı olamamıştır. Bu çerçevede Oratepe’de çıkan isyan ve savaşlar halka da çok eziyet ve zorluklar yaşatmıştır⁹³. Ömer Han, Cizak üzerine kırk gün boyunca saldırı düzenlemiş ancak başarısız olmuş, ele geçirememiştir⁹⁴.

Ömer Han 1822 yılında ağır hastalık sonucunda vefat etmesinin ardından onun büyük oğlu on beş yaşındaki Muhammed Ali Han (1822-1842) Masum Han Töre Şeyhülislam, Domullo Zakir Hoca İşan ve dayısı Kasım Beklerbeği⁹⁵ tarafından tahta geçirilmiştir. Onun hükümdarlık döneminde Kulab, Hisar, Badahşan, Darvaz vilayetleri ve kısa süreliğine olsa da Kaşgar vilayeti Hokand Hanlığı itaatı altına girmiştir. Hokand Hanlığı’nın kuzey kısımlarında Akmescit, Türkistan, Kumkorgan, Bişkek ve Tokmak kalesi ve Kurtka ve başka korganlar inşa edilmişti. Kırgızların yaşadığı bazı hudutlar Hanlık sınırlarına dahil olmuştur. Bartold Muhammed Ali Han dönemi için “18. yüzyıl hadiselerinden (Cungarlar istilası) sonra köy ve şehir hayatı tekrar inşa edildi” demiştir⁹⁶.

Muhammed Ali Han 1826-1831 yılları arasında Kaşgar’a birkaç defa sefer düzenledi⁹⁷. Kaşgar’ın Çin tarafından ele geçirilmesinden sonra burada hüküm süren Afaki Seyyidler Hokand Hanlığı’na sığınmışlardı. Bu sülaleden biri olan Cihangir Hoca, topraklarını ve hâkimiyetini geri kazanmak üzere isyan çıkartarak bir Çin karakolunu kuşattı. Yardıma gelen Muhammed Ali Han Çinlileri bozguna uğrattı. Gayrimüslimlere karşı savaştığı için Muhammed Ali Han *Gazi* unvanını almıştı. Buhara tehdidi nedeniyle kuvvetleriyle birlikte Hokand’a geri döndü. Cihangir Hoca, Çinliler tekrar saldırdığında geri çekildi fakat yakalanarak öldürüldü⁹⁸. Hokand Hanlığı’nın Kaşgar’daki hükümrانlığı uzun sürmemiş ve Muhammed Ali Han ordusuyla birlikte Buhara tehdidi nedeniyle Kaşgar’ı terketmek zorunda kalmıştı. Buna rağmen Çinliler ile yapılan anlaşma Hokand Hanlığı’nın lehine oldu. Çinliler kendilerine karşı ayaklanan Afaki ailesine destek vermemek ve Kaşgar’a sızmalarına engel olmak şartıyla Doğu Türkistan’daki altı şehirin (Kaşgar, Aksu, Üçturfan, Yengişehir, Yarkend, Hotan) vergilerini toplamayı Hokand Hanlığı’na bıraktılar⁹⁹.

⁹² Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu’t Tavorih*, 357-362.

⁹³ Hüdayarhanzade, *Andjuma’t Tavarih*, 122-128.

⁹⁴ Mirzo Olim Mahdum Hoci, *Tarihi Turkiston*, 86-87.

⁹⁵ Vohidov, *Kokon Honligi Tarihi*, 11.

⁹⁶ Vasiliy Bartold, “İstoriya Turkestana”, *Soçineniya* (Moskova, 1963), 3: 217.

⁹⁷ Timur Beisembiev, *Annotated indices to the Kokand Chronicles* (Tokyo: Research Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa, Tokyo University of Foreign Studies, 2008), 16.

⁹⁸ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu’t Tavorih*, 484-489.

⁹⁹ Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, (Ankara, 2004), 36.

Muhammed Ali Han'ın iktidarının son yıllarında Hokand Hanlığı'nın durumu oldukça karışık. Hanlığa dahil olan Kırgız ve Kıpçakların liderleri ile yerleşik aristokratlar arasında çatışmalar başlamıştı. Saraya ve hana yakın devlet adamlarının çıkardığı fitnelere ve Taşkent ileri gelenleri ile göçmen liderlerinin yönetimi ele geçirmek için uğraşmalarına Buhara Hanlığı'nın emiri Nasrullah'ın Hokand'a sahip olma arzusu da eklenmişti¹⁰⁰. 1840 yılı Muhammed Ali Han ile kendisine en yakın devlet adamlarından biri olan Hakkulu arasında bir anlaşmazlık çıktı ve bu anlaşmazlık Hakkulu'nun idam edilmesi ile sonuçlandı. Bu olay Hakkulu tarafında olan devlet erkanı ve diğer ileri gelenlerden bazılarının Muhammed Ali Han'ın aleyhine dönmelerine ve onu tahttan indirme planları yapılmasına fırsat verdi. Devletin merkezindeki zayıflık ve komplocuların Buhara ile işbirliği yapması, Buhara emirini kendilerine yardım etmesi için Hokand'a çağrımları Buhara ile Hokand Hanlığı'nı karşı karşıya getirdi¹⁰¹. Buhara emirinin Hokand Hanlığı ile ilgili niyetinin farkında olan Muhammed Ali Han gafil avlanmamak için 1841 yılında Buhara Hanlığı'na ait, Oratepe yakınlarındaki bir garnizona saldırdı ve civarıyla birlikte burayı almaya muvaffak oldu. Fakat Emir Nasrullah büyük bir orduyla geldiği ikinci seferde, üç ay kuşatmadan sonra bölgeyi ele geçirerek bölge halkından kanlı bir intikam aldı. Emir'in bu zaferinin ardından kendisine düşman olan halkın ayaklanarak Hokandlılarla birlikte garnizona saldırıp Buharalı askerleri öldürdüler. Emir güçlükle Semerkand'a çekilebildi¹⁰². Muhammed Ali Han'ın birliklerinin önemli bir kısmını Sir Derya kıyısında beklenen Rus tehlikesine karşı ayırdığını bilen ve bu durumdan yararlanarak vakit kaybetmeden Oratepe'ye ikinci bir saldırı gerçekleştirmiş olan Emir Nasrullah, Hocend'e çekilen ve yeterli güce sahip olmayan Muhammed Ali Han'ı takip ederek onu Hocend'de mağlup etti. Zor durumda kalan Muhammed Ali Han, Emir ile Kanıbadem'de bir barış anlaşması yaparak Buhara'ya tâbi olmayı kabul etti ve Hocend ile bazı yerleri Buhara'ya bıraktı. Emir Nasrullah Hocend'in yönetimini daha önce kendisine sığınmış olan Muhammed Ali Han'ın kardeşi Sultan Murad'a vermişti. Fakat annelerinin iki kardeşi barıştırmaları üzerine Sultan Murad, Emir'in karşısında yer aldı ve Hocend tekrar Hokand'ın oldu¹⁰³.

Muhammed Ali Han ile ihtilafa düşen ve onu tahttan indirmeye niyetlenenler daha önce yardım istedikleri Buhara emirini tekrar Hokand'a çağırdılar. 1842 yıl 12 Mayıs günü Buhara Emiri Nasrullah Hokand şehrini ele geçirdi. Hokand Hanı Muhammed Ali Han ve

¹⁰⁰ Mirzo Olim Mahdum Hoci, *Tarihi Turkiston*, 10-11.

¹⁰¹ Howorth, *History of the Mongols*, 826.

¹⁰² Arminiy Vamberi, *İstoriya Buhari ili Transoksani* (Petersburg, 1873), 274.

¹⁰³ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 649-655.

yakınları (annesi Mahlar Ayim (Nadire Begim), kardeşi Sultan Mahmud, reşit olmayan evladı Muhammed Emin Han ve bir kaç cariyeleriyle beraber) katledilmiştir¹⁰⁴. Emir ordusu Fergana Vadisini yağmalamış, Hokand şehrini mahvetmiş, hazine, Hanlıkta bulunan ustaları, sanat adamları, zanaatkârları Buhara'ya götürmüştür. Buhara Emirliği'nde kırk sene esarete kalan Rus asıllı Vasiliy Pşeniçnikov, bu hadiselerin bizzat şahidi olmuş ve yazılarında şöyle aktarmıştır: “Hokand'ın alınışı esnasında Emir'in 40 bine yakın askeri, 2 topu vardı. Bu olay ilkbaharda gerçekleşti. Hocend'deki 4 topu aldılar ve şehri yağmaladılar, orada iki gün kalarak, Hokand'a gittiler. O zaman Hokand Hanı Muhammed Ali Han idi. Hokand alındıktan sonra şehir ve etrafındaki köyler, Han sarayı Buhara'nın atlı askerlerine ve sarbazlara yağmalanmak üzere teslim edilmiştir. Onlar içinde çeşitli kıyafetler olan on altı sandık ve otuz kadını ele geçirirler, hazineyi ise Emir almıştır. Han (Muhammed Ali Han), Marğinan'a kaçtı ama orada tutukladılar ve arabayla Hokand'a getirdiler ve orada idam ettiler. Han'ın bir oğlunu Emir dönüş yolunda Cizzah'tayken öldürdü, iki evladını annesi ile Buhara'ya götürdü. Emir Hokand'da on dört gün kalmıştı”¹⁰⁵.

Hokand Hanlığı'nı ele geçiren Emir Nasrullah Buhara'ya dönerken İbrahim Hayal adında birini Hokand valisi olarak atamıştı. Fakat yerli halk ve Hokand büyükleri bu validen rahatsızdı, onu kabullenemediler. Hokand'ın önde gelen kişileri birleşerek Talas'da bulunan Şadı Biy oğlu Şir Ali Han'a elçi gönderdiler. Onu paytaht Hokand'a getirerek Hokand Hanı ilan edeceklerdi. Şir Ali Han'ın gelişiyle halk ayaklandı Buhara valisine karşı çıkıp onu Hokand'dan kovmayı başardılar. Hokand Hanlığı'nda Şir Ali Han'ın (1842-1845) dönemi başladı¹⁰⁶.

Şir Ali Han Hokand'da hâkimiyeti ele alınca öncelikle şehri Buhara'nın yeni bir saldırısına karşı savunabilmek için hendek kazmak, kale, duvar ve kapıları sağlamlaştırmak ve yenilemek için uğraştı. Nitekim Emir Nasrullah tekrar Hokand'a saldırdığında iki aylık bir kuşatmadan sonra bir başarı elde edemeyerek Buhara'ya geri döndü. Bundan sonra Taşkent ve Hocend de Buhara'dan geri alındı¹⁰⁷.

Hokand Hanlığı bu toparlanmanın hemen ardından tekrar iç karışıklıklara, siyasi gücü elde etmek için yapılan çatışmalara sahne oldu. Şir Ali Han Hokand'dan Talas'a gittiğinde Kırgızlarla birlikte yaşamış, iki Kırgız eşinden çocukları olmuştu. Kırgızlarla olan bu

¹⁰⁴ A.g.e. 660-661; Hüdayarhanzade, *Andjuma't Tavarih*, 179-181.

¹⁰⁵ M. Galkin, *Etnografiçeskiye i İstoriçeskiye Materialı Po Sredney Azii i Orenburgskomu Krayu* (St.Petersburg, 1869), 238-239.

¹⁰⁶ Mirzo Olim Mahdum Hoci, *Tarihi Turkiston*, 98-99.

¹⁰⁷ A.g.e., 100-105.

yakınlığı ve onların Kıpçaklarla birlikte kendisinin han olmasındaki katkıları, bir anlamda Hokand Hanlığı'nda göçerlerin de siyasi arenada yerlerini sağlamlaştırılmalarına fırsat verdi¹⁰⁸. Şir Ali Han'ı tahta çıkaran Kırgız önderleri Hanlığın yüksek mevkilerinde görev aldılar. Fakat Buharalıların Hanlığın topraklarından çıkarılmasında önemli rolü olan Kıpçaklar istediklerini elde edemediler. Hanlığın *mingbaşısı* Muhammed Yusuf Kırgız'ın kendilerine karşı bir harekât başlatacağını da öğrenen Kıpçaklar ayaklandılar, Şehrihan ve Andican'a gidip ordu topladılar. Kıpçaklar bu isyan sonucunda istemedikleri devlet adamlarını görevden aldirmekle ve istediklerini göreve getirmekle yetindiler. Bu arada Hokand Hanlığı'nda söz sahibi olacak hatta uzun bir süre Hanlığın yönetimini elinde tutacak olan Kıpçak Müsülmankul, Andican hâkiminin *baturbaşısı*¹⁰⁹ olarak görevlendirildi¹¹⁰. 1845'te Müsülmankul önderliğinde tekrar isyan eden Kıpçaklar Hokand birliklerini Çust ile Taşkent arasında yenerek Hokand'ı ele geçirdiler. Kıpçaklar her ne kadar Ming hanedanına son vermek istiyorlarsa da Şir Ali Han'ı tekrar tahta çıkardılar. Buna karşılık Müsülmankul *Mingbaşısı* yapıldı ve devletin yönetimi fiilen Kıpçakların eline geçmiş oldu¹¹¹. Hanlıkta etkili bir mevkiye sahip olan Müsülmankul bir ayaklanmayı bastırmak için Oş'a gittiğinde yokluğundan istifade eden Alim Han'ın oğlu Murad Han (1845-1846) Hokand'a gelerek tahtı ele geçirdi ve Şir Ali Han'ı öldürdü. Oş'tan dönen Müsülmankul ise Namangan'a giderek kızıyla evlendirdiği Şir Ali Han'ın oğlu Hüdayar'ı Hokand'a getirdi ve tahta çıkardı, Murad Han'ı yandaşlarıyla birlikte öldürdü¹¹².

Çok genç bir yaşta tahta çıkarılan Hüdayar Han'ın (1845-1858, 1862-1863, 1865-1875) ilk hâkimiyet dönemi Müsülmankul'un sıkı gözetimi altında geçti. Müsülmankul kendi kızını Hüdayar Han ile nikahlayarak *atalık* unvanını alır¹¹³. Hüdayar Han bir nevi kukla Han olarak devletin başında bulunacak, devlet işlerini de Müsülmankul yönetecekti. Buhara Emiri tarafından Taşkent'e hâkim olarak tayin edilen Şir Ali Han'ın oğlu Sarımsak en büyük tehditti. 1847'de Müsülmankul, Miyan Halil Sahib aracılığıyla yalan vaatlerle Sarımsak'ın Balıkçı'ya gitmesini sağlar ve orada katlettirir¹¹⁴.

Müsülmankul önderliğinde iktidarı ele geçiren Kıpçaklar Hokand'a gelip yerleşmeye başladılar, yerleşik ahaliyi evlerinden çıkarıp mal ve mülklerine el koydular. Herkesin kendi

¹⁰⁸ Bulduk, *Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi*, 24.

¹⁰⁹ Baturbaşısı – vilayet veya şehir askeri birliği komutanı

¹¹⁰ Mirzo Olim Mahdum Hoci, *Tarihi Turkiston*, 11-12.

¹¹¹ Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, 37.

¹¹² Niyoz Muhammad, *İbratu'l Havakin*, 177-178.

¹¹³ Mahzuni, *Fargana Hanlarının Tarihi*, Kırgızca çev. Moldo Sabır, O. Sooron Sopı (Bişkek: Turar, 2007), 189.

¹¹⁴ Mirzo Olim Mahdum Hoci, *Tarihi Turkiston*, 113-114.

başına buyruk hale geldiği Hanlıkta Hokand şehri dışında Hocend, Taşkent gibi önemli şehirlerin yönetimi de Müsülmankul tarafından kendi yandaşı olan Kıpçaklara verildi¹¹⁵.

Yerleşik aristokratların, Kırgızların ve Kıpçakların sürekli anlaşmazlıklar yaşadığı ve iç mücadelelerin eksik olmadığı bu dönemde Müsülmankul'un bir çok kişiyi öldürmesi, önemli görevlere getirdiği kişilerin halka zulümleri, hem yerleşik hem de göçebe grupların kendisine karşı ittifak kurmalarına yol açtı¹¹⁶. Müsülmankul siyasi gücünü kaybetmemek için Ruslarla anlaşma yolunu dahi denedi¹¹⁷. Marğinan, Oratepe, Hocend hâkimlerinin Taşkent hâkimi Narmuhammed ile anlaşarak başlatmış oldukları isyan 20 bin Kıpçakın öldürülmesi ve 1853 yılı başlarında da Müsülmankul'un yakalanarak idam edilmesiyle sonuçlandı¹¹⁸.

Rusya Çarlığı'nın Kazakistan'da güçlenmeye başlaması üzerine Taşkent valisi Ruslar aleyhine birtakım siyasi ve askeri girişimlerde bulunuyordu. Ruslar da bunun üzerine 1834 yılının Haziran ayında Taşkent'e karşı harekete geçerek Ulutağ'daki Hokand kalesini topçu ateşine tuttular, kaleyi ele geçirerek tamamen yıktılar. 1850 yılında Koşkorgan, Kattakorgan, Çimkorgan ve 1851 yılında Toyçibek Kalesi'ni ele geçiren Çarlık Rusya ordusu Temmuz 1852'de stratejik yönden büyük öneme sahip Akmesçit Kalesi'ne doğru yürüdü. Başarılı bir savunma karşısında geri dönmek zorunda kalan Ruslar yaklaşık bir yıllık hazırlıktan sonra 28 Temmuz 1853'te Akmesçit'i işgal ve ilhak ettiler¹¹⁹. Ruslar hem Hokand Hanlığı'nın kendi içindeki hem de üç hanlık (Hokand, Hive ve Buhara) arasındaki anlaşmazlıklardan da faydalanarak ele geçirdikleri Akmesçit'i bütün Müslüman topraklarının kapısı ve Deşt-i Kıpçak'ın göbek bağı olarak değerlendiriyor, buraya sahip olanın bütün Deşt-i Kıpçak'a sahip olacağına inanıyorlardı. Hokand Hanlığı daha sonraları Akmesçit'i Ruslardan geri almak için askeri harekâtlar düzenledi, fakat bu mümkün olmadı¹²⁰.

Hüdayar Han, Kıpçakların devlet idaresindeki egemenliğini bir süreliğine etkisiz hale getirse de devlette iç istikrarı sağlayamamıştı. Hüdayar Han'ın ağabeyi Malla Han, Hüdayar Han'a elçi göndererek tahtan feragat etmesi gerektiğini bildirdi¹²¹. Hokand'da iç kavgalar devam ederken Buhara Emiri, Oratepe'yi işgal etmiş, Ruslar Akmesçit kalesini ele geçirmiş,

¹¹⁵ A.g.e., 13-14.

¹¹⁶ A.g.e., 116-120.

¹¹⁷ Bulduk, *Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi*, 26.

¹¹⁸ Howorth, *History of the Mongols*, 830-832.

¹¹⁹ Hamid Ziyayev, *Türkistan'da Rus Hakimiyetine Karşı Mücadele (18.-19.yüzyıl başları)*, çev. Ayhan Çelikbay (Ankara: TTK, 2007), 77-90.

¹²⁰ A.g.e., 91-96.

¹²¹ Mirzo Olim Mahdum Hoci, *Tarihi Turkiston*, 125.

Hanlığa ait sınırları işgale girişmişlerdi¹²². Hüdayar Han Akmescit harekâtını az sayıdaki ordu ile Şadman Hoca'ya bırakarak kendisi ağabeyi Malla Han üzerine yürüdü. Taşkent'te meydana gelen çatışmada şehzâde Malla Han kaybeder ve Buhara'ya kaçır. Ancak kısa süre sonra tekrar Hokand'a gelip Hüdayar Han'ın zulmüne maruz kalan Kalmuk, Karakalpak, Kırgız ve Kıpçaklarla iş birliği yaparak tekrar muhalefet etmeye başlar. Bütün kabilelerin desteğini kazanan Malla Han, Andican, Şehrihan ve Asaka şehirlerini ele geçirir ve Hokand'ı kuşatır. Bir ay süren kuşatma sonrası Hüdayar Han Buhara'ya kaçır¹²³.

Malla Han (1858-1862) Kazak, Kıpçak, Kırgız etnik grupların desteğiyle tahta çıkarak Andican hâkimi Sofi Biy, Marğınan hâkimi Şah Murad Biy, Kanaatşah, Kasım Mingbaşı, Şadman Hoca, Yakub Biy, Yulçı Biy, Muhammed Nazar Pervaneci gibi Hanlığın önde gelen emirlerinin de desteğini gördü¹²⁴. Ayrıca Malla Han'ın bu mücadelesinde Andican ve Karasu mevkiindeki olaylarda çok büyük yardımlarda bulunan Alimkulu, başarılı emirlerdendi. Alimkulu 1860 sonbaharında Marğınan valisi iken Oratepe'de Buhara'yla gerçekleşen savaşta Hokand ordusunun Leşkerbaşısı idi ve güçlü Buhara ordusunu yenerek askeri yeteneğini göstermişti¹²⁵. Güçlü bir destekle hâkimiyetin sahibi olan Malla Han, Taşkent, Andican, Hocend gibi önemli vilayetlere etkili yöneticiler atadı, Kıpçakların topraklarını onlara iade etti. Hanlığın iç siyasetini düzenlemeye ve dengelemeye çalışan Malla Han dışarıda da Rusya ile iyi ilişkiler kurmaya çaba gösterdi. Fakat Ruslar işgallerine devam ettiler¹²⁶.

Çarlık Rusya'nın Osmanlı Devleti ile yaptığı Kırım Savaşı (1853-1856) Türkistan topraklarındaki ilerleyişini bir süreliğine durdurmuştu. Ne yazık ki Hokand Hanlığı bu fırsattı değerlendiremedi, aksine taht varisleri ve liderler birbirleriyle savaşarak devletin güçten düşmesine neden oldular. Ruslar 1858 yılında, içlerinde Kazakların da bulunduğu bir ordu ile Kazakların Ulu Cüz kabileleri üzerinde üstünlük sağladı, Hokand güçlerini de Çu nehrinin vadisine çekilmeye zorladılar. 1859 yılında Evliya Ata, Çimkent ve başka yerleri rahatça işgal edebilmek için Ulu Cüz ile Kırgız sınırında bulunan Kestek'te askeri bir istihkam kuran Ruslar planları dahilinde 1860 yılı Ağustos sonunda Tokmak kalesini, Eylül başlarında da Pişpek kalesini ele geçirdiler¹²⁷. Bu işgalleri haber alan Malla Han Ruslara

¹²² Niyoz Muhammad, *İbratu'l Havakin*, 200.

¹²³ Mahzuni, *Fargana Hanlarının Tarihi*, 219; Mirzo Olim Mahdum Hoci, *Tarihi Turkiston*, 126-128.

¹²⁴ A.g.e., 24.

¹²⁵ Muhammad Yunus, *The Life of Alimkul, A Native Chronicle of Nineteenth Century Central Asia*, çev. nşr. Timur Beisembiev (London, 2003), 6.

¹²⁶ Bulduk, *Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi*, 27.

¹²⁷ Ziyayev, *Türkistan'da Rus Hakimiyetine*, 98-99.

karşı Kanaatşah, Şadman Hoca ve Alim Biy'i görevlendirdi. Halkın da katılımıyla toplanan büyük bir ordu Ruslarla yapılan çatışmada başarı sağladı, onları Kestek mevkiine kadar uzaklaştırdı, Kanaatşah Pişpek kalesini tamir ederek yeniden kurdu fakat bu başarının arkası gelmedi, Ruslar ilerlemeye devam etti. 1861 yılı Eylül sonunda Türkistan ile Akmescit arasındaki Yangikorgan kalesini, 1862 yılı başlarında Sir Derya'nın kıyısındaki Dinkorgan askerî istihkamını, Nisan başlarında Taşkent'e ait Merki kalesini işgal ettiler¹²⁸.

Hâkimiyeti döneminde Rus işgallerinin yanısıra Buhara Emirliğiyle de uğraşmak zorunda kalan Malla Han 1862 yılında düzenlenen bir suikast sonucu öldürüldü. Hanlıkta umdukları gücü elde edemeyen, Alimkulu'n bütün yetkiyi elinde tuttuğunu düşünen bir grup oluşmuştu. Aralarında Alim Biy, Hıdır Biy, Şadman Hoca, Hüdaynazar Dadhah, Dost Mehter Yüz, Muhammed İbrahim Mirzabaşı Kasani gibi ileri gelen emirlerden oluşan bu suikastçiler Alimkul'un Andican'da olmasından faydalanarak bir gece baskın yapıp Malla Han'ı öldürdüler ve Şirali Han'ın torunu ve Sarımsak Biy'in oğlu olan Şah Murad'ı tahta çıkardılar¹²⁹.

Sadece birkaç aylığına tahtta oturan Şah Murad Han (1862) tahta geçer geçmez amcası Malla Han'a yakın olan devlet adamlarını öldürdü. Kendi hayatının da tehlike altında olduğunu düşünen Taşkent valisi Kanaatşah önce gerekli önlemleri aldı sonra da Buhara'da bulunan Hüdayar Han'ı taht mücadelesinde destekleyeceğini söyleyerek Taşkent'e davet etti. Şah Murad Han Hüdayar Han'ın Taşkent'te hanlığını ilan ettiğini duyunca 14 bin kişilik bir ordu ile şehri kuşatma altına aldı fakat Buhara emirinin Hokand'a yürüdüğünü öğrenince kuşatmayı kaldırıp geri çekilmek zorunda kaldı¹³⁰.

Hüdayar Han Buhara emiri Muzaffer (1860-1885) ile Hocend'de buluşarak Hokand'ı almasına destek vermesi yolunda anlaştı. Hokand'ı kuşattığında Şah Murad Han'a karşı olan bir grup tarafından şehrin kuzey kapıları açıldı. Savaşmadan ordusuyla Hokand'a giren Hüdayar Han, Şah Murad Han'ı ve taraftarlarından birçoğunu öldürerek 1862 yılında ikinci kez Hokand tahtına oturdu. Buhara emiri ise Hocend'de Malla Han'dan kalan önemli miktarda askeri mühimmata el koydu, yol üzerindeki bazı köyleri de yağmalayarak Buhara'ya geri döndü¹³¹.

¹²⁸ A.g.e., 100-103.

¹²⁹ Mirzo Olim Mahdum Hoci, *Tarihi Turkiston*, 27.

¹³⁰ Niyoz Muhammad, *İbratu'l Havakin*, 232-238.

¹³¹ Mirzo Olim Mahdum Hoci, *Tarihi Turkiston*, 27-28.

Alimkulu, Malla Han'ın öldürülmesinden sonra Şah Murad Han'a bağlı gibi görünmüş fakat aynı zamanda kendisine sığınan Malla Han'ın oğlu Sultan Seyid'i de himaye etmişti¹³². Hüdayar Han, Emir ile birlikte Buhara'ya gidince Alimkul, Sultan Seyid Han'ı (1862-1863) tahta çıkardı fakat yeni hanın iktidarı sadece göstermelikti, asıl güç ve idare yetkisi kendisindeydi¹³³.

Alimkul, Sultan Seyid Han ve Taşkent valisi Nurmammed Koşbegi ile birlikte, Hanlıktaki iç kavgalar sırasında taşrada dilediği gibi davranan emirlerin zorbalıkları yüzünden zor durumda kalan ve gittikçe Ruslarla işbirliği yapan Kazaklarla uğraştı. Çolakkorgan, Suzak, Evliya Ata ve başka şehirlerdeki Kazakları sakinleştirmeye çalıştı. Kırgız ve Kazak biyelerine hediyeler göndererek Ruslara karşı birlik ve beraberlik çağrısından bulundu¹³⁴.

Rusya Çarlığı ordusu 1864 yılı Hokand Hanlığı'nın şehirleri olan Suzak, Evliya Ata, Türkistan ve Çimkent'e yönelik bir saldırı başlattı. Suzak ve Çolakkorgan'ı ele geçiren Ruslar Mayıs ayında Türkistan ve Evliya Ata şehirlerine sefer düzenledi. Hokand Hanlığı'nın savunma çabalarına rağmen Ruslar Haziran ayında Evliya Ata ve Türkistan şehrini, Eylül ayında Çimkent'i işgal etti¹³⁵. Rusya Çarlığı'nın Orenburg'a bağlı bir askeri birliği 1865 yıl Nisan ayının sonlarında Taşkent'e yöneldi. Ruslar önce Taşkent'in su ihtiyacını karşılayan Niyaz Biy kalesini ele geçirerek Taşkent'in suyunu kesti. Alimkul'un buradaki başarılı savunmasından sonra Ruslar geri çekilmek zorunda kalmıştı. Fakat Rusların 23 Mayıs 1865'teki ikinci saldırısında Alimkulu vurularak vefat etti. Hokand ordusu ve Taşkent halkı bir ay kadar şehirlerini savunabildiler. Savunmanın devam ettiği 23 Haziran gecesi düşman tarafından satın alınan Taşkentli tüccarlar gizlice şehir kalesinin kapılarından birini açtılar ve ertesi sabah yapılan bir hücumla Ruslar Taşkent'i ele geçirdi¹³⁶.

Hokand ordusu Alimkul'la birlikte Taşkent'te Ruslara karşı savaştığı sıralarda Buhara emiri bu durumdan faydalanarak Hokand'ı işgal etmişti. Az bir kuvvetle Taşkent'ten dönen Sultan Seyid Han Buharalılara karşı çıkmaya çalıştı fakat yakalanarak Cizzah'da idam

¹³² Howorth, *History of the Mongols*, 835-836.

¹³³ A.g.e., 836.

¹³⁴ Ziyayev, *Türkistan'da Rus Hakimiyetine*, 109-110.

¹³⁵ A.g.e., 106.

¹³⁶ Mehmet Saray, *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)* (Ankara: TTK, 1994), 70-71.

edildi. Hüdayar Han Buhara Emiri tarafından 14 Temmuz 1865'te üçüncü kez tahta çıkarıldı¹³⁷.

Hüdayar Han'ın üçüncü hükümdarlık döneminde Ruslar Hanlığın kuzey bölgelerini ele geçirmiş, Hanlık için büyük önem taşıyan Taşkent elden gitmişti. İlerlemeye devam eden Ruslar 1866 yılında Hocend, Oratepe ve Cizzah'ı işgal edip halkını katlettiler, 1867 yılında ele geçirdikleri bölgeleri yönetmek üzere Türkistan Genel Valiliği adı altında bir idari birim oluşturdular. Bu birimin amacı Türkistan'daki hanlıkların bir araya gelmesini önlemek ve hanlıkları Rusya'nın vassalı yapmaktı¹³⁸. Bu amaçla Hocend'i almakla Hokand Hanlığı'nı Buhara Hanlığı'ndan ayırmışlardı¹³⁹.

Hüdayar Han, Türkistan Genel Valisi General Kaufman ile yaptığı anlaşma sayesinde Hanlıkta kısa süreliğine asayiş sağladı. Aslında bu birazda General Kaufman'ın parça parça işgal etme politikasına bağlıydı, zira bu tarihlerde Buhara'nın işgalini tamamlamak üzereydi. 1873'e doğru Hanlıktaki aşırı vergiler yüzünden asayiş bozulmaya ve devletin içinde bazı isyanlar çıkmaya başlamıştı. Bu dönemlerde 20 çeşit vergi türü olduğu kaynaklarda belirtilmektedir¹⁴⁰. İsyandar hızla genişleyip 1875 yılında Hüdayar Han'ın Taşkent'e kaçıyla sonuçlanmıştı.

Babası kaçtıktan sonra (1875) tahta çıkarılan Hüdayar Han'ın oğlu Nasreddin Han (1875-1876) Türkistan Genel Valiliği'ne bir mektup yazarak tahta çıktığını ve kendileriyle iyi ilişkiler içinde olmak istediğini belirtti. Rus işgalinden kurtulmak için Hokand Hanlığı'nda çetin bir mücadele verildi, özellikle Abdurahman Aftabeci ve Polathan önderliğinde birçok yerde düşmana karşı savaşıldı ancak Ruslar bu ayaklanmaları her seferinde kanlı bir şekilde bastırdılar. 1875 yılının Ağustos ayında Taşkent'te ve Mahrem'de yapılan çarpışmalarda birçok Hokandlı hayatını kaybetti, aynı ayın sonunda General Kaufman ordusuyla Hokand'a girdi ve şehri teslim aldı. Hokand'ın tesliminden sonra Törekorgan ve Andican'da çıkan ayaklanmalarda Ruslar top ateşiyle adeta katliam yapmış ve şehirleri yerle bir etmişlerdir¹⁴¹. Rus Çarı'nın 19 Şubat 1876'daki Hokand Hanlığı'nın

¹³⁷ Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, 83.

¹³⁸ Bulduk, *Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi*, 32.

¹³⁹ Hayit, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, 85.

¹⁴⁰ Anvarbek Hasanov, *Narodnie Dvijeniya v Kirgizii v Period Kokandskogo Hanstva* (Moskova: Nauka, 1977), 44.

¹⁴¹ Ziyayev, *Türkistan'da Rus Hakimiyetine*, 295-320.

“Fergana Bölgesi Adı Altında Türkistan Genel Valiliği’ne Bağlanması” emrine istinaden Hokand Hanlığı resmen sona erdirildi¹⁴².

¹⁴² Hayıt, *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*, 88-89.

1.BÖLÜM. HOKAND HANLIĞININ COĞRAFYASI VE SOSYAL YAPISI

A. Sınırlar ve Coğrafi Durum

1. Kuruluştan Yıkılışa Kadar Değişen Hokand Hanlığı Sınırları

Bütün devletlerde olduğu gibi Hokand Hanlığı'nın sınırları da yıllar içerisinde değişiklik göstermiştir. Hokand Hanlığıyla ilgili çalışmalarda Hanlığın sınırları net olarak belirtilmemiştir. Bizim yaptığımız ayrıntılı çalışmada bu sınırlar tespit edildi. Aşağıda dört yön üzerinde bu genişleme anlatılacaktır. Fergana Vadisi merkezli kurulan devlet önce Vadi beyliklerini birleştirdi. Hanlığın en fazla genişlediği dönemde sınırları kuzeyden Taşkent, Türkistan ve Deşti Kıpçak yerlerini, batıda Buhara'ya kadar olan yerleri, güneyde Karategin, Kolab'ı dahil ederek Hisar dağlarına kadar ki yerleri içine alarak, doğuda Çin sınırına kadar ulaşmıştı. Yıkılış döneminde (1864-1876) yine Fergana Vadisinin içerisiyle sınırlı kalmıştı.

Hanlık ve ona bağlı eyaletlerin sınırını belirlerken, ana kaynaklar sayılan o dönemde yazılmış tarihi eserlere ve seyahatnamelerde verilen bilgilere dayandık. Kaynaklarda devletler arasında gerçekleşen savaşları ve düzenlenen seferleri dikkatlice incelediğimizde devlet ve vilayet sınırlarının nereleri olduğunu gördük. Ordu merkezden sefere çıktığında, ordu başında hükümdarın kendisi veya hükümdar tarafından tayin edilen leşkerbaşının yol boyunca geçtiği şehirler ve ona bağlı vilayetlerde sınırda, vilayet hâkimi tarafından karşılanması, orduyu şehir dışında bırakıp hükümdar veya leşkerbaşıyla şehre girmeleri ve ordunun hedef yere ulaşmasına kadar kaç şehirden geçtiyse aynı şekilde karşılanmalarına göre Hanlık içerisindeki vilayet sınırlarını belirledik. Merkez şehirleri ve ona bağlı küçük şehirler veya köyleri tespit ettik.

Vilayet sınırları bellidir ve kolay kolay değişmez. Vilayetin merkez şehrini ele geçiren hükümdar ona bağlı bütün vilayeti de ele geçirmiş oluyordu. Hanlık sınırlarına giren vilayetin başka vilayetle sınırı bu defa devlet sınırı oluyor. Hokand Hanlığı kaynaklarına dayanarak yaptığımız incelemelerden biliyoruz ki, her savaş sonrası iki taraf arasında sulh yapılır ve yeni sınırlar belirlenir, anlaşmalar yapılır. Gördüğümüz bazı anlaşmalarda bir vilayetin ikiye bölünmüş halleri de vardır. Vilayetin eski sınırları değiştirilip ortada sınır kaleleri kurulmuştur. Bu kaleler devletin yeni sınırını belirliyordu.

Elimizde mevcut Hokand kaynakları 1800'lerden sonra yazılmaya başlamış. Tarih yazıcılığı Alim Han döneminde (1799-1810) başlayıp Ömer Han döneminde (1810-1822) gelişmiştir¹⁴³. Bu kaynaklarda Hanlığın ilk yüzyıllık tarihi hep aynı bilgilerle ve kısa olarak verilmiştir. Bu durum Hokand Hanlığı'nın 1800 yıllara kadar olan sınırlarını net olarak bilmemizi zorlaştırdı. Son 75 yıllık tarihte verilen bilgiler önceki bilgileri doldurmamızda yardımcı olacaktır.

Hokand Hanlığı kurulduğu ilk yıllarda küçük bir bölge beklığı idi. Kaynaklarda Hanlığın ilk hükümrân olduğu yerin Çatkal dağlarının (41°23'38" kuzey 70°29'16" doğu) kıyılarında Çadak ve ona bağlı Tarğova ve Çamaşbiy mevzileri olduğu söyleniyor¹⁴⁴. Çadak Namangan'ın kuzeybatısında bulunan iki tarafı dağlık bir yerdir. Şahruh Biy (1709-1721) o bölgedeki küçük beklikleri birleştirerek Namangan sınırlarından başlayıp batıya doğru Şahidan ve Pansad Ğazi (Panğazi) mevzisine kadar ki yerlere hükümrân oldu. Tarihçi Niyaz Muhammed, Hanlığın ilk hükümdarı Şahruh Biy'in kendi ordasını Hokand şehrinin kuzey kısımlarındaki iki akarsuyun birleşme yerinde Koktonlık Ata diye bilinen bir yerde kurduğunu ve onun yanına Bağbanân adlı bir şehir inşa ettiğini söylüyor¹⁴⁵. O zamanlar Hokand şehri daha kurulmamıştı. Hokand şehri inşası Şahruh Biy döneminde başlatılıp oğlu Abdurahim Biy döneminde bitiyor. Niyaz Muhammed'in belirttiği Bağbanân günümüzde Hokand şehrinin kuzey tarafında bir sokağın adıdır. Bu sokağa yakın yerde de Koktonlık Ata mezarlığı halihazırda mevcuttur¹⁴⁶. Şahruh Biy döneminde devletin merkezi Bağbanân şehri olduğunu dikkate alırsak Hanlık sınırları kuzeyden güneye doğru genişlediğini ve Sir Derya'nın güney kısmı olan Hokand civarı devletin merkezi haline geldiği anlaşılır. Hanlığın ilk dönemine ait bilgiler az olduğundan Şahruh Biy döneminde devletin sınırlarını tam olarak belirleyemiyoruz. Mesela, Namangan vilayeti Hanlık sahasına dahil olmalıdır çünkü Şahruh Biy oğlu Abdurahim Biy'i orada hâkim tayin etmişti¹⁴⁷, ama Fergana Vadisinin diğer önemli şehirleri Andican, Marğinan¹⁴⁸, Özgend devlet sınırları içerisinde midir tam bilmiyoruz. *Müntehabü't Tevarih*'de Fergana şehirlerinin Abdurahim Biy

¹⁴³ Ayrıntılı bilgi için tezimizin Giriş kısmındaki kaynak tahlili kısmına bakınız.

¹⁴⁴ Niyoz Muhammad, *İbratu'l Havakin*, 40; Muhammad Fozilbek, *Mukammali Tarihi Farğona*, Özb. İ.A. Ş.E., Ktp., nr. 5971, 15a, 16b; Babadjanov, *Kokandskoye Hanstvo: Vlast, Politika, Religiya* (Tokio-Taşkent: Yangi Nashr, 2010), 103.

¹⁴⁵ Niyoz Muhammad, *İbratu'l Havakin*, 42

¹⁴⁶ Muhammad Yahyohon Dadaboyev, *Hokandi Latif Mahallaları va Koçalarınin Nomlanış Tarihi* (Fergana: Farğona, 2007), 29.

¹⁴⁷ Mirzo Olim Mahdum Hoji, *Tarihi Turkiston*, 6.

¹⁴⁸ Kaynaklarda daha çok Marğinan şeklinde kullanmakla beraber Marğilan olarak da geçer. Günümüzde şehrin ismi Marğilan olarak kullanılmaktadır.

döneminde fethedildiği söyleniyor¹⁴⁹. Demek ki, Şahruh Biy döneminde Fergana Vadisinin tamamı birleşmemiştir. Bazi şehirler bağımsız beklilikler tarzında devam etmiştir.

Etrafı dağlarla çevrili Fergana Vadisinin bütün olarak idare altına alınması Abdurrahim Biy döneminde (1721-1732) oldu. Fergana Vadisi doğudan Oş, Özgend şehirleri dahil Narin nehrine kadar ki dağlar, Hisar-Karategin dağları, kuzeyden Çatkal, Aladağ dağları, batı taraftan Hocend vilayetiyle sınırlıdır. Fergana Vadisinin yüz ölçümü yaklaşık 30.000 km²'si düz olmak üzere dağlık bölgeleriyle beraber 80.000 km²'yi buluyor. Fergana Vadisi Hanlığın ilk yıllarından sonuna kadar Hanlık sınırları içerisinde kalmıştır, devletin ağırlık merkez bölgesi olmuştur. Etrafındaki dağlar Vadinin doğal sınırları olmuş ve bu Vadinin bir bütün olarak idare edilmesini mümkün kılmıştır.

Hokand Hanlığı'nın Fergana Vadisinde kendi hükümrانlığını tamamen kurduktan sonra ilk olarak batıya doğru genişlediğini görüyoruz. Batıya doğru genişlemesinin birkaç nedeni olabilir, coğrafi yönden batı tarafı açık ve düzdür. Fergana Vadisinin diğer tarafları ise büyük dağlarla çevrilidir. Batı ilerlemek açısından daha kolaydır. İkinci nedeni de, büyük Sir Derya nehrinin batıya akması ve nehir boylarına hâkim olma niyeti olabilir. Üçüncüsü ve en önemli nedeni batı taraftan komşusu olan Buhara Hanlığının zayıflama sürecine girmiş olması ve bundan istifade ederek Buhara'ya bağlı toprakları alma düşüncesi olabilir. Biz de başlangıçta Hokand Hanlığı'nın batıya genişleme sürecini ele alacağız.

a. Batıya Doğru Genişleme

Hocend şehri ve vilayeti Hokand Hanlığı'nın batıya doğru ilerlemesinin ana kilidi idi. Coğrafi yerleşimi Fergana Vadisinin tam ağzında bulunuyordu ve her yönden stratejik bir yer sayılırdı. Şahruh Biy'in oğlu Abdurrahim Biy de bunu biliyordu ve tahta oturduğu ilk yıllarda Hocend şehrine sefer düzenledi ve savaş sonrası şehiri aldı¹⁵⁰. Bu vilayetin idaresini kardeşi Abdülkerim Biy'e verip¹⁵¹ Oratepe'yi almak için yoluna devam etmişti.

Hocend şehri ve ona bağlı yerler Abdurrahim Biy döneminde (1721-1733) alınıp ta Ruslar tarafından 1866 yılı işgal edilene kadar Hokand Hanlığı sınırları içerisinde kalmıştır.

¹⁴⁹ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 230.

¹⁵⁰ Niyoz Muhammad Hokandi, *İbratu'l Havokin*, 49; Mirza Olim Muşrif, *Ansobu's Salotin va Tavorihu'l Havokin*, yay.haz. A.Matgoziyev, M.Usmonova (Taşkent: Gafur Gulom, 1995), 14.

¹⁵¹ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 230; *Andjuma't Tavorih*'te Hocend'i diğer kardeşi Şadi Bek'e verdiği söyleniyor: Hüdayarhanzade, *Andjuma't Tavorih*, 54.

Bu dönem içinde kısa zamanlığına Buhara'nın idaresi altına da girmişti ama genelde Hokand Hanlığı hâkimiyetinde kaldı. Hocend eskiden Oratepe'ye bağlı kalarak Yüz hanedanı tarafından yönetiliyordu. Abdurahim Biy şehri aldığı anda oranın hâkimi Oratepe hâkimi Muhammad Rahim Atalık'ın oğlu Akbuta Biy idi. Hocend'i Abdurahim Biy almasıyla buranın hâkimiyeti Ming hanedanına geçmiş oldu.

Hocend vilayetinin Hokand ile sınırı Ciğdelik kalesi, Hokand'ın Hocend'la sınırı ise Mahram kalesi olduğu bilinmektedir ki, bunu tarihçi Mirza Kalandar'ın Ömer Han'ın (1810-1822) Cizzah seferini anlattığında görmekteyiz. Hokand ordusu merkezden yola çıkıp Hokand'dan 1.5 fersah¹⁵² (yaklaşık 8 kilometreye denk geliyor) uzaklıkta Koşkoprik sonra Kanıbadem şehrine ait Sabır Tepa mevzilerine geldiklerinde başka bölgelerden gelen askerler katılır ve böylece ilerleyerek Rabât-ı Mahram'a gelirler. Ertesi gün Hocend şehrine doğru yola çıktıklarında şehir hâkimi Şahibek Dadhah, Ömer Han'ı karşılamak için şehirden 4 fersah uzaklıkta ki Ciğdelik kalesinde onları karşılamıştı¹⁵³. Şehir hâkiminin kendi topraklarına gelen hükümdarı karşılaması bir gelenektir. Hükümdarı kendi emirleri ve ulemasıyla karşılar ve orduyu bir yerde bırakıp şehire beraber girilirdi. Mirza Kalandar, Han sarayında *kadiasker* ve aynı zamanda tarihçi idi. Ömer Han'ın Cizzah seferinde de yanında bulunuyordu ve kendi gördüklerini yazmıştı. Mirza Kalandar'ın ifadesiyle “Rabat-ı Mahram”da ordunun bir gün dinlenip ertesi gün “Hocend'a doğru” yola çıkışı, yol üzerinde kale hâkiminin onu istikbal ettiğine bakılırsa Ciğdelik kalesi ve Rabat-ı Mahram'ın Fergana Vadisi ile Hocend vilayeti arasındaki sınır kaleleri olduğu anlaşılır. Bu kalelerin ne zaman kurulduğunu bilmiyoruz ama Mahram ismi 1821 yılında gerçekleşen bu savaştan önceki ve sonraki tarih anlatılarında da çok geçiyor. Rusların 1866 yılda Hocend'i almalarıyla Mahram kalesi Hokand'ın Ruslarla sınırı olmuştu. Tarihçi Niyaz Muhammed Mahram kalesinin büyük ve sağlam olduğunu anlatırken, Hüdayar Han'ın¹⁵⁴ Hokand'da başlayan isyan sonucu yakın adamlarıyla Mahram kalesinden Hocend'e geçerken Rusların elindeki yerlere girdiğini ifade etmişti¹⁵⁵. Fergana Vadisiyle sınırlı kalan Hokand Hanlığı'nın yıkılışı 1876 yılında Rusların işte bu Mahram kalesini almalarıyla başlamıştı. Demek ki Sir Derya nehrinin boyunda bulunan bu kale Hanlığın ilk ve orta devirlerinde bir devlet içerisindeki iki vilayet, yani Hocend ile Fergana arasında, 1866-1876 yıllar arasında ise Hokand Hanlığıyla Çarlık Rusya'ya bağlı Türkistan Genel Valiliği arasında sınır rolünü oynamıştır.

¹⁵² Fersah, 12 bin adım veya 1 saatlik yol demek. Yaklaşık 5 kilometreye denk geliyor.

¹⁵³ Mirza Kalandar Muşrif, *Şahname-i Ömerhani*, vr. 7a

¹⁵⁴ Hüdayar Han ve dönemi için bkz.: Zebinisa Husayn Kamalova, *Hokand Hanlığı'nın Son Hükümdarı*.

¹⁵⁵ Niyoz Muhammad, *İbratu'l Havakin*, 334.

Hocend vilayetinin batı tarafında Nav ve Koştegirman (Koşdeğirmen) kaleleri vardı. Bu kaleler belli bir dönem içinde Hokand Hanlığı'nın batı sınırları da olmuştur. Nav kalesi hakkında Hanlık tarih kaynaklarında ilk bilgiye Alim Han dönemi (1799-1810) anlatılarında rastlıyoruz. Alim Han ordusuyla Türkistan vilayetine seferi sırasında Oratepe hâkimi “Mahmud Hoca'nın Buhara ordusuyla Oratepe'ye yakın olan Nav kalesini kuşattığı ve kale kutvalı¹⁵⁶ Tolabay Toksaba'nın hiç savaşımadan kaleyi Buhara ordusuna teslim ettiği haberi gelir. Alim Han hemen eskiden Hokand Hanlığı itaatında olan bu muzafatı Buhara'dan geri almak için Oratepe'ye ordu gönderir”¹⁵⁷. Ordu Oratepe'ye gelip şehiri kuşattığında Mahmud Hoca sulh sonucu Nav'ı ve kutval Tolabay Toksaba'yı Hokandlılara teslim etmişti. Bu, Hokand emirleri arasında siyasi fitne idi ama bizim için burada önemli olan Nav kalesinin olduğunu öğrenmemizdir. Bundan önceki dönem tarih kayıtlarında Hokand ordusunun batı seferlerinde yolda Hocend ve ondan geçip Oratepe veya Cizzah'a geçtikleri söylenirdi. Bu kale o vakitlerde de muhtemelen vardı ama ismi geçmiyordu. Nav kalesinin yerleşimi Oratepe'ye yakın ama Hanlık sınırları içerisinde kaldığından, Hokand'ın Hocend'i aldığı 1722-23 yıllardan başlayarak devletin Cizzah ve Oratepe'ye sınır kalelerinden biri olduğu kanaatine varabiliriz. 19.yüzyılın başlarında Nav ayrı bir vilayet olarak isimlendiriliyor ve oraya Han tarafından hâkim tayin edildiğini görüyoruz. Hokand ordusunun Zamin kalesini kuşatması sırasında Nav hâkimi Davul Pervaneci vefat ediyor ve Ömer Han Nav'a gelip Davul Pervaneci'nin oğlu Gadaybay'a “vilayet hükümetini” vermişti¹⁵⁸. Han'ın birisine vilayet hükümetini vermesi oranın ayrı idaresi olduğu anlamına gelirdi¹⁵⁹. Nav belki önceden kale olup sonra Hokand ve Oratepe arası sürekli savaşlar sonucu buranın önemi artıp toprağı genişletilip, küçük bir sınır vilayeti haline dönüştürülmüş olmalıdır.

Koştegirman kalesi de aynı şekilde Oratepe'yle sınır rolünü oynamıştı. Muhammed Hakim Han Töre eserinde bu kalenin Hocend ile Oratepe arasında bulunduğunu söylüyor ve Ömer Han'ın Koştegirman kalesi hükümetini ona bağlı yerlerle beraber Mahmud Hoca'ya verdiğini yazıyor.¹⁶⁰ Bu bilgilere nazaran Koştegirman da Hanlık sınırları içinde olduğu anlaşılır. Araştırmacı Şadman Vahidov Koştegirman kalesinin yerinin günümüzdeki Fergana

¹⁵⁶ Kutval – şehrin, kalenin anahtarı bulunan kişi.

¹⁵⁷ Hüdayerhanzade, *Andjuma't Tavarih*, 108.

¹⁵⁸ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 451.

¹⁵⁹ Kaynaklardaki coğrafi bilgiler ve oralara hâkim tayin etme işini inceleme sonucunda edindiğimiz bilgiye göre, vilayet hâkimini bizzat Han tayin eder, vilayete bağlı küçük şehir ve kalelere ise vilayet hâkimi tayin ediyordu. Nav şehri bir müddet vilayet haline gelmiş olabilir ve dolayısıyla hâkimini de bizzat Han tayin etmişti. Bir müddet dememizin sebebi, sonraki bilgilerde Nav'ı vilayet olarak görmüyoruz ve hanların oraya hâkim tayini hakkında bilgiye de rastlamıyoruz.

¹⁶⁰ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 422.

vilayeti Bağdad ilçesindeki Koşteğirman köyü olduğunu ifade eder¹⁶¹. Koşteğirman köyü var, ama o şimdi Hokand'ın doğu kısmındadır, kale ise Oratepe'ye yakın batı kısmında olduğu biliniyor¹⁶². İsim benzerliği olabilir ama ikisinin konumu farklıdır. Kalenin ne zaman inşa edildiği bilinmiyor, muhtemelen Ömer Han tarafından yaptırılmıştır zira Ömer Han bu kaleyi Oratepe'ye karşı savaşa hazırlık görmesi için bir orduyla beraber Mahmud Hoca'ya vermişti. Her kalenin kendine bağlı yerleri oluyordu, örneğin Aktepa mevzisi Koşteğirman'a bağlıydı, bunu nerden biliyoruz, Ömer Han (1810-1822) Cizzah seferlerinden birinde Merkez Hokand'dan yola çıkıp Hocend vilayetinden çıktığında Mahmud Hoca Aktepa mevziinde Han'ı karşılamıştı. Han Oratepe'yi almak için dua edip Cizzah yoluna devam etmişti¹⁶³. Demek ki Han, sefer esnasında Koşteğirman sınırlarından geçmişti ve geleneğe göre Mahmud Hoca hükümdarı karşılamıştı.

Nav ve Koşteğirman kalelerine böyle detaylı durmamızın sebebi bunların Hocend ile Oratepe ve Cizzah arasında yerleşmiş olmaları ve Hanlığın Hocend alındıktan sonraki batı sınır bölgesini oluşturmasıdır. *Ancuma't Tevarih*'te Nav'ın sınır bölgesi olduğuna dair bilgi de vardır. Muhammed Ali Han¹⁶⁴ (1822-1842) doğuya Kaşgar seferi için gitmeden önce Hokand'ın Buhara sınırını korumak için Navkand kalesine Gadaybay Dadhah'ı tayin etti ve itaatına büyük sayıda ordu da vermişti¹⁶⁵. Nav ve Koşteğirman sınırdaki kaleler olduğu için Oratepe ve Cizzah savaşlarında önemli rol oynamıştır. Mesela, Cizzah savaşında Ömer Han'nın ordusunda Marğinan, Andican, Şehrihan, Namangan ve Törekorgan, Çust, Hocend, Taşkent, Kurama ve Nav hâkimleri kendi birlikleriyle bulunuyordu¹⁶⁶. Oratepe savaşlarından birinde ise Taşkent, Hocend, Kurama-Şahruhiya Nav ve Koşteğirman hâkimleri iştirak etmişti¹⁶⁷. Sıralamaya dikkat edersek iki savaşa da Nav ve Koşteğirman en son geliyor. Bu ikisi küçük vilayet olmasına rağmen kendi askeri birlikleriyle katılmaları Oratepe ve Cizzah için büyük rol oynadıklarını gösteriyordu. İkisinin haricindekiler Hokand Hanlığı ordusunun esas birlikleri olduğu için katılıyorsa, Nav ve Koşteğirman sınırda oldukları için iştirak ediyordu. Hanlık ordusunun batı seferlerinden başka seferlerine mesela,

¹⁶¹ Niyoz Muhammad, *İbratu'l Havakin*, 405.

¹⁶² Günümüzde Tacikistan'ın kuzey taraflarında, Özbekistan sınırına yakın yerde Nav (Spitamen) şehrine bağlı Koşteğirman köyü vardır. Sınır kapısının ismi de “Koşteğirman” diye adlandırılmıştır. Nav şehriyle Koşteğirman köyünü Aksu nehri ayırıyor. Muhtemelen Hanlık dönemindeki Koşteğirman kalesi de günümüzde aynı isimle adlandırılan köyün sınırları içerisinde bulunmuştur ve Nav ile Koşteğirman kalelerinin sınırlarını, günümüzde de olduğu gibi Aksu nehri belirlemişti.

¹⁶³ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 425.

¹⁶⁴ Muhammed Ali Han ve dönemi için bkz. Şen, “Muhammed Ali Han Dönemi”.

¹⁶⁵ Hüdayarhanzade, *Andjuma't Tavorih*, 148.

¹⁶⁶ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 426.

¹⁶⁷ Hüdayarhanzade, *Andjuma't Tavorih*, 137.

Taşkent veya Kaşgar için yapılan savaşlarda ise Nav ve Koşteğirman birlikleri katılmıyordu, aksine oranın sınır kalelerindeki birlikler iştirak ediyordu. Bu ve başka örneklerden yola çıkarak şöyle diyebiliriz ki, sınırdaki askeri birlikler sadece sınır ötesi savaşlar için vazifelidir ve devletin sınır bölgesine sadece hükümdar hâkim tayin eder. Sınır kalelerindeki hâkimin Han tarafından tayin edilmesine başka örnekler de vardır. Yarmazar kalesi Hanlığın güney sınırındaki önemli kalelerden biriydi. Şir Ali Han (1842-1845) Buhara işgalinden sonra eski Hanlık topraklarını geri almaya başladığında Yarmazar'a yeni hâkim tayin etmişti¹⁶⁸. Gerçi Yarmazar kalesi Marğınan'a bağlı olsa da¹⁶⁹, Han oraya muhtemelen Hanlığın güney kısmını kuvvetlendirmek için Marğınan'dan ayrı bir hâkim atamıştı.

Nav ve Koşteğirman kaleleri ve ona bağlı yerleri tarihçiler vilayet olarak isimlendirseler de, hâkimini hükümdar tayin etse de Yarmazar'ın Marğınan'a bağlı olduğu gibi bunlar da Hocend'e bağlı idi¹⁷⁰. Nav, Koşteğirman'a göre daha büyük ve geniş arazilere sahipti. Schuyler ve Togan'ın haritalarında da Nav'ın yeri gösterilmiştir, Koşteğirman ise yoktur. Nav Hocend'den Oratepe ve Cizzah'a giden ana yolun başlangıç noktasındadır. Araştırmacı Şişov eskiden Hocend'in iki kısımdan, doğu kısmı Razak, batı kısmı Nav kalesinden oluştuğunu, Razak'ta 2800, Nav'da 3000 tane ev bulunduğunu söylüyor¹⁷¹, yani Nav nüfus olarak da kalabalıktı. Koşteğirman kalesinin yerinin günümüzdeki Tacikistan'ın Soğd vilayeti Nav şehrine bağlı Koşteğirman köyünde olduğunu tahmin edebiliriz. Muhammed Hakim Han'ın verdiği bilgilerden yola çıkarak tespit ettiğimiz Koşteğirman ve Nav kalelerinin yerleşim ve sınırlarının günümüzdeki yer adları ve yerleşimiyle örtüştüğünü görüyoruz.

Hocend şehri Buhara'nın 1842 yılındaki Hokand saldırısına kadar Hokand topraklarında kalmıştı. Buhara ordusu Hokand'ı alamayınca Hocend'e bir hâkim tayin edip Buhara'ya geri döndü¹⁷². Hocend 1842-1843 yıllarında Buhara'ya ait olmuştur. Hokand ordusu Taşkent ve Deşti Kıpçağ'ı aldıktan sonra dönüşte Kurama'ya da hâkim tayin edip Hocend'e geldi. Hocend hâkimi, Buhara Emiri tarafından atanan Hoca Kalan Coybari idi, o hiç savaşız Hocend anahtarını Şir Ali Han'a verir. Sonra ordu Nav ve Koş Tegirman kalelerini de alır¹⁷³.

¹⁶⁸ Niyoz Muhammad, *İbratu'l Havokin*, 154.

¹⁶⁹ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 365.

¹⁷⁰ Avaz Muhammad Attar, *Tarihi Cahonnamo-i*, 393.

¹⁷¹ Aleksey Şişov, *Tadjiki*, (Almatı, 2006), 32.

¹⁷² Niyoz Muhammad, *İbratu'l Havakin*, 152.

¹⁷³ A.g.e., 162.

Oratepa vilayeti bazen Hokand'a, bazen Buhara'ya bağılı bazen ise bağımsız olarak hüküm sürmüştür. Oratepe Hokand ve Buhara ortasında bulunması, güzel tabiatı, verimli toprakları, gelişmiş tarımcılık ve meyveciliği ve kalabalık nüfusu ve en önemlisi belli bir güce sahip olan Yüz hanedanının¹⁷⁴ yönetiminde olması iki devletin bu vilayet üzerinde sayısızca savaş yapmalarına neden olmuştur. Yüz hanedanı güçlenirse Hokand için de Buhara için de tehdit oluşturuncağı. Hokand Hanlığı'na dahil olduğı dönemde Oratepe Buhara'yla sınır rolünü oynuyordu ve aksine Buhara Emirliği idaresine girdiğinde bu sefer Buhara'nın Hokand'la sınırı oluyordu.

Muini'ye dayanarak, Ahrar Muhtarov'un belirttiğıne göre Yüz hanedanı Oratepe'ye Buhara Hanı İmamkuli Han (1611-1642) döneminde Türkistan vilayetinin Akmesit tarafından gelmiştir. İmamkulu Han, Yüzlerin lideri Haluka Biy'e Atalık unvanını verip Hisar Beyliğine tayin etmişti. Yüzler orada itibarları artıp daha sonra Oratepe, Hocend, Cizzah ve Zamin'da kendi hükümlanlıklerini kurmuşlardı¹⁷⁵. Hokand Hanı Abdurrahim Biy Oratepe'ni aldığıında orada işbu Kulika evlatlarından biri hâkim idi¹⁷⁶. 19.yüzyılın ikinci yarısında Yüzların Buhara ve Hokand'dan bağımsız Oratepe, Cizzah, Zamin, Yam, Pancikent vilayetlerini idare ettikleri biliniyor. Hatta Kalmukların¹⁷⁷ (Cunğarlar) 1741-1745 yıllar arasında Fergana Vadisine saldırıları sırasında Abdulkarim Biy (1735-1750) Oratepe hâkimi Fazil Biy'den yardım istemişti ve o da kendi ordusuyla Kalmuklara karşı savaşmıştı¹⁷⁸. Bu o dönemlerde Oratepe'nin bağımsız olduğunu gösteriyor. Oratepe hâkimi Fazil Biy Buhara'nın toprakları Semerkand ve Karmana'ya da saldırmıştı. 1754 yılında Buhara ve Hokand'ın birleşik ordusu Oratepe kalesini kuşattığında Fazil Biy Hisar hâkimi Muhammad Amin Biy'le beraber şehiri korumayı başarmıştı¹⁷⁹.

Erdana Biy (1751-1764) bu başarısız savaşın ardından bir yıl sonra Oratepe'ye tekrar savaş açıp şehiri almıştı¹⁸⁰. Erdana Biy'den sonra Hokand tahtına geçen Narbota Biy (1765-1799) Hokand tahtında en uzun süre oturmuş olsa da Hanlık onun devrinde Fergana Vadisi

¹⁷⁴ Yüz: Özbek kabileleri içinde en büyük ve kalabalık olanlardan biridir. Oratepe, Cizzah, Zamin, Hocend şehirlerinde ve Semerkand şehrine yakın yerlerde yaşamışlardır. Hokand'ı Mingler yönettiğı gibi Oratepe hükümetini de Yüz kabilesi vekilleri yönetiyordu. Yüz kabilesi hakkında bilgi için bkz: H. Doniyorov, "Yüz Kabilesi" *Özbekistan Milli Ensiklopediyasi*, c. 10 (Taşkent: Özbekistan Milli Ensiklopediyasi, 2005), 309; Temur Sultanov, "Opit Analiza Spiska 92 "Plemen İlatiya", *Srednaya Aziya v Drevnosti i Srednevekovii* (Moskova: Nauka, 1977) 165-176.

¹⁷⁵ Ahrar Muhtarov, *Oçerki iz İstorii Ura-Tyubinskovo Vladeniya v 19 vekov* (Duşanbe, 1964), 17.

¹⁷⁶ Niyoz Muhammad, *İbratu'l Havakin*, 49.

¹⁷⁷ Kalmuklar hakkında detaylı bilgi için bkz.: Oktay Berber, *Kalmuklar Cungarya'dan İdil'e Bozkırın Göçebeleri* (Selenge Yayınları, 2021); a.yaz., *Kalmuk İstilası ve Türk Dünyasına Etkileri* (Ankara: TTK, 2021).

¹⁷⁸ Mirzo Olim Mahdum, *Tarihi Türkiston*, 7.

¹⁷⁹ Muhtarov, *Oçerki iz İstorii*, 18.

¹⁸⁰ Hüdayarhanzade, *Andjuma't Tavorih*, 72.

ve Hocend'la sınırlı kalmıştır. İç isyanlar, taht için savaşlar Hanlığın genişlemesine engel olmuştu. Yani Oratepe o dönemlerde bağımsız hüküm sürmüştür. 1800 yıllarından sonra ise Oratepe için savaşların sayısı arttı. Alim Han ve Ömer Han döneminde sadece 15 yıl içinde Oratepe için 20 savaş yapılmıştı¹⁸¹. Hokand Hanlığı'nın o dönemlerde en çok sefer düzenlediği yer Oratepe'dir. Başarılı veya başarısız olan bu savaşlar sonucunda Oratepe'ye bazen Han kendi emirini tayin edip tamamen itaatta tutmuş, bazen ise vergi kaşılığında eski yöneticilere geri vermiştir. Yapılan bu kadar savaşın nedeni de Hokand ve Buhara'nın o bölgedeki iktidar mücadelesiydi. Bu mücadele Buhara'nın 1842 yılında Hokand Hanlığı'na yaptığı saldırılar sonucu Hokand tarafı zayıflasa da Rusların 1866 yılında Oratepe'yi almasına kadar devam etti. Bu sebeple Oratepe'nin Hokand Hanlığı sınırları içerisinde olduğu zamanları tespit etmek zordur.

Hokand Hanlığı, Oratepe'yi aldığı dönemlerde Fergana Vadisinin güneyi olan Karategin, Darvaz vilayetlerinin batı tarafında komşu olup, Kuhistan vilayetlerini iki taraftan kuşatmış oldu. Batı taraftan Cizzah vilayetiyle, Oratepe'nin güneyi Hisar Vadisiyle sınır oldu. Oratepe Buhara'nın doğuya ilerlemesini engelleyecek önemli vilayet idi. Oratepe'nin merkez Ordası Muğ kalesidir. Hokand veya Buhara ordusu Oratepe'yi almak için önce Muğ kalesini alıp sonra tüm şehir idaresini almış oluyordu. Alim Han'ın ilk seferi de batıda Oratepe'ye oldu. Kaleyi aldıktan sonra Oratepe'ye hâkim ve aksakal tayin edip Daru's Saltana Hokand'a geri döndü.

Oratepe'nin Hokand Hanlığıyla doğu sınırını Aksu nehri teşkil ediyordu. Oratepe'de Mahmud Hoca hâkim olduğu sıralarda Ömer Han'a Buhara itaatından vazgeçip Hokand'a gireceğine dair mektup göndermişti. Ömer Han da bunu memnuniyetle kabul edip menşur, yarlık ve hil'atlarla birlikte Şeyhulislam Masum Han Töre'yi elçi olarak Oratepe'ye göndermişti. Mahmud Hoca, Şeyhulislamlı karşılamak için Oratepe'ye yakın Aksu diye bir yere çıkmıştı¹⁸². Aksu'ya Hokand ile Oratepe arasındaki yakın yol sayılan İsfara yoluyla gelinirdi ve büyük ihtimal ile Aksu'da kale vardı ve bu Oratepe'nin batı sınırı idi. Günümüzde de Aksu nehrinin ortasında Aksu diye bir yer vardır.

Muhtarov, Oratepe'nin sınırlarının güneyde Falğar ve Matça Beklikleri, doğuda Sarkat tepeliklerinden başlayıp kuzeye doğru Aksu nehrinin başları Kurkat deresine kadar ki yerleri, kuzey tarafı Sir Derya'daki Ayım Toğay yerleri, batı tarafı Bala Sarık'a kadar uzayıp

¹⁸¹ Muhtarov, *Oçerki iz İstorii*, 23.

¹⁸² Hüdayerhanzade, *Andjuma't Tavorih*, 125; Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 339.

Havas köyü de dahil Cizzah sınırına kadar ki yerleri içine aldığını söylüyor¹⁸³. Ayım Toğay'ın, Sir Derya boyunda olduğunu dikkate alırsak bu Hocend'in Koştegirman kalesiyle sınır yerlerde olduğu ortaya çıkar. Havas köyü dediği yer ise Hocend ile Cizzah yolu ortasındadır. Orada Havas adlı büyük bir kale vardı. Havas'ın coğrafik yerleşimi tam Oratepe, Kurama, Hocend, Cizzah yollarının kesişme noktasındadır. Bu kaleyi Oratepe'nin kuzeybatı sınırı desek Havas kalesi hem Cizzah'la, hem Kurama'yla sınır rolünü oynadığı ortaya çıkar.

Şir Ali Han, oğlu Abdurahman Bek'i Oratepe'yi alması için büyük bir orduyla gönderdiğinde ordu Hocend yoluyla gelip Havas kalesini kuşatmıştı. O zaman kaleyi Oratepe hâkimi Muhammad Rahim Divanbegi'nin oğlu Abdulgaffar Bek koruyordu. Kale kuşatmaya dayanamadı ve Abdulgaffar Bek Hokandlılarla sulh yapmaya mecbur oldu. Kaleyi Abdurahman Bek'e teslim edip babasının yanına Oratepe'ye gitti¹⁸⁴. Bu örnekten de Havas'ın Oratepe'nin sınır kalesi olduğu anlaşılmaktadır. Hokandlılar Havas'ı alıp kendilerine Cizzah ve Kurama'ya güneyden giriş yolunu açmış oluyorlardı.

İbratu'l Havakin'da Alim Han'ın (1799-1810) Oratepe'ni aldıktan sonra Yam ve Zamin bölgelerine kadar ki yerlere hükümrân olduğu ifade ediliyor. İkinci defa Oratepe'ye geldiğinde Cizzah sınırlarına kadar ki yerlerden kıl kuyruk¹⁸⁵ yapmaya, yani asker toplamaya emir verdiğini yazıyor¹⁸⁶. Zamin ve Yam büyük kaleleriyle meşhurdur. Zamin Oratepe'den Cizzah'a giden yol üstündedir. Yam kalesi de Hocend ile Cizzah arasındaki kaledir. Hocend ve Oratepe Hokand'ın sınırlarında kaldığına göre, Zamin Cizzah'ın Oratepe'yle, Yam Hocend'le sınır kaleleri oluyor.

Ömer Han (1810-1822) bir keresinde Zamin kalesini Yüz kavminden alır sonra Cizzah kalesini almak için yola çıkar. Zamin kalesini alıp kendisine Cizzah yoluna açar. Zamin'i almadan Cizzah'a gidemezdi. Zamin ve Yam kalesi de Nav ve Koştegirman kaleleri gibi olabilir. Yüz hanedanına ait olması Oratepe'ye bağlı olduğunu gösteriyordu.

Ömer Han Zamin kalesini kuşattığında kalede Oratepe hâkimi Muhammed Rahim Divanbegi'n tayin ettiği Tursun Divanbegi oğlu Berdiyar vardı. Muhammed Rahim Divanbegi Ömer Han'ın Zamin'a gitmesinden istifade ederek Hocend'e saldırmak için

¹⁸³ Muhtarov, *Oçerki iz İstorii*, 13.

¹⁸⁴ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 675.

¹⁸⁵ Kıl Kuyruk – eli silah tutan herkesi savaşa çağırılması.

¹⁸⁶ Niyoz Muhammad, *İbratu'l Havokin*, 68-70.

şehire yakın Dunbay diye yerde pusuda oturdu. Madali Han ve Muhammed Hakim Han ona karşı savaşmak için şehirden çıkıp Tanglik denilen yere geldiklerinde Kasım Atalık onları bu işten dönmesini istedi¹⁸⁷. Zamin 1822 yılında Oratepe'ye bağlı kale olmuştur. Ama Cizzah'ta Buhara emirinin tayin ettiği hâkimler vardı. Dunbay ve Tanglik Hocend'e bağlı kalıyorlardı.

Kaynaklarda Abdurahim Biy'in Hocend, sonra Oratepe'yi aldığını ve ardından Semerkand'a doğru yola çıktığını ve büyük savaş sonrası o şehri de aldığını kısa bilgilerle anlatılıyor. Hokand Hanlığı'nın ilk dönemlerine ait bilgilerin az olduğunu yukarıda belirtmiştik. Buhara kaynaklarında da Hokand ordusunun Semerkand'a kadar gelmesi ve kısa müddet olsa da Semerkand'ın Hokand hâkimiyetine girmesi hakkında detayli bilgi yoktur. Hokand Hanlığı'nın son dönemlerinde yazılan *Ancuma't Tevarih*'te Abdurahim Biy'in Semerkand'ı alması, Hokand ve Buhara arasında 1731 yılında yapılan anlaşmaya göre Hokand'ın Buhara'yla yeni sınırının Semerkand'daki Kattakorgan şehri olarak belirlendiği ve iki taraf emirleri ve ulemanın buna razı olup anlaşmaya kendi mühürlerini bastıkları anlatılır¹⁸⁸. Semerkand ve ona bağlı yerler Buhara'nın kendini toparlaması sonucu bir yıl olmadan geri almıştı. Abdurahim Biy Semerkand ve Kattakorgan'a vâli tayin edip bu sefer Şehrisebz Bekliğini almak için hazırlık görmeye başlamıştı. Ama Şehrisebz ve Hokand arasında sulh yapılarak Abdurahim Biy'e kız verirler ve ortada akrabalık ilişkileri başlar. 19.yy ortalarına kadar Şehrisebz ve Hokand akrabalık ilişkilerinin çok sıkı devam ettiğini görmekteyiz.

Hanlığın Kattakorgan'a kadar genişlemesi ve yol üzerindeki Oratepe, Hocend, Cizzah kaleleri, Semerkand ve oralara bağlı yerleri de hesaba katarsak Hokand Hanlığı topraklarının on yıl içinde (1720-1730) üç kat kadar büyüdüğünü görüyoruz. Abdurahim Biy'in Cizzah'a bağlı kaleleri almasından kaynaklarda bahsedilmese de Semerkand'a kadar gittiğinden yol üzerindeki Zamin, Yam gibi kaleleri ve Cizzah şehrini aldığı kesindir. Abdurahim Biy dışında doksan yıl sonra sadece Ömer Han 1820 yıllarda Semerkand için ordu göndermişti. Cizzah kalesini kuşattığı sırada Şehrisebz ve Hive'yle ittifak yapıp Buhara topraklarına saldırmaya çalışmıştı. Ama o, Abdurahim Biy gibi hem Cizzah hem Semerkand için başarılı olamamıştı.

¹⁸⁷ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 444-445.

¹⁸⁸ Hüdayarhanzade, *Andjuma't Tavorih*, 56.

Muhammed Ali Han 1838 yıllarda Buhara'yla sınır bölgesinde yeni Peşoğar kalesini inşa eder¹⁸⁹. Bu Buhara'yla çekişmeli dönemlere denk geliyor. Buhara Emiri Nasrullah bir defa bu kaleyi almak ister ama alamaz. Daha sonra 1839 yılında Peşoğar kalesini alır ve Kuhistan'a doğru sefer düzenler. Muhammed Ali Han bunu öğrenip Yam kalesini korumak için ordu gönderir. Kendisi de Hocend şehrine gelir ve Buhara yolundaki kaleleri tamir etmek işiyle meşgul olur. Ğulamşah Bek Badahşani'yi Oratepe'ye tayin etti. Yam kalesi Buhara tarafından alındı. Bunu duyan Muahmmmed Ali Han Zamin ve Oratepe kalesine ek ordu gönderdi ama Zamin kalesini tekrar alamadı¹⁹⁰. Buhara Emiri Fergana'yı tamamıyla alma ve idaresini Sultan Mahmud Han'a verme niyetinde idi. Bu işi Fergana'nın güney tarafına yürüyüş ile başladı. Çünkü bu topraklar Fergana'ya sonradan eklenen ve ek yönetim bölgesi sayılırdı. Yam kalesi uzun zaman Hokand'a ait olmuştur. Ömer Han Zamin kalesini uzun zaman kendi sınırları içerisinde tutamamıştır. Buhara Emiri'nin amacı da Fergana'nın güney kısmını zayıflatmaktır.

b. Kuzeye Doğru Genişleme

Hokand Hanlığının kuzeye yani Taşkent ve Türkistan tarafına genişlemesi Alim Han döneminde başlar. 1800 yılına kadar Taşkent ve Kurama vilayetine sefer yapılmamıştı. O zamana kadar Hokand Hanlığı'nın kuzeybatı sınırı Kandır dağı ve Sangin kalesi olmuştu. Abdülkerim Biy bu sınırı koruyarak Türkistan ve Taşkent'i ele geçiren Kalmukların Hokand topraklarına girmesine engel olmuştu. Kalmuklar Kandır dağı yoluyla geçip Sangin kalesine saldırmışlardı. Kale yakınlarında Hokand askerleri müslüman olmayan Kalmuklarla savaşmış çok sayıda şehit verdikleri için oraya Şahidân diye isim verilir¹⁹¹. Kandır dağları Hokand ile Kurama vilayeti arasındaki sınır bölgedir. Sangin kalesi Taşkent ve Kurama vilayeti yolunda bulunan sınır kalelerinden sayılırdı. Hokand'dan Sangin kalesine giden yolda Sir Derya'dan geçit yolu da Sang geçiti diye söylenirdi. Hokand'dan Taşkent'e hızlı gitmek için dağ yolunu seçilir ve Sang geçitinden geçerlerdi. *Ancuma't Tevarih*'te Taşkent hâkimi Yunus Hoca'nın Hokand'a saldırısı olayları anlatılırken Alim Han ordusunun işbu Sang geçitinden geçip Meşhed diye bir yerde savaştığı ifade ediliyor¹⁹².

¹⁸⁹ A.g.e., 164.

¹⁹⁰ A.g.e., 170.

¹⁹¹ A.g.e., 60.

¹⁹² A.g.e., 95.

Hokand Hanı Alim Han'ın Taşkent ve Kurama vilayetine seferi Taşkent hâkimi Yunus Hoca'nın Hokand'a yaptığı başarısız saldırısına cevaben başlamıştı. Yunus Hoca'nın ordusu Hokand topraklarına Hokand'ın kuzey tarafından Çadak yoluyla Hurramsaray'a kadar gelmişti. Hokand ordusuyla karşılaşma da Hurramsaray'da olmuştu¹⁹³. Hurramsaray Sir Derya boyundaki Namangan vilayetine ait bir yerdir. Taşkent ordusunun Hurramsaray'a kadar gelmesi Hokand'ın Çadak yolundaki sınırını işgal etmesi demektir. Bu savaşı anlatan kaynaklarda Hurramsaray'a gelene kadar işgal ettikleri yerlerden bahsedilmese de Hokand'ın Taşkent'ten Çatkal dağlarıyla Çadak'a geçiş yolundaki sınır kalesini almışlardır. Çadak, Çamaş yerleri Namangan'a bağlı olduğu için oralarda Taşkent'le sınır kalesi olması kaçınılmazdı. Hurramsaray Hokand'a yakın yerde kalır.

Niyazbek Kalesi Taşkent nehri (Çırçık) başında kurulmuştur ve Taşkent şehrinin anahtarı sayılırdı.¹⁹⁴ Alim Han 1805 yılında bu kaleyi kuşatır. Niyazbek kalesi Taşkent'e giriş kapısıydı çünkü Çırçık nehri de Taşkent'e bu kale içinden akardı. Alim Han'ın ordusunda Leşkerbaşı olan Ömer Han bu kaleyi aldıktan sonra nehre yapılan barajı kapatıp suyu başka yere akıtır. Taşkent şehri zor durumda kalıp iki ortada sulh yapılır. Sulhe göre Çırçık nehrinin kuzey tarafları, Niyazbek kalesinin yukarı kısımları Taşkent şehrinin yeni sınırları oluyor, Çırçığın güney kısımları ve Niyazbek kalesi Hokand'a geçiyordu. İki taraf emir ve alimleri bu sulhe imza atıp mühürlerini basarlar. Taşkent hâkimin bir daha Hokand topraklarına saldırması halinde hükümetten gideceği de anlaşmada yer alır. Alim Han Niyazbek, Piskent, Kiravçi kalelerine kendi adamlarını koyup başkent Hokand'a geri döner¹⁹⁵. Taşkent'in Hokand'la sınırı eskiden Niyazbek kalesi olmuştur. Piskent kalesi de Kurama vilayetinin Hocend'la sınır kalesidir. Kiravçi hem şehir hem Kurama'nın Hokand'le sınır kalesidir. Toytepe Kurama'nın Taşkent'le sınırındır. Sulhnamede sınır belirlenir, özel şartlar konulur.

Hokand ordusunun Türkistan ve Deşti Kıpçağ'a doğru ilerlemesi 1806'de başlar. Çimkent'ı alıp bir kale inşa ederler. Sonra doğuya Evliya Ata'ya geçip orada da kale inşa ederler¹⁹⁶. Taşkent hâkimi Hamid Hoca yapılan anlaşmaya uymayıp Hokand topraklarına saldırmıştı ve sonuçta Hokand Taşkent'i tamamıyla alır ve kuzeye doğru genişlemeye başlar. Çimkent'e kale yapması Hokand topraklarının oraya kadar gelmesi demektir. Evliya Ata Deşti Kıpçağ'ın önemli şehirlerinden idi. Burada da sınır olarak kale inşa ederler.

¹⁹³ Niyoz Muhammad, *İbratu'l Havokin*, 78.

¹⁹⁴ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 294.

¹⁹⁵ Niyoz Muhammad, *İbratu'l Havokin*, 104.

¹⁹⁶ A.g.e., 109.

Devletin yeni sınırları orası olur. Türkistan vilayetinin tamamı ele geçirilemediği için orada yeni bir kale inşa etme ihtiyacı duyulmuştur.

Alim Han'ın vefatından hemen sonra Ömer Han Recep Divanbegi'ni Taşkent hâkimi tayin edip Türkistan ve Deşti Kıpçak bölgelerini tamamen almak için emrine ordu verdi. Alim Han döneminin son yıllarında Türkistan ve Deşti Kıpçak işi yarım kalmıştı. Çatkal dağları Hokand'ın Türkistan vilayetiyle sınır rolünü oynuyordu. Türkistan Hokand Hanlığı idaresine girdikten sonra bu dağlar, hem Türkistan hem Hokand halklarının hayvanlarının beslendiği yer olmuştu. Ömer Han döneminde bu dağlara eşkiya gruplar yerleşip halklara zarar vermeye başladıklarında Kasan ve Çust hâkimi ve Abdulazim Topçu onları yok etmek için gönderildi. Abdulazim Topçu Bağistan derelerinden, Yusuf Ali Hoca İdris aleyhissalam mezarlığı tarafından saldıracaktı¹⁹⁷.

Ömer Han'ın Ahmed Yesevi türbesinin bulunduğu Türkistan kalesini alması 1815'lere denk gelir. Recep Divanbegi daha sonra Suzak kalesini de aldı. Türkistan kalesi (başka kaynaklara göre Yessi kalesi) Türkistan vilayetindeki en büyük kalelerden biri olarak bilinir¹⁹⁸. Suzak kalesinde o dönemde Tokı Töre Kazak hâkimlik yapıyordu¹⁹⁹.

Şir Ali Han Taşkent'i almak için oğlu Malla Han'ı (1858-1862) emir-i leşker olarak gönderir. Ordu Kandır Davanını geçtikten sonra Uyşın Koruğuna gelirler. Kurama hâkimleri ve ordusu Kurama'ya bağlı Boka kalesine girmişlerdi. Malla Han askerleri kaleyi kuşatıp aldılar, ertesi gün Piskent'i sonra Toytepe'yi aldılar. Böylece Kurama vilayetini tamamen almış oldular²⁰⁰.

Malla Han Toytepe'den geçip Kavardan mevziine geldi. Taşkent hâkimi Muhammed Şerif Atalık ordusuyla Salar nehrinden geçip Talağuçtepe'ye yerleşti. Hokand Ordusu Çırçık suyu güneyinde, karşısındaki Taşkent ve Deşti Kıpçak ordusu suyun kuzeyinde savaşa hazır durdular²⁰¹. Hokand ordusunun Taşkent'i alması çok zor olmadı, çünkü emirler, aksakallar hep Hokand'dan yana taraf olmuştur. Buhara'yı isyancı olarak görürlerdi. Taşkent'i aldılar ve hükümet vazifesi Sarımsak Bek'e verildi.

¹⁹⁷ Hüdayarhanzade, *Andjuma't Tavorih*, 126.

¹⁹⁸ A.g.e., 128.

¹⁹⁹ Mirza Kalandar Muşrif, *Şahname-i Ömerhani*, vr. 106b.

²⁰⁰ Niyoz Muhammad, *İbratu'l Havokin*, 157.

²⁰¹ A.g.e., 158.

Ömer Han Türkistan'ı almak için bahar ayında yola çıktığında Ahmet Yesevi türbesinin bulunduğu Yassı kalesi Emir Haydar'ın idaresinde idi. Recep Divanbegi kaleyi aldı. Deşti Kıpçak'ın Okuz Dağından Hazar denizine kadar ki bölgelerine hükümlan olup Yassı idaresini Şeyh Badal Mirza'ya verip kendisi Hokand'a döndü²⁰². Yassi hükümeti bazı kaynaklarda Türkistan olarak geçmektedir.

Ömer Han ordusu Hokand'dan Taşkent'e doğru sefere çıktığında Sir Derya'dan geçip Kamış Korgan denilen yerde dinlenmişlerdi. Sonra On İki Boynak diye bir yere geldiler. Yola devam edip Badam Çaşma'da attan indiler. Sonra dağ yoluyla devam ettiler ve dağın tepesindeki Pıstalık denilen yere geldiler. Kızıl Arça'ya, sonra ertesi gün Kiravçı vilayetine geldiler. Oradan Toytepe Korganına gelindi. Taşkent hâkimi Leşker Koşbegi Taşkent şehrinden iki farsah uzaklıktaki Çırçık nehrine gelip karşıladı²⁰³. Çırçık nehri Taşkent sınırı olduğu için orada karşılamıştı.

Ömer Han tahta oturduğu ilk dönemlerde Taşkent seferinde Kiravçı'dan geçip Toytepe'ya geldi. Ertesinde Taşkent mülküne yöneldiler. Taşkent'in tüm büyükleri Çırçık nehir boyunda Han'ı karşıladı. Ömer Han nehirden geçip Koyluk mevziine geldi. Orada dinlenip Salar suyundan başlayıp ta Sultanlık yerine kadar süslenen yolda yürüdüler.²⁰⁴ Toytepe kalesi Kurama vilayetinin sınırındır. Toytepe'den geçtiğinde tarihçi Taşkent mülkü diyor. Çırçık nehrinin obur tarafı Taşkent'tir ve Koyluğa geliyor.

Muhammed Hakim Han sürgün edildiğinde Taşkent'ten kuzeye doğru yola çıkar. Aras nehrinden (Çimkent'den Sir Derya'ya akan nehir) geçer. Yanında Taşkent hâkiminin onu korumak için verdiği 200 asker vardı. Oradan Noğay kervanı ile Rusya topraklarına geçmek için yola çıkarlar. Beş menzilden geçip Çu mevkisine gelirler. Taşkent askerleri burada izin alıp geri dönerler. Ertesi gün üç menzil yürüp Talas mekziine geldiler. Oradan yaklaşık on gün yürüyüp Şamay vilayetine girdiler²⁰⁵. Çu mevkiine geldiklerinde Taşkent askerlerinin geri dönmesi Taşkent sınırının Çu mevkiinde olduğu anlaşılmaktadır. Demek ki 1820'li yıllarda Talas, Hokand topraklarına dahil olmamıştı.

Malla Han döneminde Taşkent hâkimi olan Kanaatşah Rusya'nın eline geçen Üçalmatı ve ona ait yerleri, Tokmak kalesi ve Aştak yerleşim birimlerini almak için Han'a haber

²⁰² Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 345.

²⁰³ A.g.e., 404.

²⁰⁴ Niyoz Muhammad, *İbratu'l Havokin*, 104.

²⁰⁵ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 477-78.

gönderdi. Han'dan destek ordu geldi. Hokand ordusu Pişpak tarafına yürüyüş başlattı. Çimkent'e girdiler. Oradan altı gün sonra Evliya Ata'ya geldiler. Burada dinlenip iki günde Çu nehri boyuna geldiler. Ertesi gün yedi bin adamıyla Şadman Hoca Üçalmatı ve Aştak arasında Bekit isimli bir yere gidip orada bekledi. Diğer ordu beş gün yürüyüp dağ altlarına gittiler. Üçalmatı ve Aştak ve etrafındaki Kazakları bir gecede Pişpak, Merki kaleleri ve Evliya Ata'ya göçürdüler²⁰⁶. Hokand ordusu Üçalmatı ve Aştak'ı almak için Ruslarla savaştı ama başarılı olamadı. Burada eski Kazak Hanlığı'yla olan sınırları görebiliriz. Pişpak, Merki kaleleri. Ama Deşti Kıpçak'ta en büyük kale bu Akmesçit kalesidir ve bu kale Türkistan vilayeti Hokand Hanlığı'na dahil olduğu zamanda Hokand'ın kuzeybatı sınırı olmuştur.

Ruslar 1861 yılı Akmesçit ve Türkistan arasındaki Yangi Korgan kalesini ele geçirip onu yıkmışlardı. Kanaatşah oraya gittiğinde Kaleden hiçbir şey kalmamıştı. Aynı yere yani Sir Derya boyuna yeni Korgan inşa ettirdi. Yangi Korgan kalesine yakın Colak adlı kalenin de bulunduğu biliniyor²⁰⁷.

c. Güneye Doğru Genişleme

Hokand Hanlığının güney sınırı Karategin dağlarıyla örtülüydü. Karategin vilayeti içinde Darvaz, Şuğan, Varuh, Kolab gibi şehirler vardı. Hokand Hanlığı'nın Karategin'le sınır vilayeti İsfara'dır. İsfara vilayetinin merkez kalesi Zumradşah kalesidir ki orada vilayet hâkimi oturuyordu²⁰⁸. Zumradşah kalesi dışında İsfara'ya bağlı Çarkuh, Çilgazi kaleleri de vardı ve onlar Karategin vilayetiyle sınır bölgelerde bulunuyordu. Hokand Hanlığı'nın Karategin'le sınır kalelerden birisinin Marğinan'a bağlı Üčkorgan kalesi olduğunu tahmin edebiliriz. Hüdayar Han'a karşı taht davası yapan Rüstem Han Töre (Narbota Biy'in kızından torunu) Karategin'e sürgün edilirken devlet tarafından tayin edilen muhafızlar Üčkorgan kalesine kadar eşlik etmişlerdi²⁰⁹. Üčkorgan'dan sonrasının Karategin toprakları olduğunu verdiğimiz örnekte görebiliriz.

Hokand Hanlığının en geniş topraklara sahip olduğu dönem Muhammed Ali Han döneminde (1822-1842) olmuştur. Muhammed Ali Han Hanlığın eski topraklarını korumakla

²⁰⁶ Niyoz Muhammad, *İbratu'l Havokin*, 217-218.

²⁰⁷ Mirzo Olim Mahdum, *Tarihi Turkiston*, 132.

²⁰⁸ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 271.

²⁰⁹ Avaz Muhammad Attar, *Tarihi Cihannüma*, vr. 239b.

birlikte Karategin vilayetini tüm şehirleriyle birlikte Hanlık sınırlarına katarak tarihinin en geniş coğrafyasına sahip oldu.

Ömer Han (1810-1822) tahta oturduğu ilk yıllarda ağabeyi Alim Han'ın oğulları Atalık Han ve Murad Han'ı merkezden uzaklaştırmak amacıyla Karategin şahı Abdulaziz huzuruna göndermişti²¹⁰. Ömer Han'ın vefatı sonrası tahta çıkan oğlu Muhammed Ali Han döneminde Karategin vilayeti, Darvaz ve Kolab hâkimleri şehzadeler Atalık Han ve Murad Han etrafında birleşip Hokand'a saldırı hareketlerini başlattılar. Karategin'in Hokand Hanlığıyla sınır bölgesi sayılan Hayıt ve Sarı Pul köylerinde Karategin ordusunun toplandığı haberini alan Muhammed Ali Han, 1834 yılı Hokand ordusuyla oraya sefer düzenleyip onlara karşı savaşır ve Karategin vilayetini ele geçirir²¹¹. Karategin vilayeti idaresine Muhammedkulu Pervaneci'yi tayin edip merkez Hokand'a geri döner²¹². Böylelikle Karategin vilayetinin tamamı Hokand Hanlığı'na dahil olmuştu.

d. Doğuya Doğru Genişleme

Hokand Hanlığının doğu sınırında Kaşgar vilayeti vardı. Kaşgar Çin hükümeti idaresi altında kaldığı dönemlerde Hokand'ın doğu siyaseti Hokand-Çin ilişkileri üzerinden ve Yarkend Hanlığı²¹³'nin (1514-1696) yıkılışıyla Kaşgar yönetimine gelen Afaki Seyyidler (Dehbediler) üzerinden yürütülüyordu. Hokand-Çin ilişkileri, Afakiler, Hokand Hanlığı'nda bulunan Afaki seyyidlerin Kaşgar'daki iktidarı geri alma yolunda gösterdikleri çabalar ve Hokand ordusunun Kaşgar'a yaptığı seferler konularından tezimizin “Afaki Seyyidler” (I.B.f.) bölümünde detaylı şekilde bahsedeceğiz. Bu bölümde ise Hokand Hanlığı'nın Kaşgar'a doğru genişlemesi hakkında temel bilgiler vereceğiz.

Hokand Hanlığının doğuya doğru ilerlemesi ve Kaşgar'ı almak için Çin ile yapılan savaşların Hokand Hanı Muhammed Ali Han döneminde (1822-1842) gerçekleştiği biliniyordu. Ama, *İbratu'l Havakin*'de gelen bir bilgiye dikkat edersek, Alim Han (1799-1810) döneminde de Kaşgar'ın tüm şehirleriyle beraber Hokand Hanlığı'na itaat ettiği söyleniyor. Tarihçi Niyaz Muhammed, Hanlığın toprakları hakkında bilgi verirken Alim Han'ın dilinden şunları söylemişti: “Fergana ve Yüziye mülkü (Oratepe, Hocend, Cizzah),

²¹⁰ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 340.

²¹¹ Hüdayarhanzade, *Andjuma't Tavorih*, 157.

²¹² Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 636.

²¹³ Yarkend Hanlığı hakkında detaylı bilgi için bkz.: Muhammed Bilal Çelik, *Yarkend Hanlığının Siyasi Tarihi*, İstanbul: İQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2013.

Taşkent'in tamamı, Kazak ve Andi (Kazak kabilelerinden biri) yerleri tamamen musahhar (ele geçirmek) oldu. Buhara Emiriyle barış ve sulh içindeyiz. Kuhistan şahları (Karategin, Darvaz, Garm, Şuğan, Hisar hâkimleri), Panc dağlarından Keşmir dağlarına kadar ki yerler bana tabidir. Kaşgar'ın yedi valisi (Kaşgar, Hotan, Yarkend, Yengi Hisar, Aksu, Kuça, Korla) dedelerinden şimdiye kadar Çin Hakanlarına hizmet ederdi ama şimdi bana fermandarlık yaparak hizmet ediyorlar. Andican bu Yedi Şehir hükümetini benim idarem altına verdi. Her sene Daru'l Amarat'ımın başka grupları ve Daru's Saltanat'ımın başka emirleri gibi ülke (Kaşgar) gelirlerini, hadiyelerle birlikte gönderirler, ahvalimizi sorarlar”²¹⁴. Kaynaklarda Alim Han'ın Kaşgar'a sefer düzenlediği veya ordu gönderdiği, Kaşgar'ı nasıl itaatı altına aldığına dair bilgiye ulaşamadık. Ama elimizdeki bu bilgiyle biz Kaşgar hükümetinin belli bir dönem Hokand Hanlığı'na tabi olduğunu, dolayısıyla her sene düzenli şekilde vergi ödediğini, hadiyeler gönderdiğini söyleyebiliriz. Alim Han büyük ihtimal Hokand Hanlığı'na bağlı Andican hâkimini ordusuyla beraber Kaşgar'a göndermiş ve Çin ordusuna karşı zafer kazanmış olabilir.

Ömer Han vefat edip oğlu Muhammed Ali Han'ın tahta oturduğu 1822 yılında Hokand Hanlığı'nda bulunan Afaki ailesinden Cihangir Hoca Andican hâkimi İsa Dadhah'la ittifak kurarak Kaşgar'ı geri almak için Muhammed Ali Han'dan izin almadan yola çıkmışlardı. Cihangir Hoca Kaşgar'daki durum ve Çin zulmünü anlatan mektuplar sonucunda birkaç defa Hokand Hanlığı sınırlarından kaçmayı denemiş ve sonunda Hokand'da iktidar değiştiğini fırsat bilerek Kaşgar sınırlarına ulaşmayı başarmıştı. İlk önce sınırda bulunan ve Çin hükümetine hizmet eden Taş Korgan kalesini ele geçirdi. Cihangir Hoca'nın geldiğini duyan Kaşgarlılar da yardıma gelmiş ve Cihangir Hoca Kaşgar'ın kalelerini yavaş yavaş ele geçirmeyi başlamıştı²¹⁵. Satık Buğra Han ve dedesi Afaki seyyidler türbesinin bulunduğu mezarlık²¹⁶ yakınında dört bin Çin askeriyle karşılaşılır. Kızılsu vilayetinin askerleri ve halkının yardımıyla onları yendiler. Cihangir Hoca'nın Kaşgar'daki hareketi üç sene sürer ama Çin hükümetinin Kaşgar'daki ana kalesi Gülbağ'ı alamamıştır.

Cihangir Hoca Hokand Hanlığı'nın yardımı olmadan Kaşgar'ı ele geçiremeyeceğini anlar ve Muhammed Ali Han'a bir mektup yazar. Hokand Hanlığı sahasında yazılan Hüdayarhanzade'nin eserinde yardım isteğini belirten mektup içeriği yer almaktadır: “Kaşgar Müslümanları bana ulaşıp gelmemi istediler, siz Cenabı Âlileri Çin ile yaptığınız

²¹⁴ Niyoz Muhammad, *İbratu'l Havakin*, 2014, 91.

²¹⁵ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 276; Hüdayarhanzade, *Andjuma't Tavarih*, 105-106.

²¹⁶ Satık Buğra Han ve Afaki seyyidler türbesinin bulunduğu mezarlık günümüzde Doğu Türkistan'ın Kızılsu Kırgız Özerk bölgesinde bulunuyor.

anlaşmaya uyup Kaşgar halkının arzlarına dikkat etmiyordunuz sonra ben sizin izniniz olmadan, edepsizlik edip bu taraflara geldim. Elhamdülillah Allah bize yardım edip Müslüman ehli zalimlerden üstün geldi, buraları aldık. Fakat bazı kalelerde Çin ordusu saklanıyor. Ben hizmetkârınız izniniz almadan ve sünnete hilaf olarak geçici tarzda hükümet yürüttüm. Şimdi sizin kendi İslam ehli büyüklerinizden ve emirlerinizden, kullarınızdan birini Kaşgar ve ona bağlı yerler için hâkim tayin etmenizi, ordunuzun bir kısmını Gülbağ ve başka şehirleri almak için göndermenizi istiyoruz. Bu vilayetleri Çinlilerden tamamen temizleyip burayı Fergana mülküne eklersiniz diye umut ediyoruz”²¹⁷. Mektupta Hokand’ın Çin ile yaptığı anlaşmadan bahsediyor, biz bu anlaşma detaylarını yukarıda bahsettiğimiz bölümde (I.B.f.) ele alacağız. Cihangir Hoca Hokand Hanlığı’nı meşru bir devlet olarak gördüğünü vurguluyor, Han’ın izni olmadan hareket ettiğini bunun hata olduğunu söylüyor. Kaşgar’a hâkim tayin edip Fergana mülküne (Hokand Hanlığına) eklemesini teklif ediyor. Cihangir Hoca aslında Hokand’ın ordu göndermesiyle birlikte Hokand devletinden resmi belge oluşturulmasını da istiyordu.

Muhammed Ali Han Cihangir Hoca’dan gelen mektup sonucunda Kaşgar vilayeti yönetimi için Cihangir Hoca adına menşur²¹⁸ verir ve Hokand ordusuna Hakkulu *Koşunbegiyi* Leşkerbaşı tayin edip Kaşgar’a gönderir²¹⁹. Cihangir Hoca Hokand Hanlığı’nın ordusuyla Kaşgar’ın yedi şehrini, Gülbağ kalesini ele geçirmiş ve Kaşgar vilayetini Çinlilerden tamamen temizlemiştir. Cihangir Hoca Hokand hanıdan alınan menşur’la Kaşgar hâkimi oldu ve Kaşgar’a bağlı şehirlere kendisi hâkim tayin etti. Hotan şehrini Mahmud Han Töre Ahrari’nin oğlu ve aynı anda kendi yeğeni Töre Hoca’ya, Yarkend vilayetini kardeşi Muhammad Hoca’ya, Aksu vilayetini Han Hoca’nın oğlu Ömer Ali Hoca’ya verdi. Böylelikle merkezi Kaşgar olan yedi şehirde Hokand Hanı’nın verdiği menşurla Cihangir Hoca hâkim oldu. Kaşgar büyükleri, halk, tüccarlar hem Çin zulmünden kurtuldukları, hem iktidara eski Afakiler vekili geldiği için çok sevindiler, ne malları varsa devlet hazinesine verdiler. Muhammed Hakim Han’ın ifadesiyle, Kaşgar’ın hazinesi dolup taşmıştı. O kadar ki üç kişi ellişer değerli taşlar (yambı) nezir etmek için geldiğinde sırasını iki ay beklemişti. Hotan tüccarlarından biri bir sandık mücevher nezir etti. Yarkend’den bir tüccar kız, 600 tane özel giyinmiş yiğitlerini asker olarak nezir etmişti²²⁰.

²¹⁷ Hüdayarhanzade, *Andjuma’t Tavarih*, 106.

²¹⁸ Menşur – hükümdar tarafından vilayet yönetimine veya başka önemli görevlere atamayla ilgili verilen berat ismidir.

²¹⁹ Hüdayarhanzade, *Andjuma’t Tavarih*, 107.

²²⁰ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu’t Tavorih*, 277.

Cihangir Hoca'nın Kaşgar'daki hükümeti uzun sürmedi, dokuz ay sonra 1826 yılı Şubat ayında Çin hükümeti tekrar ordu gönderip Kaşgar bölgesini işgal etti. Cihangir Hoca'nın Çin'e karşı direnişi başarısız oldu, yenildi. Emirleri Mahmud Han Töre'nin kardeşi Töre Han Ahrari, oğlu Töre Hoca Ahrari, Sultan Han Töre'nin oğlu İshan Musa Hoca Ahrari, Murad Bek oğlu Hüdayar Bek'lerle birlikte Cihangir Hoca esir düştü ve Çin hakanı huzuruna Hanbalığa (Pekin) gönderildiler²²¹. Cihangir Hoca'nın diğer emirleri ve halkının çoğu Andican ve Oş'a göç ettiler. Hokand hanı Muhammed Ali Han onlara yer, mülk verip fayda getirene kadar devlet hazinesinden maaş bağlamıştı²²².

Kaşgar vilayeti dokuz ay resmen Hokand Hanlığı sınırları içerisinde kalmış oluyordu. Bundan sonra da Hokand Hanlığı'nın Kaşgar'a sefer düzenlemesi devam etti. 1828 yılında bu sefer Cihangir Hoca'nın ağabeyi Yusuf Hoca, Hokand Hanı Muhammed Ali Han'ın huzuruna gelip Kaşgar Müslümanlarına yapılan Çin zulmünden şikayet eder ve Kaşgar'ı almak için ordu göndermesini ister. Karşılığında Kaşgar'ın idaresi ve bütün hazinesinin Hokand'ın olmasını teklif eder. Muhammed Ali Han tekrar Hakkulu Koşunbegini orduya baş edip Kaşgar'a gönderdi ama Hokand ordusunun iki üç yıl devam eden askeri hareketleri Kaşgar hâkimiyetini almakla değil ortada yapılan sulhla sonuçlandı. Sulha göre, Kaşgarlılar istediği zaman mal ve mülküyle beraber Hokand topraklarına hicret edebilecek, Kaşgar müslümanlarına yapılan engeller, zulümler ortadan kalkacaktı. Hokand Hanlığı Çin'in merkezinde ve Kaşgar'da vekil tayin ederek Kaşgar'daki müslümanlardan haberdar olmak ve ticaret işlerini de kontrol etmek üzere anlaşmaya varıldı²²³.

Görüldüğü üzere Hokand Hanlığı'nın dört yöne genişlemesi rastgele değil belirli bir amaca yönelikti. Verimli toprakları, yerleşim alanlarını ele geçirmek ve stratejik noktaları elde tutmak amacı güderek dört yöne genişlemeye çalıştıklarını söyleyebiliriz. Mesela, kuzeybatıya yönelmesi Sir Derya nehir boyunu kontrol etmek içindi. Batıya genişlemesi Buhara Hanlığına karşı idi. Güneye yapılan seferler dağlık kesimdeki Tacikleri idare altında tutmaya yönelikti. Doğuya yapılan seferler ise Kaşgar vilayetini himaye etmek içindi.

²²¹ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 279-280.

²²² Hüdayarhanzade, *Andjuma't Tavarih*, 109.

²²³ A.g.e., 112; Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 362.

2. Verimli Topraklar, Yaylalar, Nehirler, Dağlar

Hokand Hanlığının coğrafi yapısını öğrenerek Hanlık ahalisinin yaşam tarzını, yerleşik ve göçebe halkların konumlarını, ülkenin gelirini sağlayacak doğal unsurlarını ve başka önemli hususları incelemiş olacağız. Coğrafi durumu, doğayı incelemek o kadar zor değildir, çünkü zaman geçse de doğa yerinde duruyor, yani eskiden olan dağ, nehirler hala vardır, sadece ismi değişmiş olabilir. Yeni oluşmuş ırmaklar, yeni kazılan kanallar ve tarla için açılan araziler bundan müstesnadır. Biz de araştırmamızda dağ ve nehirlerin o dönemdeki isimlerini öğrenmek için seyahatnameler, raporlar ve araştırma eserleri kullanarak inceledik. Hokand Hanlığı'nın en geniş olduğu dönemi dikkate alarak o genişlikteki dağ ve nehirleri inceledik.

Araştırmamız için önemli bir kaynaklardan birisi yazarı bilinmeyen Rus İmparatorluğu dergisi için yazılan bir makaledir²²⁴. 1849 yılda yayınlanan makalenin Hokand Hanlığı toprağının en çok genişlediği Muhammed Ali Han döneminde yazılmış olması da araştırmamız için büyük önem arz etmektedir. Makalede Hokand Hanlığı, özellikle coğrafi durumu hakkında önemli bilgiler vardır. Rusya Çarlığı'na rapor olarak yazılmıştır. Biz bu kaynağı başka seyahatname, eski haritalar ve tarihi eserlerle kıyaslayarak istifade ettik.

Hokand Hanlığı'nın doğu sınırları yüksek dağlarla çevriliydi. Himalaya sıradağlarının bir kısmı olan Billur Dağı, başka bir ismiyle Bulut Dağ, Hokand ve Kaşğar'ı ayırıyordu. Billur dağında her zaman kar olur. Hokand'dan Kaşğar'a geçmek için dağ üzerinden bir yol vardır. Bu yol genişti ve atlı kervanlar rahat geçebiliyordu. Billur dağının yüksekliği okyanus sathından 20 bin fut²²⁵ (6100 m) uzaklıktadır. Billur dağı tamamen Hokand Hanlığı'na aittir. 40 derece genişlikte olan Billur dağının doğu kısmında Kaşğar'a gidiş yolunda Muz (Buz) Dağı vardır. O dağın üzerinden Kaşğar ve Semipalatinsk (Şamay) yolu çıkar. Hindukuş ve Sir Derya'nın yukarı kısımları ortasında uzanan Billur dağının batı uzantıları alçalarak Balh ve Buhara topraklarına kadar gidiyor. O uzantılar içinde bazen bağımsız bazen Hokand ve Buhara'ya bağlı olan, kuzey tarafı Karategin'den başlayıp güneye doğru Badahşan'a kadar çeşitli vadiler vardır²²⁶.

²²⁴ Anonim, "Obozrenie Kokandskovo Hanstva v Ninesnem evo Sostoyani", *Zapiski Imperatorskovo Ruskovo Geografičeskovo Obşestva* (Petersburg, 1849), 176-216.

²²⁵ Fut/Fit 30,48 cm uzunluğa denk gelmektedir.

²²⁶ Anonim, "Obozrenie Kokandskovo Hanstva", 177.

Billur dağı Hokand kaynaklarında Kaşğar dağı, Kaşğar’a giden geçit ismi de Kaşğar Davan’ı olarak geçiyor. Sir Derya sahili ile Balkaş gölü arasındaki dağlara Aladağ denilirdi. Aladağ Billur sıradağının batı uzantılarıdır. Bu sıradağlar küçük ve büyük dağlara ayrılarak Hokand Hanlığı’nın doğu sınırlarından başlayıp batı sınırlarına kadar uzanıyordu.

Türkistan bölgesinin en büyük iki nehrinden biri olan Sir Derya Hokand Hanlığı toprakları içinden akmakta, sonra Hive Hanlığı sınırlarındaki Aral denizine ulaşmaktadır. Sir Derya’nın başlangıcı Hanlığın doğu kısımlarındadır. Nehrin üç ana kaynağı vardır, ikisi Aladağ’ından, birisi Billur dağından akan nehirlerdir. Bu üç nehir birleşip büyük nehri oluşturur. Sir Derya Fergana Vadisinden geçip Hocend ve oradan kuzeye Taşkent’e, Türkistan’a sonra batıya Aral Denizine dökülmektedir. Sir Deryanın en dar kısmı 200 sajen²²⁷ (426 metre) en geniş kısmı 400 sajene (852 metre) kadar uzuyordu²²⁸. Rus elçisi Filip Nazarov 1813 yılı Hokand’a geldiğinde Taşkent’ten Hokand’a Kandır Davanından geçtiğini ve Sir Derya boyuna geldiklerinde nehrin genişliğinin 150 sajen (320 metre) olduğunu söylemişti²²⁹. Sir Derya Akmesit şehrine gelir oradan Kuvan Derya denilen nehir ayrılır ve o da sonunda Aral Denizine dökülür.

Hokand Hanlığında tarımın gelişmesi, yeni yerlerin açılması, nüfusun çoğalması ve göçler ardından yeni köyler, şehirler kuruldu ve bütün bunları sulama işinde ciddi gelişmelere neden oldu. Sir Derya gibi büyük nehirlerden kanallar, arıklar kazıldı, barajlar yapıldı. Mesela, Namangan hâkimi Saidkulu Bek Alim Han’ın emriyle Sir Derya ve Narın nehrinden Namangan’a doğru Yangıarik kanalını kazdırmıştı. Ömer Han döneminde bu kanal uzatılıp 120 kilometreye yetmişti. Neticede, Sir Deryanın sağ tarafındaki boş araziler tarlaya dönüştürüldü ve Namangan’da bu kanaldan 5 tane kanal, 195 arık kazıldı ve onlardan 131 köy su içti²³⁰. Bu kanallar dışında Sir Derya ve Narın nehrinden Şahrihansay, Çinabad, Andicansay, Hanarık, Altıarık ve başka kanallar, sayılar kazılmıştı. Potanin 1829 yılı Hokand Hanlığı’na geldiğinde karşılaştığı Sir Derya’nın kollarını şöyle saymıştı: Arıs, Arslandı, Çayan, Bagan, Borolday, Çubarsu, Badam, Keles, Karasu, Angor, Salar ve Karatal adlı kanal ve arıklar vardı²³¹.

²²⁷ Sajen- Rus uzunluk ölçü birimi. 1 sajen 2.13 metreye denk gelmektedir.

²²⁸ Anonim, “Obozrenie Kokandskovo Hanstva”, 179.

²²⁹ Filip Nazarov, *Zapiski o Nekatorih Narodah i Zemlyah Sredney Çasti Azii* (Petersburg: İmperatorski Akademi Nauk, 1891), 42.

²³⁰ Vohidov, *Kokon Honligida Tarihnavislik*, 60-61.

²³¹ Katanaev, G. “Opisanie Puti Sledovaniya Potanina ot Semipalatinska do Kokanda”, *Vestnik İmparatorskogo Russkogo Geografiçeskogo Obşestva* (St.Petersburg, 1856), 18/6: 254.

Taşkent ve Türkistan’da Sir Derya’dan bağımsız olan birkaç nehir daha vardır. Mesela Çu nehri, o Hokand’ın kuzey sınırı sayılırdı. Rus seyyahları kendi hatıralarında Çu nehrini geçip Hokand topraklarına girdiklerini söylemişlerdi. 19.yüzyıl ortalarında yazılan bir raporda Çu nehrinin Telekol Taş gölüne aktığı²³², 1829 yılı Hokand Hanlığı’na gelen Potanın’a göre ise Çu nehrinin Aladağ dağlarından başlayıp Kabankol gölüne (yazar burada dipnot vererek gölün bazen Saumalkol diye adlandırıldığını da söylüyor) aktığı bilgisini veriliyor²³³. İki kaynakta da nehrin uzunluğunun 500 verst²³⁴ (530 km)’a kadar ulaştığı ve suyun mavi olmadığı, derin olmadığından yaz aylarında ticaret kervanlarının nehrin dar kısımlarında kamış teknelerle rahatlıkla geçebildikleri söyleniyor. Derinliği yerine göre değişip 2’den başlayıp 7 arşın²³⁵ (1.40 - 4.75 metre) kadar oluyordu. Nehrin genişliği ortalama 10 sajendir (21 m). Çu nehrinin döküldüğü gölün iki kaynakta farklı isimlerle anıldığını gördük. Telekol Taş gölü günümüzdeki Kazakistan’ın güney kısımlarındaki Kızılorda İline bağlı Telekol gölü olmalıdır. Ama bugün Çu nehri bu göle kadar gelmiyor, yarı yolda Moyinkum çöllerinde yok oluyor, Telekol’a ise sadece Sarısu nehri dökülüyor. Eğer eskiden Çu nehrinin de buraya kadar gelip işbu göle döküldüğünü hesaba katarsak, iki nehirle beslenen bu gölün günümüzdekiden daha büyük olduğunu tahmin edebiliriz. Hakikatan Togan’ın haritasına da bakarsak gölün Tili ismiyle daha geniş çizildiğini görüyoruz. Günümüzde ise göl çok küçülmüş haldedir. Şimdi, kaynakta geçen Telekol Taş gölü günümüzdeki Telekol’la aynı mı onu bakacağız. Onun için bize mesafe bilgisi yardımcı olacaktır. Kaynakta Çu nehrinin uzunluğu ortalama 530 kilometre denilmişti. O günlerde bu mesafe nasıl hesaplandı bilmiyoruz, ama bugün Çu nehrinin başladığı yerle Telekol gölü arasını hesapladığımızda yaklaşık 680 km çıkıyor. Eğer biz, Togan’ın haritasındaki Tili gölün günümüzdeki Telekol’la yaklaşık aynı yere çizildiğini dikkate alırsak Hanlık döneminde Çu nehrinin döküldüğü Telekol Taş gölüyle aynı olduğunu ortaya koyabiliriz. Mesafenin 680 km çıkışı ise kaynaktaki 500 verst (533 metre) yanlış hesaplandığını gösteriyor. Çu nehrinin kaynağından Moyinkum çölündeki bittiği yere kadar hesapladığımızda tam 530 km çıkıyor. Yani, eskiden 150 km daha uzun akan nehrin o kısmı günümüzde kurumuş oluyor. Eğer 500 verst (533 metre) doğru hesaplandıysa bugünkü nehir uzunluğuyla aynı mesafede oluyor, ama Telekol gölüne uzak kalıyor. Bugün Çu nehrinin kurduğu yere yakın iki ayrı göl vardır, biri Şortankol, diğeri Kamkalı. Bu iki gölün tarihi

²³² Anonim, “Obozrenie Kokandskovo Hanstva”, 180.

²³³ Nikolay Potanin, “Zapiski o Kokanskome Hanstve (1830)”, *Vestnik İmparatorskogo Russkogo Geograficeskogo Obşestva*, (St.Petersburg, 1856), 18/6: 206.

²³⁴ Verst – Rus uzunluk ölçü birimidir. 1 verst – 1.067 km karşılık gelmektedir.

²³⁵ Arşın – uzunluk ölçü birimi. 1 arşın yaklaşık olarak 68 cm’dir.

hakkında bilgiye ulaşamadık, bizim tahminimiz acaba tarihte bu iki gölden biri Telekol Taş veya Potanın'ın bildirdiği Kabankol (Saumalkol) ismiyle mi adlandırıldı sorusu üzerinde idi. Potanın'ın verdiği göl isimleri de biraz kafamızı karıştırıyor. Kabankol günümüzde Kazan şehrine yakın bir gölün ismidir, Saumalkol ise Kazakistan'ın kuzeyindeki göldür. İkisi de Çu nehrinden çok uzaktadır. Doğru, zaman geçer isimler değişebilir veya farklı göller aynı ismi taşıyabilir. Bu göllerin tarihi hakkındaki bilgilere ulaşabilseydik belki o iki kaynaktaki bilgilerin doğru olduğunu ortaya koyabilirdik. Yazarların, zamanında araştırmalarında yanlış bilgiye ulaştıkları veya halkın yanlış bilgi vermesi ihtimali de vardır.

Taşkent'te bulunan Çırçık nehri günümüzde de Taşkent için esas su kaynağıdır. Taşkent'in tam ortasından geçen Bozsu kanalı işbu Çırçık nehrinden kazılmıştır. Bozsu kanalı Taşkent'in eski kanalıdır, eski adı Keykavus idi ve ta 6.yüzyılda kurulduğu biliniyor. Tarihçi Muhammed Salih Hoca bu kanal hakkında bilgi verirken Taşkent'teki başka kanal ve arıkları da sayıyor. Mesela, Zal Arığı, 1583 yılı kazılan Zah Arığı, Şeyh Şibli Arığı, Salar, Cangah, Anhar arıkları ve onların nereden aktıkları, uzunluğu vs. bilgileri detaylı olarak veriyor²³⁶.

Çırçık nehrinin eski adı Parak, *Babürname*'de Çır olarak geçiyor. Başlanış kaynağı Çatkal dağlarından akan Koksı, Çatkal ve Pskom nehirleridir. Uzunluğu 155 kilometre olan Çırçık nehri güneye doğru eskiden Kurama vilayetinde, günümüzde Çinaz şehrinde Sir Deryayla birleşiyor. Çırçık nehri Taşkent'e gelene kadar da sağda solda birkaç kanallara ve sayılara su veriyor. Sol tarafta Kızılsu, Şurabsay, Tavaksay ve Azatbaş. Sağ tarafta Karankulsay, Ğalvasay, Parkentsay ve Başkızılsay²³⁷. 1813 yılı Taşkent'e gelen Filip Nazarov Çırçık nehrinin yanına gelip, nehrin çok hızlı aktığını, büyük taşları bile rahatlıkla akıtabildiğini, akıntı sesinin 15 kilometreden duyulduğunu söylemişti²³⁸.

²³⁶ Uktambek Sultonov, *Muhammad Solih Hoja ve Uning "Tarihi Jadida-i Toşkand" asari* (Taşkent: Özbekistan, 2009), 69-70.

²³⁷ Murod Mamatkulov, "Çırçık", *Özbekistan Milli Ensiklopedisi*, c.9 (Taşkent: Özbekistan Milli Ensiklopediyası, 2005), 629-630.

²³⁸ Nazarov, *Zapiski o Nekatorih Narodah*, 40.

B. Sosyal Yapı: Nüfus, Yaşam ve Din

1. Yerleşik ve Konargöçer Topluluklar (Özbekler, Tacikler, Kırgızlar, Kıpçaklar, Kazaklar)

Hokand kaynakları daha çok Hanlığın siyasi tarihini beyan ettiği için aslında çok önemli olan sosyal hayatı anlatan bilgileri derlemek oldukça zordur. Ama şunu biliyoruz ki Hanlıkta yaşayan toplumlar yerleşik ve göçebe olarak iki kısma ayrılıyordu. Hokand Hanlığı ahalisinin çoğu yerleşik halklardan oluşuyordu. 19. Yüzyılın başlarında nüfusun %60'ı yerleşik, kalanı göçebe ve yarı göçebe halklardan oluşurken 19.yüzyılın sonlarına doğru yerleşik halklar %85 teşkil ediyordu²³⁹. Hanlığın sonlarına doğru halkların göçebe hayattan yerleşğe geçtiklerini görmekteyiz. Bu durum, Hüdayar Han döneminde Kırgız Kıpçakların devlet siyasetinde etkili rol oynamaları ve Rusların bölgede yürüttüğü siyasetin bir neticesidir. Hanlık döneminde ahali sayımı bile yapılmamıştı, bunun sebebi de devletin vergileri kişi başına değil hane sayısına göre alması olsa gerek. Mesela, Taşkent vilayeti 3000 hane için vergi öderdi, aslında ahali sayısı 20 bini geçiyordu²⁴⁰. Dolayısıyla Hanlığa elçi olarak veya seyahat için gelenler ahali sayısını bölgede bulunan ev sayısına göre, bir evde ortalama 5-6 kişi varsayılarak hesaplıyordu. Hokand Hanlığı'nın genel nüfusu Vamberi'ye göre 3 milyondan fazladır²⁴¹. Aleksandr Kun, Hanlıkta yerleşik halkın 132 bin haneden oluştuğunu, göçebeler de 60 bin çadır olsa toplam sayı 5'e çarpılırsa nüfusun bir milyon civarında olduğunu söylemektedir²⁴².

Hanlığın esas unsurları yerleşik Özbekler ve Tacikler, yarı göçebe Kıpçaklar ve göçebe Kırgızlardır denilebilir. Segey Abaşın'ın Aleksandr Kun'a dayanarak verdiği bilgiye göre Hanlıktaki Tacikler uzun zaman beraber yaşadıkları için tamamen Türk halklarına karışmış durumdaydı. Tacikler Hanlığın güney ve batı kısımlarında Özbeklerle beraber yaşamışlardır. En kalabalık halkın Özbekler olduğunu ifade ediliyor²⁴³. Babacanov, Fergan Vadisi içinde Özbeklerin Baçkır, Turkan ve Kıyat kabileleri, güneyinde ise Ğalçalar diye adlandırılan Taciklerin yaşadığını söylüyor. Taşkent ve civarında ise Kurama, Kıpçak,

²³⁹ Vohidov, *Kokon Honligida Tarihnavislik*, 57.

²⁴⁰ Anonim, "Obozrenie Kokandskovo Hanstva", 209.

²⁴¹ Vamberi, *Travels in Central Asia*, 380.

²⁴² Aleksandr Kun, "Oçerk Kokandskogo Hantsva", *İzvestia Russkogo Geografičeskogo Obşestva* (Petersburg, 1876) 12: 63.

²⁴³ Sergey Abaşın, "Naselenie Ferganskoy Dalini", *Ferganskaya Dolina: Etničnost, Etničeski Protsessi, Etničeski Konflikti*, ed. S.Abaşın, V.Buşkov (Moskova: Nauka, 2004), 45.

Kazak, Andi gibi kabileler yaşıyordu²⁴⁴. Hokand Hanlığı merkez teşkilatında en önemli makamlarda bulunan Recep Koşbegi Tacik, Alimkulu Emirleşker Kırgız, Müslümankul Kıpçak, Adinakul Divanbegi Kazak örneklerinde olduğu gibi bu boylardan kişiler idarede görev almıştı. Ayımlardan²⁴⁵ Narbota Biy'in Kırgız eşi, Hüdayar Han'ın Kıpçak eşi, Alim Han'ın Tacik eşi olduğunu biliyoruz. Bu boyların devlet içinde etkin olduğu anlaşılmaktadır. Bu boyların tarihi ile ilgili çok sayıda müstakil çalışma yapıldığından bunlar hakkında ayrı bir bölüm açmaya gerek görmedik²⁴⁶.

Rus araştırmacılar Hokand Hanlığı ahalisini araştırırken yerleşik halklar için yeni bir terim olan Sart kelimesini sık sık kullanmaya başlıyorlar. Sart kelimesinin ne anlam taşıdığı konusunda hala bir karara varılmamıştır. Belki şu yolla halkları bir bütün olarak değil ayrı ayrı kısımlara bölmeyi amaçlamışlardır. Hokand kaynaklarında Sart kelimesiye hiç karşılaşmıyoruz, halk ismi olarak tanımlanmıyor. Ama Rus araştırmacıların çalışmalarında Sart'ı ayrı bir halk olarak görmekteyiz. Togan, eski yerleşik halka nisbeten Kent Türkleri tabirini kullanıyor, göçebe halkların ticaretle ilgilenen halklara Sart dediklerini ifade ediyor²⁴⁷. Yani Sart Türkçede tüccar halk anlamına geliyordu. Sartlar üzerinde çalışan Rus araştırmacılar üç farklı görüş ortaya koymuşlardır. 1. Sartlar Özbek ve Tacik gibi ayrı bir halk olmadan Taciklerin bir kısmına denilir. 2. Sartlar ayrı bir millettir diyenler de vardır. 3. Az sayıdaki bir Türk boyudur diyenler de vardır²⁴⁸. Hokand Hanlığı'nda az sayıda olsa da Mazanglar, Yahudiler, Çingeneler ve Hintler de yaşıyordu.

2. Kutlu Aileler ve Tasavvuf

Türkistan bölgesinde Hz. Muhammed aleyhissalam soyundan, yani kızı Hz. Fatima ve Hz. Ali'nin Hasan ve Hüseyin oğlundan gelen ailelere Seyyidler, Ali'nin diğer eşinden oğlu Muhammed Hanafiyya ve diğer üç Halife soyundan gelenlere Hocalar deniliyordu. Halk arasında onları genel olarak Aksuyak (Beyaz kemik – nesli temiz anlamında) diye isimlendiriyorlardı. Bu kutlu aileler aynı anda Türkistan'da yaygın olan tasavvuf

²⁴⁴ Babadjanov, *Kokandskoye Hanstvo: Vlast, Politika, Religiya*, 92.

²⁴⁵ Ayım – Hokand hanlarının eşi ve kızlarına verilen unvan. Hanedana mensup kadınların ismi sonuna Ayım kelimesi ekleniyordu.

²⁴⁶ Kırgız ve Kıpçaklar hakkında bkz.: Mehmet Kıldıroğlu, *Kırgızlar ve Kıpçaklar* (Ankara: TTK, 2013); Kazaklar için bkz.: Osman Yorulmaz, *Kazak Türkleriyle Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkiler* (Ankara: TTK, 2013); Tacikler hakkında bkz.: Bobodjon Gafurov, *Tadjiki, Drevneyşaya, Drevnya i Srednevekovaya İstoriya* (Duşanbe: Nauka, 1989).

²⁴⁷ Zeki Velidi Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*, (İstanbul, 1981), 1: 65.

²⁴⁸ Sergey Abaşin, "Naselenie Ferganskoy Dalini", 43.

tarikatlarında olmuşlardır, tasavvufla ilgilendiler, tarikat pirleri, şeyhleri derecesine çıktılar, bazıları kendi sülûklerini de kurdular. Dolayısıyla Türkistan'da kutlu aileler ve tasavvuf birbirine bağlı ve iç içe olmuştur.

Diğer Müslüman devletler gibi Hokand Hanlığı'nda da Peygamber Efendimiz ve dört halifeye olan sevgiden dolayı onların soyundan gelenlere her zaman saygı ve ihtiram gösterilmiş, bu kişilerin sözü dinlemiş, insanlar etraflarında birleşmiş, onları bir lider olarak görmüştür. Meşhur ulema sınıfını incelediğimizde de onların bu kutlu soydan geldiklerini görmekteyiz. Devlet tarafından onlara çeşitli imkânlar sunuluyordu, bazı vergilerden muaf tutuldular, mülk sahibi oldular, vakıf mülklerini yönettiler, devlet makamlarında da faaliyet gösterdiler. Hokand hanları bir Müslüman hükümdar olarak da bu ailelere karşı saygılıydılar, hem de onları bir güç kaynağı olarak görüyorlardı. Hanlar onları kendi yanında bulunduruyor, baş danışmanı yapıyor ve dini vazifelere getiriyorlardı. Onların devletlerarası ve devletle halk arasındaki ilişkilerde de önemli rol oynadığını iyi biliyorlardı. Bu ve başka sebeplerden dolayı Ming hanedanının bu ailelerle akrabalık ilişkilerinin kuvvetli olduğunu görmekteyiz. Hokand hanları dünürlük ilişkisi dışında bu ailelerden gelen kişileri çeşitli idari işlere ve önemli makamlara atıyorlardı. Dolayısıyla bu aileleri ve onların han sülalesiyle kurduğu dünürlük ilişkilerini anlamak, hanlık makamının güç kaynaklarından birini tespit etmek demektir. Bu nedenle bu zümreler üzerinde durmak gerekir.

Hokand Hanlığı döneminde seyyidler, hocalar ve tasavvuf durumu konusunda yeterli araştırmalar yoktur. Beysembiyev'in makalesinde²⁴⁹ dini önderlerin Ming hanedanıyla akrabalık ilişkileri ve kısa şekilde siyasetteki rolleri hakkında bilgiler vardır. Ama bu dini sınıfların seyyidlerden gelişi incelenmemiştir. Makale sonunda verilen Hokand hanlarının soyu olan Mingler ile seyyid aileler arasında akrabalık ilişkilerini gösteren şecereler araştırmamız için önem arz etmektedir. Hokand tarihi uzmanlarından Muhammed Yahyahan da kitabında²⁵⁰ Hanlıkta faaliyet gösteren seyyid ve hocalar konusunda bilgiler vermektedir, ama konuya detaylı girmemiştir. Kutlu aileleri sülaleler tarzında, bir-birine bağlı şekilde değil işbu ailelerden bazı meşhur kişilerin hayatı ve faaliyeti hakkında kısa bilgiler vermiştir. Hokand Hanlığı'ndaki Mahdumi Azamiler üzerinde doktora yapan Japon araştırmacı Yayoi Kawahara'nın tezi (Makhdumzadas in the Khanate of Khoqand) Japonca olduğu için

²⁴⁹ Temur Beysembiyev, "Duhovenstvo v Političeskoy Jizni Kokandskogo Hanstva v 18-19 vekov", *Duhovenstvo i Političeskaya Jizn na Srednem i Blijnem Vostoke v Period Feodalizma* (Moskova: Nauka, 1995), 37-46.

²⁵⁰ Muhammad Yahyahan Hokandiy, *Hokandi Latif Manakibi* (Taşkent: Movarounnahr, 2018).

maalesef istifade edemedik ama tezinin İngilizce özetini inceledik²⁵¹. Bunun haricinde Kawahara'nın Dahbediler konusunda makaleleri²⁵², seyyidlerin Türkistan'a geliş tarihi ve nesebnamelerle ilgili Sultonov'un çalışmaları²⁵³, tarikatlarla ilgili araştırmalar²⁵⁴ ve Hanlık döneminde meşhur olan sülalelerin kurucuları hakkında çalışmalar²⁵⁵ vardır. Bütün bunları bir araya getiren, Hanlıktaki seyyid ve hoca aileleri ve tasavvuf tarikatları hakkında genel bir çalışma yoktu. Sosyal yapıyı anlamak için bunlar hakkında bilgi vermek gerekiyordu ve biz bu zümreler üzerinde durma ihtiyacı hissettik.

a. Seyyidler

Seyyid ailelerin Türkistan topraklarına gelişi Emevi ve Abbasi Halifeliği dönemlerinde başlamıştı. Onlar bu bölgeye İslam'ı yaymak ve dini öğretmek gibi amaçları dışında Halifelikteki siyasi sıkıntılardan dolayı gelmişlerdi. Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin oğullarıyla Emevi ve sonra Abbasi Halifeleri arasında çıkan siyasi tartışmalar ve baskılar sonucunda seyyid aileler bu bölgelere göç etmek zorunda kaldılar. O dönem Türkistan hükümdarları ve halk onları çok iyi karşıladı, büyük ihtiramlar gösterdiler. Seyyidler için bu bölgenin güvenilir olması daha çok ailenin gelişine neden oldu. 9.yüzyılda yazılan *Muhaciranı Ali Abu Talib* eserine göre seyyidler Kufe, Hamadan, Kazvin, Şiraz, Balh, Balh, Hirat şehirlerinden geçerek Türkistan topraklarına gelmişlerdi²⁵⁶. İlk gelenin seyyid ailesi hakkında çeşitli malumatlar vardır. Tarihçi Camal Karşi ilk gelen Hz.Hüseyin'in torunu Abdullah ibn Zeynelabidin olduğunu, onun Fergana'ya kadar gelip hükümdar kızıyla

²⁵¹ Yayoi Kawahara, "Makhdumzadas in the Khanate of Khoqand", *Annals of Japan Association for Middle East Studies* 25, sy. 2, (2009): 104-108.

²⁵² A.yaz., "Private Archives on a Makhdumzada Family in Marghilan" *NIHU Program Islamic Area Studies; TIAS Central Eurasian Research Series*, (Tokyo, 2012) 7: xxxi+397; a.yaz., "Margelanskiye «Tura» v Kokandskom Hanstve (Japonça)", *Ajames. Annals of Japan Association for Middle East Studies* (Tokyo, 2005), 20: 2.

²⁵³ Uktambek Sultonov, "Orta Osiyoda Sayyidlar Honadonlarining Şakllanişi Hususida", *İmom Buhoriy Sabokları* 1, (2018); a.yaz., "Zengi Ata'nın Nesli ve Onların Nesebnameleri Hakkında Bazı Mülahazalar", *Kul Hoca Ahmad Yesevi* (Makaleler Toplamı), haz. İsmetullah Yesevi, (Ankara, 2018).

²⁵⁴ Aşirov, A. ve Pasilov, B., "Zikr Djahr v Ritulnoy Praktike Sufiyskih Grup Sredney Azii i Ego Etnografiçeskie Osobennosti", *Etnografiçeskoe Obozrenie* 5, (2010): 37-43; Bahtihar Babadjanov, "Zikr Djahr u Bratsv Sentralnoy Azii: Diskussi, Tipologiya, Vozrojdenie", *Pax İslamica* 1 (2), (2009): 105-123; Alexandre Bennigsen, *Sufi ve Komiser, Rusya'da İslam Tarikatları*, çev.Osman Türer (Ankara: Akçağ Yay., 1988); Aşirbek Muminov, "Kokandskaya Versiya İslamizatsii Turkestana", *Podvijniki İslama : Kult Svyatih i Sufizm v Sredney Azii i na Kavkaze* (Moskova: Vostochnaya Literatura, 2003).

²⁵⁵ Komillhon Kattayev, *Mahdumi Azam ve Dahbed*, (Semerkand: Suğdiyov, 1994); Bahtiyar Babajanov, "Mawlana Lutfullah Çusti, An Outline of his Hagiography and Political Activity", *Deutshen Morgenlandischen Gesellschaft* (Mainz, 1999); a.yaz., "On the History of the Naqshbandiya-Mujaddidiya in Central Mavaraunnahr in the late 18th and Early 19th Centuries", *Muslim Culture in Russia and Central Asia from 18th – to the early 20th Centuries.*, ed. M.Kemper v.dğr. (Berlin, 1996).

²⁵⁶ Sultonov, "Orta Osiyoda Sayyidlar", 27.

evlenip halkın da Müslüman olmasına vesile olarak 725-730 yılları arasında orada vefat ettiğini söylemişti²⁵⁷. Sultonov Orta Asya'daki seyyid nesebnamelelerini incelediğinde onların çoğunun Zeynelabidin'in Hüseyin ve onun oğlu Ubeydullah A'rac'da (8.yüzyıl) birleştiğini tespit etmiştir. Nesebnamedeki rivayetlere göre A'rac torunlarından Abu Abdullah A'rac Semerkand'a sonra Balh'a, Hamza ibn Abdullah ise Fergana Vadisine gelip yerleşmişti²⁵⁸. Demek ki Türkistan'daki seyyid hanedanlarının çoğunun Hüseyini seyyidleri olduğunu söyleyebiliriz.

İlk dönemlerde birkaç aile olan seyyidler daha sonra genişleyip, Abbasi Halifeliği sonrası da devam eden göçlerden dolayı Türkistan'da sayıları artmıştı. Seyyid aileler sonra birkaç kola ayrılıp içlerinden çıkan önderlerin ismiyle, tasavvufla ilgilenenler içinde pir derecesindeki Şeyhlerin ismiyle, yerleştiği yere göre yer adıyla adlanmaya başlanıp sülaleler çoğalmıştı. Tarikat Piri derecesine çıkan ve tasavvufta da kendi sülûkunu kuranlardan en meşhur seyyidler şunlardı: Seyyid Ata seyyidleri (Yesevi Şeyhi Seyyid Ahmed'den geliyor, vef. 1310), Kulali seyyidleri (Hacegan Şeyhi Seyyid Emir Kulal'dan geliyor, vef.1370), Ahrari seyyidleri (Nakşibendi Şeyhi Hoca Ubeydullah Ahrar Veli'den geliyor, vef.1490), Mahdumi Azami veya Dahbedi seyyidleri (Nakşibendi Şeyhi Seyyid Hocagi Kasani Dahbedi'den geliyor, vef. 1542), Coybari seyyidleri (Nakşibendi Şeyhi Hoca İslam'dan geliyor, vef.1563) ve Mavlavi seyyidleri (Mahdumi Azam öğrencisi önce Nakşibendi sonra Kadiriye Şeyhi Mevlana Lutfullah Çusti'den geliyor) ve başka hanedanlar vardı. Yer adıyla isimlenen seyyidlerden Çadak, Akkorgan, Törekorgan, Kasan, Kaşgar seyyidlerini örnek gösterebiliriz. Bunlar hakkında aşağıda ayrıntılı bilgi vereceğiz.

Tarikat Şeyhleri olan seyyidler devlet siyasetinde de aktif rol oynamışlardı. Hem Müslüman hem tarikatta olan hükümdarlar bu seyyidlere kol verip kendi Şeyhi olarak görüyor ve onların çocuklarını da devlette belli vazifelere getiriyordu. Mesela, Seyyid Ata ve onun hanedanının Altın Orda'nın müslümanlaşmasında önemli yeri vardı²⁵⁹ ve bu aileden gelenler Özbek Han'ın (1313 - 1341) emriyle Buhara ve Hive'de yaklaşık 400 yıl devlette Nakip²⁶⁰ makamında bulunmuşlardı²⁶¹. Coybari sülalenin Buhara'da Şeybaniler ve

²⁵⁷ Muhammad Yahyahan , *Hokandi Latif Manakibi*, 33.

²⁵⁸ Sultonov, "Orta Osiyoda Sayyidlar", 27.

²⁵⁹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz: Devin DeWeese, *Islamization and Native Religion in The Golden Horde* (The Pennsylvania State University, 1994).

²⁶⁰ Nakip – hükümdarın baş danışmanlarından biri, dini sınıf vekillerinin devletteki temsilcisi sayılırdı. Seyyid, Hoca gibi kutlu ailelerden ve tasavvuf tarikatlarından sorumluydu. Nakiplik makamına seyyid soyundan gelenler gelebilirdi. *Muntahabu't Tavarih* yazarı Muhammed Hakim Han da *Nakip* idi ve eserinde kendi vazifesi hakkında bilgiler veriyor. *Nakip* hakkında yine bu çalışmaya da bkz.: Devin DeWeese, "The Descendants of

Aştarhaniler döneminde Şeyhulislam makamında faaliyet gösterdiklerini biliyoruz²⁶². Dahbedi, Mavlavi, Ahrari seyyidlerinin Hokand Hanlığı ve Kaşğar'da çok etkili olduklarını görüyoruz ve araştırmamızda da özellikle bu sülaleleri ve çok bilinmese de başka seyyid aileleri incelemeye çalıştık. Neden çok bilinmeyen diyoruz, çünkü bu seyyid aileler çeşitli sebeplerden dolayı siyasette aktif rol oynamadılar, dini vazifelerde bulunmadılar ve bu durum doğal olarak tarihi eserlerde isimlerinin geçmemesine neden olmuş ve onlar hakkındaki bilgiye erişmeyi zorlaştırmıştır. Bu sülaleler da devletin sunduğu imkânlardan faydalanmış, vergilerden muaf tutulmuş ve bazı vakıf mülklerinin yönetimi onlara verilmişti. Demek ki, onları vakıf belgelerindeki bilgilerden ve varsa şecerelerinden öğrenebiliriz.

b. Mahdumi Azam Dahbedi Seyyidleri

Hokand Hanlığındaki seyyid ailelerin en yaygını Dahbedi seyyidleridir. Mahdumi Azam soyu sadece Hokand Hanlığı'nda değil Buhara Hanlığı ve sonra Emirliği, Kaşğar, Hindistan, İran ve Horasan'ın dini, sosyal ve siyasi hayatında önemli derecede etkili olmuştur. 1461 yılında Fergana Vadisinin Kasan şehrinde doğan ve ilk eğitimini orada alan Mahdumi Azam (asıl ismi Seyyid Ahmad) daha sonra tasavvuf eğitimini almak için Taşkent'teki Hoca Ahrar Veli'nin halifesi Mevlana Muhammed Kazı huzuruna gider ve onun öğrencisi olur. Sonra Muhammed Kazı'dan irşad alıp Fergana Vadisindeki halifesi seçilir ve orada Nakşibendilik eğitimini vermeye başlar. Şeybani hükümdar Canibek Sultan'ın isteğiyle Semerkanda gelir. Mahdumi Azam yerleştiği yere 10 tane söğüt ağacı diktiği için oraya Dahbed (Farsça 10 söğüt) ismi verildiği rivayeti vardır. Dolayısıyla Mahdumi Azam soyundan gelenlere bazen Dahbedi seyyidleri deniliyor, tasavvufta ise Dahbediye sülûku olarak isimlendiriliyor.

Sayyid Ata and the Rank of Nakib in Central Asia", *Journal of the American Oriental Society* 4, sy. 115, (Ekim – Aralık 1995), 615-626; Gülgün Uyar, "Nakib", DİA, c.32 (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 321-322.

²⁶¹ Yazarı bilinmeyen *Manakibi Seyyid Ata* risalesinde geçen bilgiye göre, Özbek Han kendi nesli hükümdar olduğu sürece Seyyid Ata soyundan gelenlerin Nakib makamında olmalarına dair karar çıkartmıştı: Sultonov, "Orta Osiyoda Sayyidlar", 29.

²⁶² Coybari seyyidleri hakkında detaylı bilgi için bkz.: Pavla İvanov, *Hozyaystvo Juybarskih Şeyhov* (Moskova: İzdatelstvo Akademi Nauk SSSR), 1954.

Mahdumı Azam'ın şeceresi dedesi Şeyh Burhaniddin Kılıç yoluyla İmam Zeynelabidin'e bağlanır²⁶³. Seyyid Burhaniddin Kılıç'ın Türkistan topraklarında doğan bu nesebin ilk seyyidi olduğu biliniyor. Babası Seyyid Kemaliddin başka seyyid aileler gibi Abbasi Halifesinin siyasi baskısı sonucunda Fergana Vadisine gelmiş ve buranın hükümdarı Sultan İlik Maziyy'in kızına evlenmiş ve bu aileden Burhaniddin dünyaya gelmiştir²⁶⁴. Babürname'de geçen bilgiye göre Burhaneddin Kılıç ve onun soyundan gelenler Fergana'da Şeyhülislam ve Kadı vazifelerinde faaliyet göstermişlerdi²⁶⁵.

Mahdum Azam'ın dört eşinden toplam 13 oğlu olmuştu:

1. Kasan seyyidlerinden Mir Talip Yusuf'un Rukya isimli kızından dört oğul – Muhammed Amin (Hoca Kalan Hoca), Hoca Dost, Hoca Bahauddin, Hoca Abdülhalik
2. Bibi Malika-i Kasani'den iki oğul – Muhammed Hoca, Sultan İbrahim Hoca
3. Kaşgar Beginin kızı Bibiça-i Kaşğari'den üç oğul – Hoca İshakı Vali, Hoca Muhammed Ali, Hoca İlahi Hoca
4. Bibi Buhari'den dört oğul – Muhammed Sıddık Hoca, Hasan Hoca, Hoca Şeyh, Hoca Abdullah Hoca

Mahdum Azam oğullarından beş kişi tarikatta mürşitlik derecesini almıştır, onlar: Hoca Kalan Hoca, Hoca Dost, Hoca İshak Vali, Hoca Bahauddin ve Hoca Abdülhaliktir. Hoca Kalan ve Hoca İshak Vali çok meşhur idi. Hoca Kalan Şeybani ve Aştarhaniler döneminde, büyük oğlu Hoca Haşim Aştarhanilerde, kardeşi Salih Hoca Horasan'da, Haşim Hoca oğulları İsa Hoca ve Ömer Hoca Buhara Manğıtları döneminde, diğer oğlu Musa Han Hoca Hindistan'da hükümdarların baş danışmanı ve tarikatta piri olmuşlardı²⁶⁶. Hoca İshak Vali hayatının çoğu Yarkend Hanlığında geçti ve orada tarikatta kendi sülûğü – İshakiyayı kurdu. Hoca İshak Vali Yarkend hanı Abdülkerim Han'ın (1560-1591) daveti ile Kaşgar'a

²⁶³ Mahdumi Azam şeceresi şöyledir: Seyyid Ahmad – Mahdumi Azam Dahbedi bin Seyyid Celaleddin bin Seyyid Cemaliddin bin Seyyid Burhaniddin Hoca bin Seyyid Emir Macnun bin Seyyid Burhaniddin Kılıç bin Seyyid Kemaliddin bin Seyyid Celaliddin bin Seyyid Şah Hüseyin bin Seyyid Hasan bin Seyyid Muhammed bin Seyyid Ahmad bin Seyyid Abdullah al-Afzal bin Abdullah Akmal bin Seyyid Abu Talib bin İmam Ali Musa ar-Rıza bin İmam Musa Kazim bin Cefari Sadık bin İmam Muhammed Bakır bin İmam Zeynelabidin bin İmam Hüseyin bin Hz. Ali. Bu şecere birkaç kaynaktan aynı şekilde gelmiştir. Mesela, *Camii'l Makamat, Ravayihu'l Kuds, Tuhfatu'z Zairin, Tazkira-i Azizan, Hidayetname, Divanı Hakaik va Maarifi Hilali, Manakıbi Hazratı Musa Han, Matlau't Talibin, Risale-i Tarihi Dahbediye, Manakıbi Ka'bu'l Ahbar* gibi eserlerde geliyor: Kattayev, *Mahdumi Azam va Dahbed*, 8.

²⁶⁴ A.g.e., 11.

²⁶⁵ Zahiriddin Muhammad Bobur, *Baburnoma* (Taşkent: Şark Yay., 2002), 64.

²⁶⁶ Kattayev, *Mahdumi Azam va Dahbed*, 30-31.

gelmişti²⁶⁷. Sonra Han'ın kardeşi Aksu hâkimi Muhammed Sultan yanına davet edip kendisine hanakâh kurduruyor. Abdülkerim Han, kardeşleri Muhammed Sultan ve Hotan hâkimi Kureyş Sultanlar Hoca İshak Veli'ye mürit olmuşlardı²⁶⁸. Hoca İshak ve çocukları Yarkend Hanlığında (1514-1696) etkili oldular, orada hem tarikat şeyhi hem de anne tarafından hükümdarlara bağlandıkları için siyasette de önemli bir güce sahip idiler. İshak Veli ve halifelerinin taraftarlarının hızlı büyüdüğünü gören ve yarın tahtı ele geçirebileceğinden endişelenen Yarkend Hanı onun Semerkand'a geri dönmesini istemişti. Hoca İshak Veli bu emir üzerine 12 yıl kaldığı Yarkend Hanlığından ayrılarak Semerkand'a döndü ama Hanlığa önceden yerleştirilen 64 halifesi tarikat faaliyetlerini devam ettirdiler. Muhammed Han tahta geldikten sonra İshak Veli'ye tekrar gelmesi için mektup gönderdiğinde o, bu sefer oğlu Muhammed Yahya Hocayı (Şadı Hoca) Yarkend'e göndererek oranın postnişini ilan eder²⁶⁹ Şadı Hoca tarikatın başında, Hanlık şehirlerinde de halifelerini görevlendirmişti²⁷⁰. İshak Hocaları daha sonra Doğu Türkistan'da yerleştiği yere göre *Kara Dağ Hocaları* olarak adlanmaya başlandı. Kaşgar'daki *Ak Dağlı Hocalar* ise Mahdum Azam'ın büyük oğlu Muhammed Emin'in (Hoca Kalan Hoca) soyundan gelenler için kullanılırdı²⁷¹.

Hoca Kalan'ın oğlu Muhammed Yusuf Hoca Kaşgar'ın Kumul şehrine yerleşip oranın itibarlı kişilerinden Seyyid Celal'in kızıyla evlendikten sonra mevkii daha da yükselmışti. Muhammed Yahya Hoca'nın desteğiyle Yarkend tahtına çıkan Abdullah Han döneminde (1636-1667) Ak Dağ Hocalarının Şeyhi Muhammed Yusuf Hoca, Kaşgar hâkimi Yolbars Sultanı desteklemek için onun yanına taşınmış ve Abdullah Han'dan sonra tahta çıkmasında yardımcı olmuştur²⁷². Yarkend Hanları hangi Hocayı mürşid kabul ederse o Hoca, Han'ın yanında bulunurdu. Dolayısıyla Yarkend Hanlığında Hanlara göre bazen Ak Dağlık Hocaların, bazen ise Kara Dağ Hocalarının mevkii yükselirdi. Mahdum Azam sülalesi iki kolundan gelen Ak ve Kara Dağ Hocaları birbirlerine muhalif olup merkezi otoriteyi de zayıflatarak kendi hükümlerliklerini kurma yolunda hareket ettiler. Yarkend Hanlığı yıkıldıktan sonra Muhammed Yusuf Hoca'nın oğlu Hidayatullah (Afak Hoca) Kaşgar'ı

²⁶⁷ Henry Schwarz, "The Khwajas of Eastern Turkestan", *Central Asiatic Journal* 20, sy. 4, (1976): 273; Doğu Türkistan'daki Mahdum Azamiler konusundan İsenbike Togan'ın da makalesi var: İsenbike Togan, "The Khojas of Eastern Turkistan", *Muslims in Central Asia: Expression of Identity and Change*, ed. Jo-Ann Gross (Durham: Duke University Press, 1992), 134-148.

²⁶⁸ Çelik, *Yarkend Hanlığının Siyasi Tarihi*, 48, 155, 159.

²⁶⁹ Schwarz, "The Khwajas of Eastern Turkestan", 275.

²⁷⁰ Çelik, *Yarkend Hanlığının Siyasi Tarihi*, 167.

²⁷¹ Schwarz, "The Khwajas of Eastern Turkestan", 280; İklil Kurban, "Hocalar Devri", (Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1992), 75.

²⁷² Çelik, *Yarkend Hanlığının Siyasi Tarihi*, 205.

başkent yaparak tahta oturdu ve onun nesli Kaşgar'da 80 yıla yakın (1680-1760) yani Çin ordusu Kaşgar'ı işgal edene kadar devleti yönetmişti²⁷³. Kara Dağ Hocalar ise Yarkend'de hükümran oldular.

Hokand Hanlığında uzun yıllar yaşayan ve 1830'lu yıllarda Hokand'ın yardımıyla Kaşgar tahtını tekrar ele geçiren Cihangir Hoca da Afak Hocalar sülalesinden geliyordu. Konumuz Hokand Hanlığı'ndaki Mahdum Azam Dahbedi sülalesi olduğu için Doğu Türkistan'daki ve başka komşu ülkelerdeki Dahbediler konusuna daha fazla girmeyeceğiz. Cihangir Hoca'dan ise ileride bahsedeceğiz. Şimdi Hokand Hanlığı'ndaki Mahdum Azamileri araştırmaya devam edelim.

Hanlıktaki Dahbedi sülalesini incelemeye başladığımızda ilk aklımıza gelen kaynak Hakim Han Töre'nin *Müntehabu't Tevarih* eseri oldu. Hakim Han Töre'nin Mahdum Azamilerden olduğu konusundaki bilgiler birkaç kaynaktan gelmekle beraber kendi eserinde de vardır. Hakim Han Töre sarayda büyüyüp kendi gördüklerini kaleme döktüğü ve o tarih içinde bizzat kendisi yaşadığı için bu eser Hanlık tarihinin asıl kaynağı sayılır. Öte yandan Hakim Han Töre baba tarafından bu zümreden olduğu için konuya aile içinden nasıl bakıldığını gösteren önemli bir kaynağa sahip olmuş oluyoruz. Hakim Han Töre dedelerinin Hokand Hanlığı'ndaki varlığının Abdülkerim Biy döneminde (1733-1750) İshan Artuk Hoca'nın Semerkand'dan Hocend'e gelişiyle başladığını söylüyor²⁷⁴. Ama bu, o zamana kadar Dahbedilerin Hanlıkta olmadığı anlamına gelmiyor. Başka kaynak ve araştırmalarda bu konuda net bilgi verilmese de biz bilgileri karşılaştırarak Dahbedi zümresinin İshan Artuk Hoca kolu dışında başka kollarının da bulunduğu kanaatindeyiz. Çünkü Mahdum Azam, sonradan Hokand Hanlığı toprakları içinde kalan Kasan şehrinde doğmuştur ve ilk faaliyetlerini bu bölgede yapmıştır. Sonra kendisi Semerkand'a taşınsa da bu bölgede mutlaka neslinden birisinin devam ettiğini tahmin edebiliriz. Bu nesillerden birisinin, bölgede en itibarlı ailelerden sayılan Çadak Hocaları olma ihtimali yüksektir.

c. Çadak Hocaları Mahdumi Azamilerden mi?

Hokand Hanlığı kurulmadan önce Fergana Vadisi'nde Sir Derya'nın kuzey kısımlarını, Çadak mevzisinin Tarğova, Çamaşbiy, Hacikent, Pallahan, Tokay Tepa, Partak,

²⁷³ Kattayev, *Mahdumi Azam va Dahbed*, 55.

²⁷⁴ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 235.

Tepekorgan, Kaynar şehirlerini, Namangan vilayetinin Kasan, Aşt, Çadak şehirlerini yönetecek güce sahip olan Çadak Hocaları²⁷⁵ Hokand Hanlığı döneminde de etkin güce sahip ailelerden biri oldular. Hanlığın ilk hükümdarı Şahruh Biy de işbu Çadak Hocalarından hükümeti devralıp Tarğova'da tahta oturmuştu. Hokand tarihçileri Çadak Hocaları'nın sadece bir müddet Namangan'ın o bölgelerini yönettiğini söylüyor, onlar hakkında başka bilgi vermiyorlar. O yüzden Çadak Hocaları üzerinde fazla araştırmalar yapılmamıştır. Hocaların yerleştiği yere göre Çadak ismiyle bilinmeleri o bölgede eskiden beri olduklarını gösterir. Bununla birlikte Çadak, Mahdum Azam'ın doğduğu Kasan şehrine yakındır. Kaşğar'da hükümetin başında Dahbedilerden Afak Hocalar olduğu gibi Namangan'da da Çadak Hocaların yönetimde oluşu tesadüf olmasa gerek. Muhammad Yahyahan, Çadak Hocaların Mahdum Azam'ın Muhammad Hoca isimli oğlundan geldiğini söylüyor²⁷⁶ ama bu bilginin kaynağını göstermiyor. Biz de bunun üzerinde araştırma yapıp, bu bilgiyi kanıtlayan başka kaynaklara rastlamadık. Araştırmacı Muhammed Yahyahan belki Çadak Hocalarından birisinin şeceresini incelemiş olabilir. Çadak Hocaların Mahdum Azamilerden olduğuna işaret eden bazı ip uçları vardır. Muhammad Hoca'nın annesi yani Mahdum Azami'nin ikinci eşi Bibi Melike Kasani olduğuna göre²⁷⁷ Muhammad Hoca ve onun çocukları Kasan ve o civarda kalmışlardır. Tahminimize göre, bu aileden gelenler sonradan oturdukları yer adıyla Çadak Hocaları olarak anılmaya başlamış olabilirler.

Muhammad Yahyahan'ın bilgisi ve başka getirdiğimiz bilgilerden yola çıkarak Çadak Hocaları Dahbedilerdendir dersek bazı bilgiler güncellenir. Yayoi Kawahara çalışmasında Dahbedilerin Hokand Hanlığı yönetimiyle ilişkisinin Semerkand'dan gelen ve Hoca İshaki Veli soyundan olan Artuk Hoca'dan başladığını ileri sürüyor²⁷⁸. Çadak Hocaların Mahdum Azamilerden olmasını dikkate alırsak aslında bu ilişki daha önceden başlamıştır. Abdülkerim Biy'in Dostkul Bahadır'ın kızıyla evlenmesiyle Hokand hükümdarları ve Çadak Hocaları arasında dünürlük ilişkilerinin başladığını söyleyebiliriz. Dostkul Bahadır, baba taraftan Ming hanedanından geliyor, yani hükümdar ailesinden sayılırdı. Abdülkerim Biy ve Dostkul Bahadır iki kardeşin torunlarıydı²⁷⁹. Kaynaklarda Dostkul Bahadır'ın Çadak Hocalarından geldiği ve böylece seyyidlerden sayıldığına dair bilgiler vardır²⁸⁰. Baba

²⁷⁵ Niyoz Muhammad, *İbratu'l Havakin*, 40; Babadjanov, *Kokandskoye Hanstvo: Vlast, Politika, Religiya*, 99; Vasili Bartold, "İstoriya Kulturnoy Jizn Turkestana", *Soçineniya* içinde (Moskova: Nauka, 1963), 2: 276.

²⁷⁶ Muhammad Yahyahan, *Hokandi Latif Manakibi*, 110.

²⁷⁷ Kattayev, *Mahdumi Azam va Dahbed*, 32.

²⁷⁸ Kawahara, "Makhdumzadas in the Khanate of Khokand", 106.

²⁷⁹ Dostkul Bahadır'ın dedesi Fazılkı Atalık ve Abdülkerim'in dedesi Aşurkul ikisi kardeş ve Atalık Hacı Han'ın (Rüstem Han) oğullarıydı: Mirza Kalandar Muşrif, *Şahname-i Ömerhani*, vr. 48a-48b.

²⁸⁰ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 270.

tarafından Ming olursa demek ki anne veya babaanne taraflardan Çadık Hocalarına bağlanıyordu. Dostkul Bahadır'ın dedesi Fazılku Atalık babası Hacı Han'ın (Rüstem Han) vefatından sonra tahta abisi Aşurku Atalık oturduğunda ona bayat ederek taht davası yapmayacağına, her zaman hizmetinde olacağına ve çocukları ve onların çocukları ta kıyamete kadar devam edecek neslinin Aşurku oğullarına hizmet edeceğine ahdetmişti. “Kim bu ahdi bozarsa benim neslimden değil ve biz ondan razı olmayacağız” diye söz de vermişti²⁸¹. Hakikaten Fazılku Atalık'ın çocukları Hokand Hanlığı'nın yıkılışına kadar hanların en yakın adamları oldular, devlet yönetiminde belli makamlarda bulundular ama taht için savaştıklarını bilmiyoruz²⁸². Fazılku Atalık'ın böyle bir karara varmasının nedenlerini tahmin edebiliriz. Dostkul Bahadır'ın Çadık Hocalarından olduğunu bilsek de şeceresine rastlamadık ve Fazılku Atalık'ın eşi veya annesinin kim olduğunu bilmiyoruz ama Çadık Hocalarından olduğu kesindir. *Altın Beşik* rivayetine göre, kendisi baba taraftan Babürlülerden olsa da, anne taraftan Minglerden olmadığı ve seyyidlerden yani Çadık Hocalarından geldiği için taht davası yapmamış olabilir. O zaman babası Rüstem Han, Çadık Hocalarının kızıyla evlenmiş oluyor ve bu evlilikten Fazılku dünyaya geliyor. Elbette bu analize göre bizim tahminimiz, belki Dostkul Bahadır'ın kendisini Çadık Hocalarından sayması annesi yani Fazılku Atalık'ın gelini sebebiyle de olabilir. Dostkul Bahadır'ın kendisini Çadık Hocalarından sayması bizim bu analizi yapmamıza neden oldu.

Tuhfatu't Tevarihi Hani'de Dostkul Bahadır'ın Çadık Hocalardan kız aldığı (Az Hocaâyı kâriyay-i Çadık duhtar grifte bud)²⁸³ söyleniyor. Bu bilgi bizi daha da düşündürüyor, çünkü işbu kızın şeceresine ulaştık²⁸⁴ ve orada Mahdum Azami ismi geçmiyor. Yani, bu kaynaktaki bilginin Muhammed Yahyahan'ın verdiği bilgiyle çeliştiği görülüyor. Bu durumda hangisinin doğru olduğu sorusuna cevap almak için Muhammad Yahyahan hocadan arkadaşım aracılığıyla bilgi kaynağını sordum. Yahyahan hoca, Mahdum Azami şecerelelerinden birine dayanarak yazdığını ama şimdi bu şecerenin nerede bulunduğunu unuttuğunu söyledi. Demek ki, Çadık Hocalarının bir kolu Mahdum

²⁸¹ Mirza Kalandar Muşrif, *Şahname-i Ömerhani*, vr. 48a.

²⁸² Hanlık kuruluşundan önceki tarihte hanlar hanedanı, künyesinden de malum, Atalık makamında olmuşlardır. Kaynaklarda onların tahta gelme ifadesi kullanılması makama gelişi anlamındadır.

²⁸³ Avaz Muhammad Attar Hokandi, *Tuhfatu't Tevarihi Hani*, Rusya İ.A. Şarkiyat Yazma Eserler Enstitüsü Ktp., nr. C 440, 87a.

²⁸⁴ Dostkul Bahadır'ın kız torunu Ming Ayım Narbota Biy'in eşi idi. Ming Ayım'ın iki oğlu Alim Han ve Ömer Han Hokand Hanları olmuşlardı. Mirza Kalandar Ömer Han için yazdığı *Şahname*'de onun anne taraftan şeceresini vermesiyle bir taraftan Çadık Hocalarının şeceresini de öğrenmiş oluyoruz. Şecereye göre Ömer Han'ın annesi Ming Ayım İmamkulu Biy'in kızı, İmamkulu'nun annesi (yani Dostkul Bahadır'ın eşi) Şah Rüstem'in kızı, Şah Rüstem ibn Şah Küçük ibn Muhammad Ali Hoca ibn Hoca Muhammad Baba ve isimler devam ederek imam Zeynelabidin ve ondan Hz. Hüseyin'e bağlanıyor. Ama şecerede Mahdum Azamiler ismi geçmiyor. Mirza Kalandar Muşrif, *Şahname-i Ömerhani*, vr. 54a-54b.

Azamilere dayanıyor, başkaları farklı koldan gidiyor. Yani Çadak Hocaları sadece Mahdum Azam soyundan değil belki başka seyyidlerle de akraba olmuşlar.

Hokand Hanlığı kurulduktan sonra Aşurkul Atalık'ın oğlu Şahruh Biy Dostkul Bahadır ile dünür oluyorlar. Şahruh Biy'in oğlu Abdülkerim Biy Dostkul Bahadır'ın kızı Fatıma Ayım'la evlenmişti²⁸⁵. Böylece Hokand Hanlığı'nın kuruluşundan sonra hükümdarların seyyid soyundan gelenlerle ilk dünürlük ilişkilerinin başladığını görüyoruz. Şahruh Biy'in tek eşi vardı o da Tacinnisa Ayım idi ve onun kimlerden olduğunu bilmiyoruz. Abdurahim Biy'in iki eşi vardı, biri Abdullah Bek Ming'in kızı Şerefisa Ayım ve Şehrisebzli İbrahim Kenagas'ın kızı Ayçuçuk Ayım²⁸⁶. Yani, onların bildiğimiz kadarıyla seyyidlerle alakası yoktu. Dostkul Bahadır'ın çocukları da Aşurkul oğullarıyla dünürlük ilişkilerini devam ettirdiler ve en yüksek makamlarda bulundular. Abdülkerim Biy'in Fatıma Ayım ile evliliğinden Hokand Hanı Abdurahman Biy dünyaya geliyor. Abdurahman Biy, üvey annesi Ayçuçuk Ayım'ın Abdurahim Biy'den kızı Aycan Ayım'la evleniyor ve evlilikten Narbota Biy dünyaya geliyor ve o Dostkul Bahadır oğlu İmamkulu Biy'e damat oluyor²⁸⁷, yani Dostkul Bahadır'ın kızıdan torunu ve oğlu dünür olmuş oluyorlar. Dostkul Bahadır, damadı Abdülkerim Biy döneminde (1733-1750) Andican vilayetinin hâkimi idi, Kalmuklara karşı savaşta Hokand ordusuna Leşker başı tayin edilmiş, İran Şahı Nadirşah'a karşı savaşta da Peşoğar kalesini savunmuştu. Ömrünün son yıllarında Hokand ordusunun Sipahsaları (Emiru'l Umera) oldu. Vefatından sonra onun yürüttüğü vazifelere büyük oğlu İdriskulu Biy tayin edildi. Devletin en büyük emirlerinden İdriskulu Biy büyük eyaletler Marğinan, Hocend ve Oratepe'de hâkimlik yaptı. Vefatından sonra Hocend hâkimliği kardeşi İmamkulu Biy'e geçti²⁸⁸. İdriskulu Biy'in gücü o kadar büyüktü ki Erdana Biy'in vefatından sonra Hokand tahtına Süleyman Biy'in oturmasını sağlamıştı. Daha sonra Narbota Biy'in tahta çıkabilmesi²⁸⁹ de, İdriskulu Biy'in Marğinan'dan gelip inisiyatif almasıyla mümkün olmuştur.

Hokand'da Çadak Hocalarından diye bilinen ve yüksek makamda bulunan bir başka kişi de Yusuf Ali Hoca oğlu Han Hoca'dır²⁹⁰. Babası Yusuf Ali Hoca, Hokand Hanlığı'nın

²⁸⁵ Hüdayarhazade, *Andjuma't Tavarih*, 69.

²⁸⁶ A.g.e., 59.

²⁸⁷ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 270.; Mirza Kalandar Muşrif, *Şahname-i Ömerhani*, vr. 48b; Avaz Muhammad Attar, *Tuhfatu't Tevarihi Hani*, vr. 87a.

²⁸⁸ Hüdayarhazade, *Andjuma't Tavarih*, 63, 70, 76, 77, 80.

²⁸⁹ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 244.

²⁹⁰ Hanlık kaynaklarından seyyidler konusunu araştırdığımızda 18.yy sonu 19.yy başlarında hükümdar ailesiyle yakın akraba ilişkileri kuran ve devlet yönetiminde de etkili seyyidlerden Han Hoca ve çocuklarının faaliyetleri hakkında bazı bilgiler ortaya çıktı. Han Hoca'nın seyyidlerden olduğu birkaç yerde söyleniyor ama hanedan

ikinci hükümdarı Abdurrahim Biy'in damadı ve oğlu Han Hoca da Erdana Biy'in yeğenydi²⁹¹. Abdurrahim Biy'in iki eşinden bir oğlu Erdana Biy ve üç kızı vardı: Aycan Ayım, Hurşid Ayım ve Zebunnisa Ayım²⁹². Aycan Ayım'ın annesi Ayçuçuk Ayım (Kenagas Ayım), diğer üç çocuğun annesi Abdullah Ming'in kızı Şerefnisa Ayım'dı. Aycan Ayım Abdurrahman Biy'le evlendiğine²⁹³ göre Yusuf Ali Hoca'nın eşi ve Han Hoca'nın annesi Hurşid Ayım ve Zebunisa Ayım'dan birisi olmuştur. *Ancumat't Tevarih*'te verilen bilgiye göre, Buhara Emiri Şah Murad Oratepe için sefere çıktığında Narbota Biy Hocend'den Hokand ordusunu ona karşı gönderdiğinde büyük oğlu Muhammad Amin Bek ve amcaoğlu Han Hoca orduya baş tayin edilmişti²⁹⁴. Han Hoca'nın Narbota Biy'le amcaoğlu olması bizim biraz analiz etmemizi gerektiriyor. Bu bilgiye göre Narbota Biy'in babası Abdurrahman Biy, Yusuf Ali Hoca'yla kardeş oluyorlar. Yukarıda bahsettik Abdurrahman Biy babası Abdülkerim Biy ve Dostkul Bahadır'ın kızı Fatıma Ayım evliliğinden dünyaya gelmişti ve o Abdülkerim'in tek oğluydu²⁹⁵, Abdülkerim'in ikinci eşi Ayçuçuk Ayım'dan hiç çocuğu olmamıştı²⁹⁶. Abdurrahman Biy'in üvey annesinden de kardeşi olmadığına göre tek ihtimal annesinden oluyor. Annesi büyük ihtimal Abdülkerim Biy'in vefatından sonra Yusuf Ali Hoca'nın babası Muhammad Hoca'yla evlenmiştir. Fatıma Ayım zaten Çadak Hocalarından geliyordu ve bu evlilikle kendi sülalesiyle evlenmiş oluyor. Aynı kader Ayçuçuk Ayım'da da olmuştur, o da Abdülkerim'in vefatından sonra Mahdum Azamilerden Artuk Hoca'yla evlenmişti²⁹⁷. Bu bilgiye dayanarak Yusuf Ali Hoca'nın anne ve baba taraftan Çadak Hocalardan olduğunu söyleyebiliriz. Böylece Yusuf Ali Hoca Dostkul Bahadır'ın da kızından torunu olmuş oluyor. Abdurrahman Biy'le Yusuf Ali Hoca anne bir baba başka kardeş oldukları ortaya çıkıyor. Yusuf Ali Hoca'nın annesi hakkındaki bilgiye kaynaklarda rastlamamıştık, Narbota'yla amcaoğlu olmasıyla bunu da bulmuş oluyoruz.

Han Hoca bir müddet dayısı Erdana Biy'le anlaşmazlık yaşayıp ondan uzak durmuş ve bu süre içinde Semerkand'da Nakşibendi Şeyhi, Mahdum Azam'ın büyük oğlu Hoca Kalan

mensubu olduğu bilgisine ulaşamamıştık. Kaynaklardaki bilgiler onun o dönemdeki en güçlü hanedan olan Mahdum Azamilerden olduğuna işaret ediyordu. Bu işaretleri kanıtlamak için Han Hoca hakkında başka kaynakları da araştırdım. Beysembiyev'in oluşturduğu Hokand fihristinde Han Hoca ismine baktığımda o da kaynaklarda incelediğimiz bilgileri kısa şekilde vermiş. Babası Yusuf Ali Hoca maddesinde ise bu ailenin Çadak Hocalarından geldiğini açıkça belirtmiş ve Han Hoca'nın üç dedesinin ismini de vermiş: Yusuf Ali Hoca bin Muhammad Hoca bin Abdul Gazi Hoca bin Yusuf Ali Hoca. Bkz.: Beisembiev, *Annotated indices to the Kokand Chronicles*, 517.

²⁹¹ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 242.

²⁹² Hüdayarhazade, *Andjuma't Tavorih*, 59.

²⁹³ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 235.

²⁹⁴ Hüdayarhazade, *Andjuma't Tavorih*, 88.

²⁹⁵ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 234.

²⁹⁶ Hüdayarhazade, *Andjuma't Tavorih*, 69.

²⁹⁷ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 236.

soyundan gelen, Musa Han Hoca huzurunda eğitim almıştı²⁹⁸. Han Hoca'nın Musa Han Hoca Dahbedi'den eğitim alması onun Nakşibendi tarikatında olduğunu ve ona sığınması da Dahbedilere akraba olduğunu da gösteriyor. Han Hoca, Dahbed'de İşan Hakim Töre'yle beraber idi ve ikisi Hokand'a döndüklerinde Han Hoca tek kızını Hakim Töre'ye verir. Bu evlilikten Hokand Hanlığı *şeyhulislami* Masum Han Töre Mahdum Azami dünyaya gelmişti²⁹⁹. Han Hoca, Erdana Biy'in vefatından sonra Hokand'a döndüğünde Narbota Biy onu çok iyi karşılayıp Namangan ve Törekorgan vilayeti yönetimini verir³⁰⁰. Han Hoca'nın Namangan'a hâkim yapılması tesadüf değil, o Mahdum Azamilerden olduğu için münasip görülmüştür. Çünkü Kasan Mahdum Azamilerin merkezi sayılırdı ve Namangan'a bağlı bir şehirdi. Namangan hâkimleri daha çok Azamilerden tayin edilirdi. Han Hoca 18 yıl Namangan ve Törekorgan vilayetinde, iki buçuk yıl Hocend'de hâkimlik yapmıştır³⁰¹. Han Hoca, Oratepe'ye kadar gelen Buhara Emiri Şah Murad'ın huzuruna, iki devlet arasında barış yapmak için elçi olarak gittiğinde sulh gerçekleşir, Narbota Biy, Hocend vilayeti yönetimini de damadı Han Hoca'ya verip Hokand'a geri döner³⁰². Han Hoca Hocend'de hâkim olduğu dönemde, Taşkent hâkimi Yunus Hoca Hokand'a saldırmak için yola çıktığında, Alim Han onu Hocend'de durdurmak için ordusunu göndermiş ve Han Hoca'yı orduya Emir-i Leşker (Leşker Başı) tayin etmişti. Han Hoca, Hocend ordusu ve merkezden gönderilen orduyla beraber Yunus Hoca'ya karşı savaşırken Kurama vilayetinde esir düşüp katledilir³⁰³. Gerçi Yunus Hoca'nın Taşkent'i ele geçirmesinde kendi hocası olan Han Hoca'nın rolü büyük olsa da³⁰⁴ bu savaşta esir düşen İşan Han Hoca'yı asarak idam ettirmiştir.

Han Hoca kimin kızına evlendiğine dair ana kaynaklarda açık bilgiye rastlamasak da onun anne-baba tarafından da Çadak seyyidlerinden gelmiş olmasını, sosyal ve siyasi hayattaki faaliyetlerini göz önüne aldığımızda hükümdarların onunla yakın akrabalık kurma isteği olabileceğini tahmin edebiliriz. Kaynakta “Narbota Biy'in damadı Han Hoca” denilmesi bizim Narbota Biy'in kızlarını araştırmamıza neden oldu. Narbota Biy'in beş kızı vardı ve beşini de seyyidlere vermişti. En küçüğünü Han Hoca'nın oğlu Ömer Ali Hoca

²⁹⁸ A.g.e., 242.

²⁹⁹ A.g.e., 140.

³⁰⁰ Hüdayarhanzade, *Andjuma't Tavarih*, 55.

³⁰¹ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 153; Namangan'da 8 yıl, Hocend'de 3 yıl: Hüdayarhanzade, *Andjuma't Tavarih*, 68.

³⁰² Avaz Muhammad Attar, *Tarihi Cihannüma*, vr. 36b; Hüdayarhanzade, *Andjuma't Tavarih*, 61.

³⁰³ A.g.e., 68.

³⁰⁴ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 141.

Nakib'e verdiğini öğrendik³⁰⁵ ama Han Hoca'ya kimin verildiğine dair bir bilgiye, baktığımız başka kaynaklarda da rastlamadık. Aslında Han Hoca Narbota Biy'in kız kardeşiyle evlenmişti³⁰⁶, yani Narbota Biy'in damadı denilirken kızını aldığı için değil kız kardeşinin eşi olduğundandır. Böylece Han Hoca Narbota Biy'in hem damadı hem dünürü olmuş oluyor.

Han Hoca'nın devletteki makamı konusunda net bir malumat vermemiz zordur. Kaynaklarda Han Hoca ismi yanında seyyidler penahı, seyyidzade, İşan künyeleriyle geçer. Bu, onun seyyidler içinde en yüksek dereceli bir kişi olduğunu gösteriyor. İşan künyesi ise tarikatla mürşitlik yaptığına işarettir. Araştırmacı Beysembiyev, Han Hoca'nı *miri asad*³⁰⁷ (ülkedeki seyyidlerle ilgilenen muhtesip) makamında bulunduğunu yazıyor³⁰⁸. Aslında *miri asad* olan Han Hoca başka bir kişi idi. Han Hoca Karahani³⁰⁹ Ömer Han döneminde yaşamış, 1815 yılında Ömer Han onu *miri asad* makamına tayin etmişti³¹⁰. Han Hoca ise 1800'lerin başında vefat etmişti. O da büyük ihtimal dini makamlardan birinde faaliyet göstermiştir, ama kaynaklar 19 yy'dan sonra yazılmaya başladığı ve önceki tarih kısa şekilde verildiği için ince detaylara girilmemiştir. Han Hoca'nın sadece iki vilayeti yönettiğini biliyoruz. Ama çocuklarının devletteki vazifeleri hakkında malumatlar vardır. Han Hoca'nın üç oğlu vardı: Padişah Hoca ismiyle bilinen Yusuf Ali Hoca, Ömer Ali Hoca ve Yunus Ali Hoca³¹¹.

Han Hoca'dan sonra büyük oğlu Yusuf Ali Hoca da bir müddet Kasan ve Çust şehrini yönetmişti. Kasan ve Çust, Namangan vilayetine bağlı şehirlerdi. Ömer Han'ın Türkistan ve Deşti Kıpçak bölgelerini işgal etmesinin ardından orada yaşayan göçebe topluluklar Çatkal dağlarına sığınmışlar ve eşkiyalık yapmaya başlamışlardı. Ömer Han onlara karşı o dönemde Çust ve Kasan'ın hâkimi Yusuf Ali Hoca ve Abdülazim Topçu'yu görevlendirmiş, ordusuyla gidip eşkiyalık yapanları ortadan kaldırmalarını emretmişti³¹². Yusuf Ali Hoca babasının Namangan hâkimi olduğu dönemlerde de Çust ve Kasan şehirlerini yönetmiş olabilir, ama bizim için önemli olan Mahdum Azamilerin merkezi Kasan şehrine Yusuf Ali Hoca'nın münasip görülmesi ve orayı yönetmesidir. Onun devletteki makamı *sadr*³¹³ idi.

³⁰⁵ Avaz Muhammad Attar, *Tuhfatu't Tevarihi Hani*, vr. 87b.

³⁰⁶ Beisembiev, *Annotated indices to the Kokand Chronicles*, 517.

³⁰⁷ Miri Asad - Mirşablar (zabita) başı.

³⁰⁸ Beisembiev, *Annotated indices to the Kokand Chronicles*, 175.

³⁰⁹ Mirza Kalandar Muşrif, *Şahname-i Ömerhani*, vr. 93a.

³¹⁰ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 194.

³¹¹ Hüdayarhanzade, *Andjuma't Tavarih*, 69.

³¹² A.g.e., 90.

³¹³ Sadr - vakıf mülklerinden sorumlu kişi, bu göreve sadece seyyidlerden birisi tayin edilirdi.

Ömer Han, onu ve kardeşi Ömer Ali Hoca'yı *sadr* makamına tayin etmişti³¹⁴. Devletin dini makamlarında bulunan yüksek mertebedeki kişilerin emirlik vazifelerinde de bulunmaları, hâkim olmaları, orduya baş seçilmeleri ve başka vazifeleri de yapmaları, ileride üzerinde durulması gereken konulardan biridir. Mesela, Yusuf Ali Hoca'ya *Sadr* makamı verildiğinde aynı anda Kasan'ı da yönetiyor muydu, yani Kasan şehrinin hâkimi oranın vakıf mülklerinin yönetiminden de sorumlu olmuş mudur? Makama tayin edilişi 1815 yılında gerçekleştiğine göre Yusuf Ali Hoca o anda da Çust ve Kasan hâkimiydi. Çünkü onun Çatkal dağlarındaki eşkiya guruplarına karşı savaşı Ömer Han'ın tahta oturduğu ilk yılları olan 1810'larda gerçekleşmişti. *Sadr* olduktan sonra da bu sefer Tokay Töre Kazak'a karşı Taşkent hâkimi Seyyidkulu Pervaneci'ye yardım için ordusuyla gönderildiğinde³¹⁵ de büyük ihtimal Kasan hâkimi vazifesinde bulunuyordu. Ancuma't Tevarih'te, önceden sadece Yusuf Ali Hoca denilirken bu sefer isminin sonuna *sadr* makam ismi de eklenerek kullanılıyordu. Bu emirlik işini yapanın aynı anda dini vazifede de bulunabilmesine bir örnekti sadece.

Han Hoca'nın ikinci oğlu Ömer Ali Hoca hakkındaki bir bilgi, Çadak Hocalarının Mahdum Azamilerden geldiğini doğruluyor. Bu bilgiyi biraz analiz etmemiz gerekiyor, çünkü karışıklık var. Beysembiyev'in hazırladığı Dizinde Ömer Ali Hoca isminde üç ayrı kişiye rastlıyoruz³¹⁶. Birincisi, bildiğimiz Han Hoca'nın oğlu olduğu söylenerek, isminin kaynaklarda *mir asad*, *nakip*, *işan nakip*, *hoca nakip* künyeleriyle geçtiği yazılmış. Diğeri ise Ömer Ali Hoca Mahdumi Azami ve *nakip* künyesiyle veriliyor ve *Tevarihi Manzuma* eserine dayanılarak vefatının 1856 yılında olduğu bildiriliyor. Üçüncüsü, Ömer Ali Hoca *Mirzabaşı* ve bu isim de sadece *Ansabu's Salatin* eserinde geçmiş. İlk aklımıza gelen üçünün de aynı kişi olma ihtimali oldu, fakat *mirzabaşı* künyesinde biraz tereddüt ettik. *Ansabu's Salatin* eserine baktığımızda Ömer Ali Hoca *Mirzabaşı*'nın Namangan'da 1870 yılında Hüdayar Han'a isyan edenler arasında olduğundan bir yerde bahsedilmiş³¹⁷. Olayın gerçekleştiği yıl, işbu *Mirzabaşı*'nın diğer ikisinden başka bir kişi olduğu ortaya koyuyor. Ancak Namangan'da *Mirzabaşılık* yapması, yine de bu kişinin Mahdum Azami sülalesinden olma ihtimalini gösterir. Diğer ikisinin aslında bir kişi olması lazım, ama nedense Beysembiyev iki kişi olarak göstermiş. Muhtemelen Çadak Hocalarını Mahdum Azamilerden ayrı gördüğü için böyle yapmıştır. Yoksa ikisi de aynı dönemde, aynı yerde yaşıyorlar ve *nakip* makamında bulunuyorlar. *Tevarihi Manzuma*'da bu kişiye Mahdum

³¹⁴ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 194.

³¹⁵ Hüdayarhanzade, *Andjuma't Tavorih*, 96.

³¹⁶ Beisembiev, *Annotated indices to the Kokand Chronicles*, 331.

³¹⁷ Mirza Alim ibn Mirza Rahim Toşkandi, *Ansabu's Salatin va Tavarihu'l Havakin*, çev. Salican Yoldaşev (Rusça) (Taşkent, 2007), 175.

Azami denilmesi Beysembiyev'in, Han Hoca oğlundan ayrı kişi olarak göstermesine neden olduysa, aslında bu, bizim en baştan söylemek istediğimiz Çadak Hocalarının Mahdum Azamilerden geldiği fikrimizi kanıtlamış olur.

Ömer Ali Hoca Narbota Biy'in kızıyla evlenmişti. Annesinin de Narbota Biy'in kız kardeşi olması Han Hoca ailesinin Hanlarla dünür ilişkilerinin ne kadar güçlü olduğunu gösteriyor. Faaliyet gösterdiği makamlar konusuna gelirsek, Ömer Han 1815 yılı devlet teşkilatında yeni düzenlemeler getirerek pek çok yakınlarını yeni görevlere tayin etmişti. Ömer Ali Hoca ve abisi Padişah Hoca'ya (Yusuf Ali Hoca) *Sadr* makamını vermişti³¹⁸. Ömer Ali Hoca *sadr* olmadan önce *nakip* makamında bulunuyordu, çünkü o zamandan önce metinlerde isminin sonuna Nakip künyesi eklenmişti, sonra *sadr* denilmeye başlandı. Ömer Han o yılı başka bir Mahdum Azamiyi - Hakim Han Töre'yi, kendi yeğenini *nakip* tayin etmişti. Yani, halasının eşi – eniştesinden Nakipliği alıp ablasının oğluna vermiş oluyordu.

Han Hoca çocuklarının Narbota Biy ve oğulları döneminde her yönden yüksek itibarlı kişiler olduklarını bir iki örnek göstererek inceledik. Aslında bu sülale mensupları, Hanlığın yıkılışına kadar siyasette ve sosyal hayatta en etkili kişiler olmuşlardır. Mesela, Fergana seyyidlerinden Paşşa Han (Padişah Han) Töre bin Yusuf Ali Han Töre bin Han Hoca Töre ve başka birkaç emir, Buhara saldırısından sonra boş kalan Hokand tahtına Talas'ta bulunan Şer Ali Han'ı getirmek için emirler ve halk adına elçi olarak giderler³¹⁹. Şer Ali Han'ı ikna edip Hokand'a getirir ve tahta çıkarırlar. Bu olay, Paşşa Han olsun veya başka Çadak Hocaları olsun Hanlıktaki nüfuzun hep yüksek olarak devam ettiğini göstermektedir.

d. Artuk Hoca Mahdum Azami Ailesi

Hokand hanları hanedanıyla evlilik yoluyla akrabalık ilişkileri kuran ve merkez teşkilatta en yüksek makam ve unvan sahipleri Mahdum Azamilerin aynen Artuk Hoca neslinden gelenler olmuşlardı. İşan Artuk Hocanın Hokand Hanlığı'na gelişi Buhara'da başlayan iç isyanlar neticesinde olmuştu. Babası Abdaşahid Hoca bin Abdülmecid Hoca Semerkand hâkimiykan iç savaşlarda esir düşüyor ve öldürülüyor. Oğlu İşan Artuk Hoca Hokand Hanlığı'na sığınarak Hocend şehrine geliyor. Abdülkerim Biy Artuk Hoca'nı iyi

³¹⁸ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 194.

³¹⁹ Hüdayarhanzade, *Andjuma't Tavarih*, 132.

karşılayıp onun için münasip ev ayırıyor³²⁰. Artuk Hoca'nın Hocend'deki faaliyeti bilinmiyor. İşan künyesini aldığına göre tarikat piri olmuştur. 18.yüzyılın ilk yarısında gelen Artuk Hoca'yla Hokand Hanlığı'nda ikinci bir Mahdum Azami sülalesi başlamış oldu.

Abdülkerim Biy vefatından sonra eşi Ayçuçuk (Kenagas) Ayım Hocend'e gelen Artuk Hoca'nın nikâhına giriyor. Bu evlilikten İşan Hakim Töre dünyaya geliyor³²¹. İşan Hakim Töre'nin Han Hoca kızına evlendiğini yukarıda söylemiştik, bu evlilik dışında Semerkand'da tarikat piri ve kendi Hocası İşan Musa Han Hoca kızıyla da evlenmişti³²². Yani bildiğimiz, Hakim Töre'nin iki eşi vardı ve toplam sekiz oğlu ve bir kızı oldu: Masum Han Töre *Şeyhülislam*, İşan Han Töre, Sarımsak Han Töre, Padişah Töre, İşan Muhammad Seyyid Hoca *Nakib*, Muhammad Halik Hoca, İşan Ahmad Han Divane Hoca, Şarif Hoca. Kızı İşan Karabaş Hoca bin İşan Musa Han Hoca Dahbedi'yle evliydi³²³. Sadece Masum Han Töre'nin annesi Han Hoca'nın kızı olduğunu biliyoruz³²⁴ ama diğer çocukların annelerinden bahsedilmiyor. Çocukların kullandıkları künyelerden anneleri kim olduğunu tespit edebiliriz. Töre Türkistan coğrafyasında bir tarafı (çoğunlukla baba tarafı) seyyidlere, anne tarafı Özbek hanedanlarına bağlanan ailelerin çocukları kullanan künyeler olduğunu görüyoruz. Mesela, İşan Artuk Hoca Töre künyesini kullanmazken oğlu İşan Hakim Töre kullanmaya başladı, çünkü annesi Ayçuçuk Ayım Kenagas kabilesinden geliyordu. Anne tarafı Özbek baba tarafı seyyid olan İşan Hakim Töre çocuklarının isimleri kaynaktan verilmesine dikkat edersek bazıları Töre künyesini kullanmamışlardır. Demek ki Töre nesille devam eden künye değil, yoksa Töre'nin çocukları da Töre olurdu. Annelerin soyu Töre künyesini almalarına neden oluyor. Mesela, Hakim Töre'nin dört çocuğu Töre künyesini kullandı demek ki onların anneleri bir veya farklı olsa da Özbeklerden geliyor, diğerleri Musa Han Hoca'nın kızı ve başka ailelerden diye söyleyebiliriz. Han künyesi ise hükümdar ailesiyle evlilik neticesinde olmuştur yani eşi taraftan geliyor. Masum Han Töre ve kardeşi İşan Han Töre Narbota Biy'in iki kızıyla evliydi³²⁵. Bu evlilikten sonra Han künyesini kullanmaya başladılar. Masum Han Töre'nin oğlu, Müntehabu't Tevarih eserinin yazarı, Hakim Han Töre de hükümdar hanedanının kızıyla evlenmiş olmalı ki Han künyesiyle bilinir.

³²⁰ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 128.

³²¹ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 128.

³²² Avaz Muhammad Attar Hokandi, *Tarihi Cihannüma*, vr. 30a.

³²³ a.yaz., *Tuhfatu't Tevarihi Hani*, vr. 98b.

³²⁴ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 141.

³²⁵ Avaz Muhammad Attar Hokandi, *Tuhfatu't Tevarihi Hani*, vr. 87b.

İşan Hakım Töre'nin siyasi hayattaki rolü konusunda fazla bilgi yoktur, sadece devletlerarası elçilik işlerinde faaliyet gösterdiği biliniyor. Buhara Emiri Şah Murad Oratepe toprakları olan Zamin kalesini kuşattığında Hokand Hanı Narbota Biy'le sulh yapmak zorunda kalıyor ve elçi olarak İşan Musa Han Hoca'yı Narbota Biy huzuruna gönderiyor. Narbota Biy sulh teklifi kabul ederek kendi elçilik heyetine İşan Hakım Töre'yi baş edip Şah Murad'a yolluyor ve böylece iki devlet arasında sulhu imzalanmış oldu³²⁶. Barış anlaşmasında ulema ve dini önderlerden istifade edilmesi sulhun başarılı olmasında önemli rol oynuyordu, dolayısıyla Buhara ve Hokand taraftan elçiliğe iki Şeyhin seçilmesi tesadüf değildir. Kayınpeder ve damat Buhara ve Hokand arasında elçi vazifesinde oldular.

Müntehabu't Tevarih'te Ömer Han'ın 1815 yılı devlet teşkilatında bazı düzenlemeler yapıp yakın insanlarını devlet makamlarına tayin etmesi hakkında önemli bilgiler vardır. Ömer Han o Mecliste Artuk Hoca oğullarından üç kişiyi, eniştesi Masum Han Töre'yi Şeyhülislam, onun oğlu ve aynı anda yeğeni Muhammed Hakım Han Töre'ni *nakip*, İşan Töre Hoca Mahdum Azami'yi *hoca kalan*³²⁷ makamına tayin etmişti³²⁸. İşan Töre Hoca Masum Han Töre'nin amcası, Hakım Töre'nin kardeşi idi. Artuk Hoca'nın Ayçuçuk Ayım'dan tek oğlu Hakım Töre olduğuna göre İşan Töre Hoca başka eşinden oğluydu ve o eşi de, oğlu Töre künyesini kullandığı için, Özbeklerden olmalıdır. İşan Töre Hoca bildiğimiz kaderiyle iki defa Buhara'ya elçi olarak gider. Birincisi, Ömer Han döneminde, Müntehabu't Tevarih yazarı Muhammed Hakım Han Töre ifadesiyle “babamın amcası seyyidlik penahı Töre Hoca Hoca Kalan” Buhara Emiri Haydar huzuruna Hokand ve Buhara arasında dostluk anlaşması imzalanması için gönderiliyor. Bu elçilik heyeti çok önemli hem Buhara'yla anlaşma imzalanıyor hem dönüşte Oratepe'ye geldiklerinde oranın hâkim Mahmud Han İşan Töre Hoca'ya Oratepe Buhara itaatinden çıkıp Hokand'a tabi olacağını söylemişti ve o elçilik heyetiyle beraber kendi arz namesini de göndermişti³²⁹. Ömer Han teklifi memnuniyetle kabul edip eniştesi Masum Han Töre Şeyhülislama menşur ve yarlık verip Cuma'da kendi Ömer Han adına hutbe okuması için Oratepe'ye göndermişti³³⁰. İkinci elçilik, Muhammed Ali Han döneminde Buhara Emiri Ömer Han huzuruna gittiğinde gerçekleşmişti. Saray şairi Fazli Namangani bir şiirinde Mahdum Azami soyundan Töre Hoca Hocend şehrinin *hoca kalanı* ve İstravşan (Oratepa) yurdundan olduğunu söylemişti³³¹.

³²⁶ Hüdayarhanzade, *Andjuma't Tavarih*, 61.

³²⁷ Hoca Kalan - Seyyidler ve Hocalara ait hukuki ve dava işlerinden sorumlu kişi.

³²⁸ Muhammad Hakım Han Töre, *Muntahabu't Tavarih*, 194.

³²⁹ A.g.e., 190.

³³⁰ Hüdayarhanzade, *Andjuma't Tavarih*, 89.

³³¹ Muhammad Hakım Han Töre, *Muntahabu't Tavarih*, 42.

Bu bilgiden yola çıkarak Artuk Hoca'nın ikinci eşi Oratepe'den olduğunu tahmin edebiliriz ve *hoca kalanlık* makamını da her şehirde ayrı tayin edildiğini de öğrendik. Zaten o Mecliste Töre Hoca'yla beraber Sultan Han Töre Ahrari de *hoca kalan* olmuştu.

Şeyhülislam Masum Han Töre ve oğlu Muhammed Hakim Han Töre Nakip faaliyetleri konusunda *Müntehabu't Tevarih*'te yeteri kadar bilgi vardır. Muhammed Hakim Han Töre sarayda büyüdüğü ve hep Hanların yanında bulunup kendi gördüklerini kaleme dökerek yazdığı eseri Hokand tarihi için en önemli eser olmasıyla beraber yazarın kendisi ve babası hakkında detaylı bilgiler veriyor. Baba oğul her ikisine de Ömer Han döneminde siyasette ve sosyal hayatta aktif rol oynadığını görüyoruz. Alim Han tahta oturduğu ilk yıllarda anne bir kız kardeşiden Aftab Ayım'ı Masum Han Töre'yle evlendiriyor ve İsfara şehrine hâkim tayin edip gönderdi. Eski İsfara hâkimi bu karara karşı çıkarak Masum Han Töre'yi geri gönderiyor. Alim Han ordusuyla gelip savaşarak İsfara hâkimini esir alıp tekrar Masum Han Töre'ye hâkimlik teklif ettiğinde bu sefer kabul etmiyor³³². Masum Han Töre'nin Ömer Han döneminde Şeyhülislam olmasına kadar hangi makamda olduğunu bilmiyoruz. Ancak eserde birçok yerde Alim Han'ın baş danışmanı olduğu hissediliyor, birçok elçilik heyetine başkanlık etti. Alim Han sefere çıktığında bazen onu kendi yerine vekil tayin ederek giderdi. Bu onun Alim Han'a yakın akrabalığı dışında yüksek makamda da bulunduğunu gösterir. 1805 yılında şehzade Ömer Han'ı evlendirmek için Andican hâkimi Rahmankulu Biy'den kız isteme giden de Masum Han Töre olmuştu³³³. Masum Han Töre'nin kardeşi İşan Muhammed Seyyid Hoca da Ömer Han'ın oğlu şehzade Mahmud Han için kız istemeye Şehrisebz'e gitmişti³³⁴. Ömer Han döneminde onun resmi makamının *şeyhülislam* olduğunu görüyoruz. Bu etkili sima Ömer Han'ın hanlığı döneminde hep onun yanında bulundu, baş danışmanı oldu. Bu ailenin Hokand Hanları nezdindeki yeri Şeyhülislam Masum Han Töre'nin oğlu Muhammed Hakim Han Töre ile devam etti. Bunun en açık işareti daha 12-13 yaşında olan Hakim Han Töre'nin 1815 yılı Nakip olarak atanmasıdır. Ömer Han'ın oğlu Abdullah Han'ın 1820 yılı Taşkent'te gerçekleşen düğünü sonrası Hokand şehri *nakibi* olarak ikinci defa tayin ediliyor. Kendisine “Kutlu Görünüş”³³⁵ töreninde münasip yer belirlendiğini de belirtiyor³³⁶. Demek ki *nakiplerin* protokolde yerleri vardı ve her şehirde kendi *Nakibi* faaliyet gösteriyordu. Muhammed Ali Han tahta geldiği ilk yıllarda Muhammed Hakim Han'ı Namangan, Törekorgan ve Kasan şehirlerine hâkim tayin edip

³³² A.g.e., 150.

³³³ A.g.e., 165.

³³⁴ A.g.e., 59.

³³⁵ “Kutlu Görünüş” tezimizin ilgili bölümünde (IV.A.) ayrıntılı olarak anlattığımız üzere resmi bir merasimdir.

³³⁶ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 407.

gönderir. Ancak bir süre sonra Han'ın sonra baba oğula karşı tutumu değişti. Önce Masum Han Töre'ye Hacca gitmesi için izin verir ardından oğlunu devlet işlerinden uzaklaştırmak istedi.

Artuk Hoca'nın şeceresine rastlamadık. Araştırmacı Yayoi Artuk Hoca soyunun Mahdum Azam oğlu Hoca İshak Veli'den geldiğini söylüyor³³⁷. Hoca İshak çocukları Kaşgar'da hükümler oldularsa Semerkand'a nasıl gelmiş olabilirler, birçok sorular vardır. Şeceresini bulursak bazı bilgiler aydınlanır. Hakim Han da soyunun kimlere dayandığını söylemiyor.

Masum Han Töre'nin kardeşi İshan Han Töre hem Narbota Biy'in kızını alıyor (bu evlilikten Buzurg Han Töre – genç yaşta vefat ediyor ve Rustem Han) sonra Narbota Biy'in torunu Şahrüh Biy bin Alim Han kızını nikahına alıyor³³⁸. Müslümankul vefatından sonra Hüdayar bağımsız şekilde devleti yönetmeye başlıyor, başka taraftan Törelere de ortaya çıkmaya başlıyor. Annesi Narbota Biy'in kızı Mayda Çuçok Ayım olan Rüstem Han Töre Mahdum Azami Hüdayar Han hükümetine itaat etmeden kendisi taht için davası yapmaya başladı. Kendi taraftarlarını toplamaya başladı, Hüdayar han'a karşı kişilere haber verdi. Hüdayar Han Andican hâkimi Kalandar Han Sufi Bek oğlu düğününe davet edildiği Andican'da idi. Rüstem Han o anda hareket başlattı ama Hüdayar Han haber bulup kendi adamlarını Hokand'a gönderdi. Onlar gidip isyanın başında duranları, Kanbar Bek Pansadi³³⁹, Kasım Mingbaşı, Sufi Bek Tacik, Mirza Kalandar Hocendi ve Rüstem Töre'ni tutuklayıp Andican'a Han huzuruna gönderdiler. Diğerleri Muhammed Niyaz, Muhammed Karim Kosa, Bek Muhammed Mirahurları idam ettiler. Hüdayar Han onları Karategin'e sürgün eder. Sonra Kolab'a sürgün eder. Rüstem Han Töre bir müddet Kolab'da yaşadıkdan sonra Buhara Emiri huzuruna gider ve orada yaşar. Seyyid Malla Han (1858-1862) döneminde tekrar Hokand'a gelir³⁴⁰.

e. Mevlana-i Çusti Hocaları

Mevlevi Hocalar veya yerleştiği yere göre Çusti Hocalar diye tarikat piri Mevlana Lütfullah Çusti soyundan gelenlere denilirdi. Mevlana Lütfullah (1485 - 1571) meşhur

³³⁷ Kawahara, "Makhdumzadas in the Khanate of Khoqand", 106.

³³⁸ Beysembiyev, "Duhovenstvo v Politicheskoy Jizni Kokandskogo Hanstva", 38.

³³⁹ Pansad – 500 kişilik askeri birlik komutanı.

³⁴⁰ Avaz Muhammed Attar, *Tarihi Cihannüma*, vr. 239a-240a.

tarikât pirlerinden ve 16.yüzyıl Türkistan'ın siyasî hayatında da faal iştirak eden şahsiyetlerden biridir. O Çadâk'da doğup Ahsikent medreselerinde eğitim alıyor ve sonra aile Çust'a taşınıyorlar. Babası Fethullah, Yesevî Şeyhlerinden, kendisi ise Nakşibendî tarikâtında önce Ahsi'de Hoca Ahrar Velî halifesi Şâh Hüseyin'e, sonra Buhara'da Muhammed Kadî'ya, onun vefatından sonra Mahdum Azamî'ye mürit oluyor. Mahdum Azam ikinci oğlu Hoca İshak Velî'yi eğitim vermesi için halifesi Lutfullah Çustî'ye vermişti³⁴¹. Mevlana Lutfullah Çustî Taşkent ve Fergana Vadisinde Mahdum Azamî'nin halifesi, sonra orada tarikât Şeyhi olarak faaliyetini devam ettiriyor. Hokand hanlarının ecdadı sayılmış Hamaş Biy (Şâh Mast Biy, Çamaş Biy) de tarikatta işbu Mevlana Lutfullah Çustî'ye el vermişti³⁴².

Lutfullah Çustî'nin soyundan gelenler Hokand Hanlığı kurulduktan sonra da sosyal ve siyasî hayatta itibarları kişiler oldular. Onlar kaynaklarda Mevlana-i sülalesi veya Çustî künyesiyle anılırlar. Onlardan bize bilineni Buzurg Hoca'dır. O Çust hâkimiyken Alim Han'a muhalif olduğu bilinir. Buzurg Hoca İşan Mevlana-i Han Hoca ölümüne neden olarak Alim Han'ı göstererek ona karşı çıkmaya başladı. Alim Han dedesi Narbota Biy'in damadı olan Buzurg Hoca'ya karşı iki üç kere Namangan'a sefer düzenleyip onu yenip esir aldı ve seyyid Buzurg Hoca'nı katlettirmişti³⁴³. Kaynakta Narbota Biy'in damadı denilme nedeni onun kızı ile değil kız kardeşiyle evlenmiş olmasındandır. Narbota Biy'in iki kızını Buzurg Hoca Mevlana-i'nin iki oğluna, Zülfikar Töre (nesli devam etmedi) ve İşan Hacı Töre (iki oğlu olmuştu: Padişah Hoca ve Hayrullah Hoca), verdiğini biliyoruz³⁴⁴. Yani bu durumda Buzurg Hoca Hokand Hanıyla dünür, yukarıda bahsettiğimiz Han Hoca'yla bacanak olmuş oluyor. İki oğlu hakkında fazla bilgiye rastlamadık, hangi makamlarda ne görev yaptıklarını bilmiyoruz. Muhammed Hakim Han, Ömer Han 1815 yılı İşan Han Mevlana-i'yi *fayzî*³⁴⁵ makamına tayin ettiği bilgisini veriyor³⁴⁶. Bu kişinin Buzurg Hoca oğlu olma ihtimali yüksektir, çünkü Mevlana-i künyesi Lutfullah Çustî soyundan geldiğini bildiriyordu ve ikisinin ismi de birbirine yakındır. İşan Töre'nin oğlu yani Narbota Biy'in kızıdan torunu

³⁴¹ Bahtiyar Babadjanov, "Lutfullah Çustî", *İslam na Territorii Bivşoy Rossiyskoy İmperii* içinde, (Moskova: Vostochnaya Literatura, 2006), 1: 242; Kattayev, *Mahdumi Azam va Dahbed*, 31.

³⁴² Mirza Kalandar Muşrif. *Şahname-i Ömerhani*, vr. 45b; Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 228; Araştırmacı Babadjanov kaynaktaki bu bilginin yanlış olduğunu, Lutfullah Çustî'yle Çamaş Biy'in yaşadığı dönem aynı olmadığını söylemişti: Babadjanov, *Kokandskoe Hanstvo: Vlast, Politika, Religiya*, 103.

³⁴³ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 276-280.

³⁴⁴ Avaz Muhammad Attar Hokandi, *Tuhfatu't Tevarihi Hani*, vr. 87b.

³⁴⁵ Fayzî - vakıf mülkleriyle ilgilenen muhasip.

³⁴⁶ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 346.

Padişah Hoca'nı Hokand tahtına davacı olup isyan hareketlerine katılmıştı³⁴⁷. Buzurg Hoca soyu hakkında başka bilgiye rastlamadık.

Lütfullah Çusti soyundan gelen yine bir kişi var ki, Töre Han Miri Asad ve Han Hoca Karahani Miri Asadlar Türkistan kalesinin alınması için Ömer Han tarafından görevlendirilmişlerdi³⁴⁸. Onlar ikisi de aynı Mecliste *miri asad* makamına tayin edilmişti³⁴⁹.

f. Afaki Seyyidler

Hokand kaynaklarından Hanlık içindeki Afaki Seyyidlerini incelediğimizde Cihangir Hoca ve kardeşlerinin faaliyetlerine rastlıyoruz. Cihangir Hoca ve kardeşleri Çinlilerin elinden kurtulan Afaki ailesinden tek bir çocuğun oğullarıydı. Abdülkerim Biy döneminde (1733-1750) Çin Kaşgar'ı işgal edip yedi şehri tamamen ele geçirdiğinde orada hükümlan olan Afakilerden Ay Hoca (Yahya Hoca veya Hoca Cihan), Kun Hoca (Burhaneddin Hoca) ve oğulları, akrabaları yani aileden kim varsa hepsi öldürülmüş, ancak onlardan bir bebek hayatta kalıp sağ salım Buhara topraklarına kadar getirilmişti³⁵⁰. Daha çok Çin kaynakları üzerinde çalışan Newby Cihangir Hoca'nın babası hakkında değerli bilgiler vermiştir. Burhaneddin'in dördüncü oğlu Sarımsak bebekken Yarkend tüccarları tarafından Kunduz'a kaçırılıyor, orada bir müddet yaşadktan sonra çocuk büyüyor sonra Semerkand'a taşınıyor. Sarımsak Hoca'nın hayatta kaldığı ve Semerkand'da yaşadığını Kaşgar büyükleri biliyordu, ondan her zaman haber alıyorlardı, tüccarlar vasıtasıyla maddi desteklerde bulunmuşlardı. Sarımsak Hoca 1788 yılı Hokand Hanlığı topraklarında yani Hocend'de yaşadığı biliniyor. Hatta Çin hükümeti bunu öğrenip Hokand hükümdarı Narbota Biy'den Sarımsak Hoca'nın tutuklayıp Çin'e gönderilmesini istediğinde Narbota Biy Çin'in dediğini yapmamıştı. Çin hükümeti buna kızıp Hokand'ın Pekin'deki elçilik faaliyetini 3 sene (1789-1791) durdurmuştu³⁵¹.

Çin hükümeti Afaki seyyidlerini gözetim altında olması için Pekin'de esirlikte tutuyordu. Onlardan içi rahattı ama Çin toprakları dışında yaşayan Sarımsak Hoca büyük tehlike oluştuyordu. Sarımsak Hoca Kaşgar davasından vaz geçmeyeceğini ve yarın

³⁴⁷ Avaz Muhammad Attar, *Tarihi Cihannüma*, vr. 199a; Mirza Alım ibn Mirza Rahim Toşkandi, *Ansobu's Salatin va Tavarihu'l Havakin*, 126.

³⁴⁸ Mirza Kalandar Muşrif, *Şahname-i Ömerhani*, vr. 93a; Avaz Muhammad Attar, *Tarihi Cihannüma*, vr. 90a.

³⁴⁹ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 346.

³⁵⁰ A.g.e., 126; Hüdayarhanzade, *Andjuma't Tavorih*, 40.

³⁵¹ Newby, *The Empire and the khanate*, 55.

hükümeti tekrar ele geçirebileceğini Çin hükümeti iyi biliyordu. Dolayısıyla Sarımsak Hoca'yı her zaman takip etmiştir. Çin Sarımsak Hoca'nın Semerkand'da bulunduğu dönemde değil de Hokand'a geldiğinde Narbota Biy'e elçi göndererek onu istemesi birçok bilgileri ortaya koyuyor. Çin Sarımsak için Buhara'yla ilişkilerde bulunmaması³⁵², Çin ve Buhara arasında siyasi ilişkilerin zayıf olduğunu gösteriyordu, belki de Buhara'nın Çin ile sınırı olmadığı için Sarımsak'ı tehdit olarak görmemiş olabilir. Yoksa Hokand'dan istediği gibi Buhara'dan da isteyebilirdi. Hokand Hanlığı ise Çin'in komşusu sayılırdı, Yarkend Hanlığı, ardından Hocaların (Afakiler ve İshakiler) yönettiği topraklar Çin'in idaresine girdikten sonra Hokand ile ilişkiler hızlandı. Afakilerin Hokand topraklarında olması Hokand hükümeti için Çin ile ilişkilerde güç kaynağı rolünü oynadığını söyleyebiliriz. Narbota Biy döneminde Hocend'e gelen Afaki Sarımsak Hoca hem Mahdum Azami sülalesiyle dünür ilişkilerini kuran Narbota Biy için akraba, hem Çin ile denge politikasını yürütmek için önemli güç sayılırdı.

Çin Afakiler üzerinden Hokand'la anlaşmalar yaptığı biliniyor. Narbota Biy Çin'in isteği üzerine Sarımsak'ı tutuklayıp ama Çin'e göndermeden serbest bırakması ortada anlaşma olduğunu gösterse de Narbota Biy Sarımsak'ı vermeyi reddetmesi ve Çin'in elçilik faaliyetini durdurması anlaşmada iki tarafın da yapacağı maddeler net belirlenmediğini söyleyebiliriz. İkinci anlaşmada ise maddeler netleştirildiğini Narbota Biy huzuruna gelen elçiyle sohbetinden öğrenebiliriz. İkinci anlaşma (veya bir sonraki anlaşma desek de olur) ne zaman gerçekleştiği konusunda Çin'in Pekin'de Hokand'ın elçilik faaliyetini 1791 yıldan sonra devam ettirdiğini dikkate alırsak anlaşmanın da aynen o yılı olduğunu tahmin edebiliriz.

Çin hükümetinin Altışehir Valisi Çanlın'ın İmparatora gönderdiği rapora dayanarak Newby'ın verdiği bilgiye göre Sarımsak Hoca 1790 yıllarda oğlu Muhammed Yusuf ile Oratepe'de yaşıyor, sonra Şhrisebz'e kayınpederinin evine taşınıyor. Bir müddet sonra Karategin'de bine yakın Kırgızları toplayıp Kaşğar'a saldırmak için hareket başlattığı haberi gelir. Raporun devamında Narbota Biy üç bin kişilik askeriyle Sarımsak'ı Marğinan'da yolunu keseceği, Altışehir'e geçme yollarını kapatacağını, Kırgızların Sarımsak'a katılmasını engelleyeceği haberini vermişti. Narbota Biy ile Altışehir'den gelen Ahund arasındaki konuşma şöyle olmuştu:

³⁵² Buhara kaynaklarından bu ilişkilere dair bilgi bulamadık, Çin'de yok olabilir yoksa Newby çalışmasında bundan bahsederdi.

“Narbota Biy:

- Sarımsak Kaşğar’a saldırmayı planlıyor, benim büyük İmparator’a saygım var, Sarımsak’ı tutuklayıp Çin’e göndersem anlaşmaya uygun mudur?

Ahund:

- Eğer Sarımsak kurallara uymayıp hareket ederse siz onu tutuklamanız gerekiyor ama anlaşmada Çin’e teslim etmeniz yazılmıyor.

Narbota Biy:

- Eğer ben onu öldürsem Anlaşmaya göre uygun mu?

Ahund:

- Öldürmenizde bir mani yoktur³⁵³.

Aslında Narbota Biy’in amacı Çin İmparatoruna anlaşmaya göre hareket ettiğini göstererek güvenini kazanmasıydı ve kendi çıkarları yönünde siyaset yürütmek istemişti. Çin İmparatoru Narbota Biy’in yaptığı işten memnun kaldı ve Narbota’ya güvendi. Çin’in Altışehir bölgesinin güvenini sağladığı için İmparator Narbota Biy’i takdir etmek için ona *Beile* (Üçüncü Rütbe Prensi, Soylu Lord) unvanının simgesi olan üç gözlü tavus kuşu tüyü ve mücevherli düğme göndermek istedi. Ancak Altışehir Valisi Çanlin buna karşı çıkıp Narbota Biy’in beyaz sarık taktığı, Kutsal kitap okuduğu, içkiden uzak durduğunu, islami unvanlar taşıdığını ve bunu kabullenmemeleri gerektiğini İmparatora söyleyerek onu bu karardan vazgeçtirdi. Çanlin’e göre Narbota Biy’in böyle davranması siyasi oyundu, Sarımsak’tan istifade ederek kendi amacına ulaşacağından endişeleniyordu. Sonuçta Narbota Biy İmparatorluk unvanından mahrum kaldı, onun yerine mercanlı tesbih ve pahalı ipek kumaşlar geldi³⁵⁴. Narbota Biy’in amacı kendi iktidarını güçlendirmek için Çin’den resmi unvan almak olabilir, ama bununla beraber Afaki seyyidleri kullanarak Hokand sınırlarını Çin’den korumuş oluyordu ve bir devlet olarak Çin’e kendi şartlarını koyabiliyordu. Anlaşmada Afaki seyyidleri Kaşğar’a geçirmemek şartının karşılığında mutlaka Hokand’ın çıkarları da vardı. Çin’den yıllık ücret alıyordu, ticaret anlaşmaları yapıyorlardı ve en

³⁵³ Newby, *The Empire and the khanate*, 56-57.

³⁵⁴ A.g.e., 57.

önemlisi Çin hükümeti altında yaşayan Müslümanlara zulüm yapılmaması konusunda şartlar koymuştu.

Afaki seyyidler üzerinden yapılan anlaşmaya göre Çin her sene Hokand'a belli bir miktar para ödüyordu³⁵⁵. Tam ne kadar ödediğine dair bilgiye rastlamadık. Bildiğimiz bu anlaşma belli zaman sonra tekrar yenilenip yeni ücretler belirleniyordu. Anlaşmalar Afaki seyyidlerinin Hokand topraklarında olduğu sürece devam etmiştir. Ömer Han döneminde Çin ile yapılan anlaşmalar konusunda bilgi karışıklığı vardır. Nalivkin, 1813 yılı Çin hükümeti ve Ömer Han arasında anlaşma gerçekleştiğini, Hokand tarafının bir miktar ödeme karşılığında Kaşgar Hocalarının Hanlık sınırları içerisinde tutmak hususunda anlaşmalarını söylüyor³⁵⁶. Newby'in verdiği bilgiye göre 1814 yılı İli vilayetinin Valisi Songyun Kaşgar'daki söylentilere göre Sarımsak'ın hayatta olup olmadığını öğrenmek için Kaşgar'daki Hokand tüccarları vasıtasıyla araştırma yapar ve Sarımsak'ın vefat ettiğini ve çocuklarının da kalmadığını öğrenir ve böylece İmparatora rapor verir. Çin hükümeti de Songyun'un raporuna dayanarak ödemeleri durdurmuştu³⁵⁷. Hokand tüccarlarının Sarımsak Hoca çocuklarının kalmadığını söylemesi ilginçtir. Aslında onlar Hokand toprakları içerisinde yaşıyorlardı, tüccarlar bunu gizleyerek Çin takibinden kurtulmaları için yardım etmiştir, belki ödemenin durdurmalarından yana olmuşlardır, bunu tam bilmiyoruz. Ömer Han Çin'e elçi göndererek Sarımsak Hoca oğlu Cihangir Hoca 1814 yılı Kaşgar'a saldırmak istediğinde babası Narbota Biy gibi kendisi de Marğinan'da bu saldırıya engel olduğunu ve bunun karşılığında Altışehir'de Hokand tüccarlarından vergi almak için *kadı* vazifesini oluşturmak için izin istemişti. Qing hanedanı bunu reddediyor, çünkü Kaşgar'a saldırabilecek Afakilerin Hokand'da kalmadığını iddia ediyordu³⁵⁸. Demek, Songyun'un raporu Ömer Han'ın elçilerinden daha önce gelmiştir. Ömer Han'ın tüccarlardan vergi toplama isteğinden başka Cihangir Hoca'nın hayatta olduğunu göstererek durdurulan ödemenin devam etmesini amaçlamıştı.

Sarımsak Hoca'nın üç oğlu vardı: Muhammed Yusuf Hoca, Cihangir Hoca, Bahauddin Hoca. Eşi hakkında fazla bilgi yoktur, sadece Şehrisebz'den olduğu biliniyor. Nalivkin'in bilgisine dayansak anlaşmanın 1813 yılı gerçekleştiğine göre o yıllar Sarımsak Hoca oğullarından birinin veya hepsinin Hokand Hanlığı sınırları içinde olduğu söyleyebiliriz ve

³⁵⁵ A.g.e., 58.

³⁵⁶ Babadjanov, *Kokandskoye Hanstvo: Vlast, Politika, Religiya*, 154.

³⁵⁷ Aslında Çin hükümeti 1809 yılı Sarımsak Hoca'nın Buhara'da vefat ettiğini ve ondan üç oğul kaldığını biliyordu. Demek ki, 1814 yılı onun hayatta kaldığına dair söylentiler ortaya çıkmıştır ve Songyun bunun üzerine soruşturma yapmıştır. Bilgi için bkz.: Newby, *The Empire and the khanate*, 60.

³⁵⁸ A.g.e., 73.

Cihangir Hoca bir yıl sonra Kaşğar'a karşı hareket başlatmış oluyor. Eğer Ömer Han Cihangir Hoca'nı Marğinan'da Cihangir Hoca'ya engel olduysa sonra Sarımsak Hoca oğullarının Oratepe'de yaşamalarına izin vermiş oluyor. Çünkü Ömer Han 1817 yılı Oratepe'ye yaptığı seferde Yüz kavmi emirleri ve Ahrari seyyidleri esir alarak Oratepe'yi yağmalattığında Seyyid Cihangir Hoca ve kardeşi Hoca Hurd da oradaydı ve onlar da esir alındılar. Şeyhülislam Masum Han Töre akrabası olan işbu seyyidleri affedilmesi için Ömer Han'dan ricada bulundu ve onlar serbest bırakılarak Ahrari seyyidlerle beraber merkez Hokand'a gönderildi³⁵⁹. Sarımsak Hoca ve oğullarının 1790 yılı Oratepe'de yaşadığı ve 30 yıl sonra da çocukları orada bulunuyorsa Oratepe'de hükümlan olan Yüzler ve Ahrarilerle yakın ilişkilerde bulunduğunu ortaya koyabiliriz. Bu ilişkiler ileride Cihangir Hoca'nın Kaşğar'ı almasında Ahrarilerin yakın ittifakını sağlamıştı. Ömer Han Mahmud Han Töre Ahrari ve kardeşi Sultan Han Töre Ahrarilerin Buhara'yla ittifak kurduğu gerekçesiyle gelip onları esir aldı ve Oratepe'nin yağmalanmasını emretmişti. Cihangir Hoca ve kardeşinin esir alınma nedenini tam bilmiyoruz, belki sadece Ahrarilerle yakın olup Buhara'yla ittifak kurmaya çalıştıkları içindir veya Kaşğar'a saldırma planları da olabilir.

Cihangir Hoca'nın Kaşğar'a ikinci saldırısı 1820 yılı gerçekleşmişti. Ömer Han Yarmazar'da av işleriyle meşgul olduğunda Hokand'dan haber gelir ki Cihangir Hoca Andican hâkimi Hakkulu Biy ve 40 kişilik yakınlarıyla Kaşğar tarafa kaçmışlar. Han onların yakalamak için adam gönderdiğinde Cihangir Hoca Hanlık sınırından geçmişti. Sınırdaki bekleyen 500 kişilik Kırgızlarla Kaşğar'a doğru yola çıkarlar. Çinlilerin Gülbağ kalesini kuşatırlar. Ama başarısız olup geri dönerler. Çünkü yerli halklar Kırgızların sözüne inanmayıp Cihangir Hoca'nın geldiğini bilmemişlerdi ve ona katılmamışlardı. Başarısız geçen kuşatma sonucunda Cihangir Hoca ve Hakkulu Biy Andican'a geri döner. Ömer Han onları geri döndüğüne sevinir ve yaptıkları büyük hata olmasına rağmen onlara ceza vermez ve hatta karşılaştıklarında kendi yanından yer verip "Hazret İşanım" diye hitap eder³⁶⁰. Çin hükümeti Cihangir Hoca'nın bu saldırısından sonra hayatta olduğunu öğrenirler³⁶¹ ve ondan itibaren Hokand taraftan gelen tekliflerin kabul edildiğini söyleyebiliriz. Belki Cihangir Hoca'nın bu saldırısı Ömer Han'ın tam isteği üzerine Çin'i korkutmak ve tekliflerini kabul ettirmek, yeni anlaşma yaptırtmak için olmuştur. Ama ikinci sefer Cihangir Hoca 1821 yılı tekrar Kaşğar'a kaçmak istediğinde onu ve kardeşini tutuklatır, belki de anlaşmaya

³⁵⁹ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 198.

³⁶⁰ A.g.e., 224-225.

³⁶¹ Newby, *The Empire and the khanate*, 73.

uyarak, kendi sarayına yakın yerde ev hapsinde tutarak 100 Afgan onlara bekçi olarak tayin etmişti³⁶².

Ömer Han vefat edip oğlu Muhammed Ali Han tahta oturduğu ilk yıllarda, yani 1822-1823 yıllar Cihangir Hoca iki defa Kaşğar'a kaçmak ister ama birincisinde Hokand Hanı Muhammed Ali Han durumdan haberdar olup yakalatır ve kardeşleri Bahauddin ve Töre Han'la beraber tekrar ev hapsine atılır. İkinci kaçıışı da aynı yılda gerçekleşir. Bu sefer onun yanında Andican hâkimi İsa Dadhah, emirlerden Hüdayar Mirzalar da vardı. Onlar Hokand sınırlarından çıkıp önce Taş Korgan kalesini ele geçirirler, sonra Satık Buğra Han ve dedesi Afak Hocaların türbesinin bulunduğu mezarlık yakınında dört bin kişilik Çin askerleriyle karşılaşır. Kızılsu vilayetinin askerleri ve halkının yardımıyla Çin ordusu yenilir. Böylece Cihangir Hoca ordusuna yerli halklar, eski emirler ve onların askerleri katılıp büyük ordu oluşuyor ve Hotan, Yarkend, Aksu, Kaşğar gibi büyük şehirler Cihangir Hoca'nın hâkimiyetine geçti³⁶³.

Kaşğar'da Cihangir Hoca'nın gelmesiyle halk ayaklandı, isyanlar başladı. Çin oradaki önemli şehirleri kaybetti. Cihangir Hoca ordusu Çinlileri sıkıştırıp Gülbağ kalesine kadar geldi. Çin askerleri ve komutanları işbu kalede toplanmışlardı. Cihangir Hoca kaleyi kuşatıp almayı denese de başarısız oldu. Sonunda Muhammed Ali Han'a mektup yazıp yardım istedi. Hokand Hanlığı sahasında yazılan Hüdayarhanzade'nin eserinde yardım isteğini belirten mektup içeriği bahsedilmektedir: "Kaşğar Müslümanları bana ulaşip gelmemi istediler, siz Cenabı Âlileri Çin ile yaptığınız anlaşmaya uyup Kaşğar halkının arzlarına dikkat etmiyordunuz sonra ben sizin izniniz olmadan, edepsizlik edip bu taraflara geldim. Elhamdülillah Allah bize yardım edip Müslüman ehli zalimlerden üstün geldi, buraları aldık. Fakat bazı kalelerde Çin ordusu saklanıyor. Ben hizmetkârınız izninizi almadan ve sünnete hilaf olarak geçici tarzda hükümet yürüttüm. Şimdi siz kendi İslam ehli büyüklerinizden ve emirlerinizden, kullarınızdan birini Kaşğar ve ona bağlı yerler için hâkim tayin etseniz, ordunuzun bir kısmını Gülbağ ve başka şehirleri almak için göndermenizi istiyoruz. Bu vilayetleri Çinlilerden tamamen temizleyip burayı Fergana mülküne eklersiniz diye umut ediyoruz"³⁶⁴. Mektuptaki bilgiler bazı tahminlerimizi kanıtlıyor ve şüpheli kaldığımız yerleri açıklıyor. Afakilerin Kaşğar'ı geri alma arzuları bu eski iktidarına kavuşmaları ve Doğu Türkistan'ı Çinlilerden temizlenmesiydi. Mektupta Çin

³⁶² Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 247.

³⁶³ A.g.e., 276; Hüdayarhanzade, *Andjuma't Tavarih*, 105-106.

³⁶⁴ A.g.e., 106.

ile anlaşma yüzünden Kaşğar'a yardım etmediğini yazsa da mektup sonrasında Muhammed Ali Han Hokand ordusunu Gülbağ kalesinin alınması için göndermişti. Bu anlaşmanın bozulmasında ciddi sebepler olduğunu ortaya çıkarıyor.

Muhammed Ali Han Hokand ordusuna Hakkulu Koşunbegini Leşkerbaşı tayin edip gönderdi. Kaşğar ve onun muzafatları hükümetine Cihangir Hoca adına menşur verip gönderdi³⁶⁵. Hakkulu ordusu Cihangir Hoca'ya yardım edip bütün yedi şehri aldılar sonra Hakkulu Hokand'a geri döndü. Cihangir Hoca Yedi şehrin tamamını Çinlilerden temizledikten sonra Hotan şehrini Mahmud Han Ahrari'nin oğlu ve kendi yeğeni Töre Hoca'ya, Yarkend vilayetini kardeşi Muhammad Hoca'ya, Aksu vilayetini Han Hoca oğlu Ömer Ali Hoca'ya verdi, böylelikle Afakilerin hükümranlığı tekrar başlamış oluyordu. Merkezi Kaşğar olan yedi şehirde Hokand Hanı veren menşurla Cihangir Hoca hükümdar oldu. Kaşğar büyükleri, halk, tüccarlar hem Çin zulmünden kurtuldukları, hem iktidara eski hanedan vekili geldiğinden çok sevindiler, ne malları varsa devlet hazinesine verdiler. Tarihçinin ifadesiyle, Kaşğar'ın hazinesi dolup taşmıştı. O kadardı ki üç kişi ellişer değerli taşlar (yambı) nezir etmek için geldiğinde iki ay beklemişti sırasını. Hotan tüccarlarından biri bir sandık mücevher nezir etti. Yarkend'den bir tüccar kız 600 özel giyinmiş yiğitlerini Kaşğar askerleri olarak nezir etti³⁶⁶.

Cihangir Hoca'nın Kaşğar'daki hükümeti dokuz ay sürdü, Çin ordusu toplayıp tekrar Kaşğar yerlerini işgal etti. Cihangir Hoca'nın Çin'e karşı direnişi başarısız oldu, yenildi. Emirleri Mahmud Han Töre'nin kardeşi Töre Han Ahrari, oğlu Töre Hoca Ahrari, Sultan Han Töre'nin oğlu İşan Musa Hoca Ahrari, Murad Bek oğlu Hüdayar Bek esir düştüler. Cihangir Hoca saldırı gerçekleşen (1826 yıl Şubat ayı) gecede kaçıp Alay yaylalarına gizlenir ama sonunda yakalanır ve başka emirleriyle beraber Çin hakanı huzuruna Hanbalığa (Pekin) gönderilir³⁶⁷. Cihangir Hoca'nın başka emirleri ve halkının çoğu Andican ve Oş'a göç eder, Muhammed Ali Han onlara yer, mülk verip fayda getirene kadar devlet hazinesinden maaş bağladı³⁶⁸.

1828 yıla gelip Kaşğar Müslümanları Hokand Hanına Çin zulmünden şikayet edip Cihangir hoca'nın büyük abisi Yusuf Hoca Hokand'a gelip han onu munasip eve ayarladı, iyi karşıladı. Yusuf Hoca tekrar Kaşğar'a saldırmak teklifini verdi, Muhammed Ali Han ilk

³⁶⁵ A.g.e., 107.

³⁶⁶ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 277.

³⁶⁷ A.g.e., 279-280.

³⁶⁸ Hüdayarhanzade, *Andjuma't Tavarih*, 109.

seferde reddetti ama Kaşğar'ın bütün hazineleri Hokand'ın olacağını duyup razı oldu Gülbağ kalesini kuşattılar ama başarısız olup birkaç bin kişini göç ettirip geri döndüler³⁶⁹.

1828 yılı Kaşğar'dan arda ardı haber gelmeye başladı ki Çin hükümeti Cihangir Hoca taraftarlarına ve halka zulüm ediyor, Hokand'a çıkıp gitmelerine de izin vermiyor. Hokand Hanı derhal ordu hazırlayıp Hakkulu'nu Leşkerbaşı tayin edip Cihangir Hoca'nın abisi Muhammed Yusuf Hoca'yla beraber Kaşğar'a gönderir. Hokand ordusu Gülbağ kalesini birkaç ay kuşatır, zor durumda kalan Çinliler sulh teklif eder. Hakkulu sulhu kabul eder, sulha göre Kaşğarlılar istediği zaman mal ve mülküyle beraber Hokand topraklarına hicret edebilir oldu ve ticaret işlerini kontrol etmek için Hokand tarafından hükümet vekili tayin edildi³⁷⁰. *Müntehabu't Tevarih* versiyonunda, Muhammed Yusuf Hoca Şehrisebz'den Muhammed Ali Han huzuruna Hokand'a gelip Han'a Gazilik savaşını teklif eder, eğer Kaşğar'ı tekrar ele geçirirlerse kardeşi Cihangir Hoca'dan ve Çinlilerden kalan bütün hazineyi Hokand'a vermesini söyler. Muhammed Ali Han bu teklifi kabul edip Muhammed Şerif Koşbegi, Leşker Koşbegi, Hakkulu Divanbegi ve başka emirleri Muhammed Yusuf Hoca'yla beraber ordusunu Kaşğar'a gönderir. Üç ay süren Gülbağ kalesini kuşatma işi faydasız geçip mecbur birkaç bin kişilik ahalini Hokand'a göç ettirip geri dönerler³⁷¹. Aslında iki kaynaktaki bilgi birbirini dolduruyor. Hokand ordusunun Kaşğar'a gelişi Müslüman halkı göç ettirmek için değil, oraları geri almak olmuştur, ama kaleyi alamadıkları için sulh yaparlar ve halkı göç ettirirler. Vekil tayin etme işi de bu Hokand'ın Kaşğar'da Çin hükümetini kabul etti anlamına geliyordu. Hokand Hanlığı'nın 1828 yılı Kaşğar seferi başarısız oldu diyebiliriz. Ama burada Muhammed Yusuf Hoca'nın tekrar gelip Kaşğar saldırısını teklif edişi önemli, Afakiler her zaman babalarının mirası olan Kaşğar'ı geri almak için hareket etmişlerdir.

Cihangir Hoca'nın Çin'e esir düşüşü, kardeşi Bahauddin'in Buhara'da hastalıktan vefat etmesi sonucu Çin topraklarında olmayan Afakilerden tek Muhammed Yusuf Hoca kalmıştı. Onun oğulları Kaşğar'a zaman zaman hücum edip durdular. Çinlilere yenilirlerse geri dönerlerdi, onlarla birlikte oradaki halklar da Andican, Oş, Şehrihan, Marğınan şehirlerine göç ederlerdi. Sadece Cihangir Hoca'nın yenilmesi sonrası yüz binden fazla ahali göç etmişlerdi, İşan Hoca Töre'nin kaçışında ise aynı sayıda halk ölmüştü. Vali Han Töre döneminde de aynı şekilde insanlar vefat etti. Tavakkal Töre ismiyle meşhur Muhammed

³⁶⁹ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 362.

³⁷⁰ Hüdayerhanzade, *Andjuma't Tavorih*, 112.

³⁷¹ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 362.

Hoca Afgan da birkaç defa Yangi Hisar, Yarkend şehirlerine hücum etti ve Çin'i zor durumda bırakmıştı³⁷².

Hüdayar Han döneminde Hocasadeler (Afakiler) Kaşğar'a mülkünü geri almak için tekrar harekete geçtiler. Yaptıkları savaş sonrası Çinlileri Gülbağ kalesine sıkıştırmayı başardılar. Kaşğar vilayetinin tamamını ele geçirdiler. İşan Han Töre Mahdumi Azami hükümet tahtına oturdu ve kendi adına hutbe okutup sikke bastırđı. Tahta oturduktan sonra da ordu toplayıp Çin'e karşı Gülbağ kalesini kuşatmaya devam etti. Dört ay süren kuşatma faydasız oldu. Sonra Çin'in yardımcı birkaç bin askerleri Yarkend'e geldiğini duyunca İşan Han ordusuyla Yarkend'e gitti. Kok Rabat denilen yerde Çin ordusuyla karşılaştı. O anda Müslümankuldan haber geldi ki ordunun büyüklerinden Alim Biy ve Hıdır Biy Kırgız, İşan Töre ordusundan çekilsin ve aynı savaş vaktinde İşan Töre ordusunun kalbi ve kanat kısmındaki bu birlikler savaştan çekindiler. Orduda dağılma yaşandı. İşan Töre kendisine bağlı birlikle Yangi Hisar'a çekildi. Oradan da kaçıp Kaşğar'a sonra Hokand'a geri döndü. Çok fakir halde döndüler. Emiri Valina'mi İşan Töre'ni çok iyi karşıladı, İşan Han'ın elini öptü, başka ceza vermedi. Bu haberi duyan Çin adına Kaşğar'ı yöneten Zuhuruddin Bek Turfani Kaşğar şehrini koruma için kale yaptırdı. Kalenin bitişı 1838 yıldır³⁷³. Demek Müslümankul ilk önce yardım etmiş kendi ordusunu göndermiş. Sonra neden se karşı çıkmaya başladı, muhtemelen Çin ile bir anlaşma sonucu olsa gerek. İşan Hokand'a gelip Han elini öpüşü bu ileride ittifak yapacak anlamına gelirdi dolayısıyla Kaşğar hâkimi tekrar saldırmamaları için kale inşa ettiriyor. Hüdayar han mıdı? Kaşğar ve başka şehirleri yerli emirler yönetiyorlardı ama Çin'a tabi idiler. Afakilerin gidip Yedi şehiri almaları da o yerli emirler elinden olmuştu. Gülbağ kalesinde ise Çinliler vardı.

Vali Han Töre Mahdumi Azami 1851 yılı ilk Kaşğar saldırısında Çinlileri yenemedi ve Hokand'a geri döndü. Evinde biraz dinlendikten sonra 40 kişilik yakınlarıyla tekrar Kaşğar'a kaçtı. Han haber bulup arkalarından adam gönderdi ama onları bulamadılar. Vali Han Töre gece saatlarında Kaşğar'a gelip şehir kapısını yaktı. Şehir kapısı açıldıktan sonra halk da Töre'nin müridi olduğu için ayaklandı hâkimlar Gülbağ kalesine kaçtılar. Vali Han Töre Kaşğar tahtına oturdu. Her sınıftan asker toplayıp Gülbağ kalesini kuşatmaları için gönderdi. Başka bir orduyu Yarkend kalesini alması için gönderdi. Ordu Tatar Kafirleri yok etmek için yola çıktı. Yolda Yangi Hisar kalesini kolaylıkla aldı. Yarkend'de Töre ordusu Çin hâkimi Ayla Beklik Anbal'la karşılaştılar ve ondan yenilip Kaşğar'a geri döndüler. Ayla

³⁷² Avaz Muhammed Attar, *Tarihi Cihannüma*, vr. 230 a.

³⁷³ A.g.e., vr. 230b–232b.

Beklik Kaşğar'a kadar geldi, Vali Han Töre ona karşı çıkamayıp kaçmaya başladı ve zor şartlarla Oş şehrine geldi. Orada han'ın adamları onu karşılayıp Töre'nin neyi varsa hepsine el koydular, devlet hazinesine koymak için kayıttan geçirdiler. Töre'ni ise bir evde hapiste tuttular. Vali Han Töre Kaşğar'da dört ay hüküm sürmüştü. Bir müddet sonra Han kendi huzuruna çağırdı³⁷⁴.

Kaşğar'da Sıddık Bek Kırgız Kıpçak Buzruk Han Töre bin Cihangir Töre'ni Molla Alımkulu Emirleşker yardımıyla Kaşğar'a çağırmıştı. Molla Alımkul da elinden bir iş gelmeyen Buzruk Han Töre'ni, Yakup Bek ve başkaları Kaşğar'a göndermişti. Sıddık Bek Buzruk Han Töre'ni Kaşğar tahtına oturtup kendisi vezir olmuştu. Hokand'dan gelen emirler Kaşğar ordasında isyan edip her biri iktidar davasıyla çıkmaya başladılar. Yakup Bek üstün gelmeye başladı. Kırgız-Kıpçakların etkisini kesti. Sıddık Bek yerine vezir oldu. Buzruk Han Töre babası gibi kendini işrete verip devlet işlerine bakmamaya başladığında Yakup Bek onun yönetimdeki gücünü azaltmaya başladı kendisi fiilen yönetti. Kıpçaklar bundan istifade edip Buzruk Han Töre'yi kendilerine taraftar yaptılar ve Kaşğar'a hücum ettiler. Yakup Bek o sırada Gülbağ kalesini kuşatma işini yapıyordu. Yakup Bek Tarğanilerle sulh yapıp onlara Kiçkine Han Töre Mahdum Azami'yi hâkim ve Emir yapmıştı (Yarkend şehrine olması lazım). Kaşğarlılar Kıpçakları içeriye almadılar. Sonra Kıpçak emirleri ve Buzruk Han Töre kaçıp Gülbağ kalesinde gizlendiler. Kıpçaklar Yakup Bek ile kale etrafındaki savaşta yenilip esir düştüler. Yakup Bek toprağını genişletmek amacıyla Çin hâkimiyeti kontrolünde olan Maralbaşı şehrini almaya yola koyuldu. Kalenin alınması zor oldu, ama sonunda Çinlilerin elinden aldılar ve oraya Hakim Töre bin İşan Han Töre hâkim tayin edilmişti³⁷⁵.

g. Ahrariler

Hokand Hanlığı merkez teşkilatında etkin kutlu ailelerden birisi Ahrariler sayılırdı. Ahrariler Hoca Ahrar Veli soyundan geldikleri için Ahrari nisbesini alıyorlardı. Hoca Ahrar'ın iki oğlu vardı: biri Muhammed Abdullah ki kaynaklarda Hoca Kalan, Hocagi Hoca veya Hoca Hocagan ismiyle gelir, diğeri de Muhammed Yahya'dır. İki oğlu da uzun yaşamadı, Muhammed Yahya 1500 yılda ölmüştü, Muhammed Abdullah ise 1504 yılı öldüğü söyleniyor. Tarikatta Şeyhlik Muhammed Yahya soyunda devam etti. 1533 yılı oğlu

³⁷⁴ A.g.e., vr. 234a-236 a.

³⁷⁵ A.g.e., vr. 326a-329a.

Muhammed Baki İşan, onun oğlu Muhammed Yahya (dedesinin ismiyle aynı) şeybani Ubeydullah Han'ın (1533-1539) en yakın kişisi ve danışmanı sayılırdı. Ahrarilerden Hoca Muhammed Devran'ın soyu da işbu Muhammed Yahya'dan geliyor. Hoca Muhammed Devran bin Töre Han Hoca bin Abdülfeyz Hoca bin İşan Muhammed Yusuf Hoca bin Muhammed İnayatullah Hoca bin şehabeddin Hoca bin Muhammed Baki Hoca bin Muhammed Yahya Hoca bin Hoca Ahrar Veli (Ubeydullah Hoca)³⁷⁶. Mahmud Han'ın oğlu Seyyid Hoca Hokand Hanı Alim Han'ın kızıyla evlenmişti. Seyyid Hoca'nın kızına Hüdayar Han'ın kardeşi Sultan Murad Bek evlendi³⁷⁷.

Hokand Hanlığında Ahrari seyyidlerin ortaya çıkışı iki kardeş Mahmud Han Töre ve Sultan Han Töre'lerin Oratepe'den Hokand'a gelişiyle başlar. Onlar haricinde başka Ahrariler var miydi tam bilemiyoruz, çünkü kaynaklarda bu hakta bilgiye rastlamadık. Mahmud Han Töre ve kardeşi Sultan Han Töre'lerin Hoca Ahrar soyundan geldiğini kaynaklarda ismi sonrasında Ahrari nispeti eklenişinden anlıyoruz. Ahrari nispeti Hoca Ubeydullah Ahrar'ın soyundan gelenlere veriliyordu. Hokand şairi Fazli'nin bir şiirinde de Sultan Han Töre'nin Hoca Ahrar'ın soyundan geldiği açıkça söylenmiřtir³⁷⁸. Ama bizi dūřündüren bir husus var, kaynaklarda iřbu iki kardeş ve onların çocukları seyyid ailesinden oldukları söyleniyor ama Hoca Ahrar Veli Peygamberimiz soyundan değil anne-baba tarafı

³⁷⁶ Suhareva O., "Potomki Hodja Ahrara", *Duhovenstvo i Politişeskaya Jizn na Srednem i Blijnem Vostoke v Period Feodalizma* (Moskova: Nauka, 1995), 159.

³⁷⁷ Beysembiyev, "Duhovenstvo v Politişeskoy Jizni Kokandskogo Hanstva", 39.

³⁷⁸ Bu şiiri önemli bilgiler içerdiginde burada vermeyi tercih ettik. şiirin aslı Farsçadır, şadman Vahidov'un Özbekçeye çevirdiği metninden Türkçeye aktardık:

Halkın iki iftiharıdır o iki Hoca Kalan,
Bir gün ikisi bir yerde mekan tuttular,
Birbiriyle sıcak söhbet kurdular,
Biriye erdi İstravşan yurdu makam,
İkincisi hem erdi halk içinde aziz,
Ul Hoca Kalan idi Mahdumi Azami,
Benim niyazım ul Hoca Kalanı Hocend'e,
Sözleri balu şeker yanglığ dilpisandga,
Güzel hulku kerem ihsan işinde tektir,
Mahdum Azam gibi muhterem erur,
Bir güzel misreyi söyledi,
Bu gibi başka güzel söz yoktur.
"Soğuk rakip yüzü sararırsa fasl az çe acap",
Yine bir Hoca Kalan işitip bu sözü
Yani "Ada" Hoca Ahrar neslinden biri bu sözü işitip
Bir misreyi ağzından revan (açık) söyledi
Ul iki misredin bir beyit yaptı
"Güneş söhbetidin zemherir zar görünür"
Ul iki Hoca Kalan vasfidir ayan
Güneş gibi revşan cihan ara bu an
Dara sarayında ve Cemşid saltanatında
Her ikisinin makamı yüksekedir.
şiir için bkz.: Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 89.

da Dört halifeden geldiği biliniyor. Bu durumda iki kardeşin baba tarafı seyyid ailesinden olup Ahrarilerden kız aldıktan sonra mı Ahrari nispetini almaları ihtimali ortaya çıkıyor. Çünkü Ahrari olup seyyid kızıyla evlenmek erkek tarafını seyyid yapamazdı, seyyidlik erkek taraftan geliyor. Ama seyyid olup anne Ahrarilerden olursa Ahrari nispetini alabilir, biz bunu yukarıda Ming hanedanından Dostkul Bahadır'ın Çadık Hocalarından kız aldıktan sonra kendisini Çadık Hocalarından olduğunu iddia edişinde de gördük. Mahmud Han Töre ve Sultan Han Töre'nin şeceresine ulaşamadık, baba ve dedeleri hakkında kaynaklarda da bilgi yoktur. Sadece annelerinin Oratepe hâkimi Yüz sülalesinden Hüdayar Biy'in kız kardeşi olduğu biliniyor³⁷⁹, hem Hüdayar Biy yeğeni Mahmud Han'a kız verip damat yapmıştı³⁸⁰. Demek ki iki kardeşin Töre nispetini kullanması annesi Yüzlardan olduğu içindir.

Mahmud Han Töre birkaç yıl Oratepe'ye bağlı Urmetan, Zamin, Sangzar kalelerin hâkimi ve 12 yıl tüm Oratepe vilayetinin hâkimi vazifesinde bulunmuştur³⁸¹. Mahmud Han Töre (veya Mahmud Hoca) Sangzar ve Zamin kalelerin hâkimi olduğu zamanda Buhara Emiri Haydar'ın (1800-1826) yardımıyla Oratepe vilayetinin tamamını ele geçirmişti³⁸², dolayısıyla Oratepe Buhara'yla ittifak veya yarı bağımsız vilayet olarak Mahmud Han Ahrari tarafından yönetildi, sonra Buhara hükümdarı Emir Haydar'la araları bozulup Hokand hanlarına itaat etmeye başlamıştı. Ömer Han tahta geldiği ilk yıllarda Hokand-Buhara arası barış anlaşması imzalanıyor. Anlaşmanın gerçekleşmesi için Hokand'dan gönderilen Töre Hoca Hoca Kalan Mahdum Azami³⁸³ Buhara'dan Hokand'a dönüşte Oratepe'ye, Mahmud Han huzuruna geliyor. Aynı o ziyarette Mahmud Han Töre, Ömer Han'a mektup yazıp Buhara itaatinden çıkıp Hokand'a bağlı kalmak istediğini belirtmişti ve mektubu Töre Hoca'ya verip yanına kardeşi Sultan Han Töre'yi de hediyelerle Hokand'a Ömer Han huzuruna gönderiyor³⁸⁴. Ömer Han, Sultan Han Töre'yi çok iyi karşıladı ve Mahmud Han Töre'nin teklifini severek kabul etti. Şeyhülislam Masum Han Töre'yi elçi olarak Oratepe'ye gönderildi ve eline Oratepe'ni Hokand adına yönetilmesi için Mahmud Han'a menşur ve yarlık verilmişti. Şeyhülislam Oratepe'ye gelip Ömer Han adına hutbe

³⁷⁹ Beisembiev, *Annotated indices to the Kokand Chronicles*, 239, 416; Mahmud Han aynı anda Buhara Emiri Haydar'ın amcaoğlu Mahmud Bek'in oğlu İshak Bek ile de akraba idi. İki kız kardeşin oğullarıydı onlar (Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 192) Demek ki, Emir Şah Murad'ın kardeşi Mahmud Bek Oratepe hâkimi Hüdayar Biy'in kız kardeşine evlenmişti. Hüdayar Biy'in babası Fazıl Biy bir kızını Mangıtlara, başka kızını Ahrarilere vermiş oluyor.

³⁸⁰ Hüdayarhanzade, *Andjuma't Tavorih*, 61.

³⁸¹ Beisembiev, *Annotated indices to the Kokand Chronicles*, 416.

³⁸² Hüdayarhanzade, *Andjuma't Tavorih*, 75.

³⁸³ Mahdum Azamiler hakkında önceki paragrafta bahsetmiştik.

³⁸⁴ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 339.

okudu³⁸⁵ ve böylece Ahrari Mahmud Han Töre, Hokand'ın yarlığıyla Oratepe'yi yönetmeye başladı.

³⁸⁵ Hüdayerhanzade, *Andjuma't Tavarih*, 89.

2.BÖLÜM. HÜKÜMDAR VE AİLESİ

A. Hokand Hanlarının Kabilesi Olarak Mingler

1. Hokand Hanlığının Kuruluşuna Kadar Mingler

Hokand Hanlığı hükümdarlarının kabilesi olan Ming kabilesi³⁸⁶ Özbeklerin 92 kabilesinden biriydi. Mingler Zarafşan Vadisinde, Semerkand etrafı ve Buhara’da, Harezm, Belh, Hisar, Deşti Kıpçak ve Fergana Vadisinde yaşamışlardır. Özbeklerin diğer kabileleri içinde Mingler daha kalabalık ve daha yaygın olduklarını biz yaşadıkları yerlerin farklı farklı olduğundan ve kaynaklarda 92 kabile sıralanırken Ming ilk sırada geldiğinden anlayabiliriz. Sultanov’un Özbek kabileleri üzerinde yaptığı çalışmasında, *Mecmuatu’t Tevarih*, *Tuhfatu’t Tevarih-i Hani* ve Özbekistan İlimler Akademisi Şarkşinaslik Enstitüsü’nde 4330/III no’lu anonim yazma eserde ve araştırmacı Aleksandr Horoşhin, Nikolay Hanikov, Çokan Valihanov’ların çalışmalarında gelen 92 Özbek kabile isimlerini karşılaştırarak araştırmıştır³⁸⁷. Bu listelerin en başında Ming kabilesi geliyor. O listeler dışında tarihçi Avaz Muhammed Attar’ın *Tarihi Cihannüma* eserinde³⁸⁸ ve Togan’ın oluşturduğu listede³⁸⁹ de Mingler ilk sıradadır.

Minglerin ortaya çıktığı ilk dönemlerde onların yaşam tarzı, sosyal ve siyasi hayattaki konumu ve Deşti Kıpçak’taki yerleşimlerine dair bilgiler azdır, o yüzden fazla araştırılmamıştır. Z.V.Togan *Menakıb-ı Meşayih-ı Türk* eserine dayanarak Minglerin Fergana Vadisine Şeybani (II.) Abdullah Han döneminde (1583-1598) eski ikametgahları olan Tobol ve İrtiş nehri havzalarından göç ederek geldiklerini söylüyor³⁹⁰. Mingler Tobol ve İrtiş havzalarına ne zaman ve nasıl yerleştiklerine dair net bir bilgiye ulaşamadık ama Hokand kaynaklarından *Tarihi Cihannüma*’da Özbek kabilelerin oluşumuyla ilgili bir rivayet verilmiştir. Rivayete göre 92 Özbek kabilesi bir babadan çoğalmıştır. Yani, onlar

³⁸⁶ Hokand kaynaklarında yaygın olarak “kabile” kelimesi kullanılıyor. Onunla birlikte Ming uruğu, taifesi, cemaası, eli, boylu gibi sözlerle de geliyor.

³⁸⁷ Sultanov, “Opit Analiza Spiska 92 Plemen İlatiya”, 168; Horoşhin A., “Narodi Sredney Azii”, *Turkestankie Vedomosti* 9-10, (1871); Hanikov N., *Opisanie Buharskogo Hanstva* (St. Petersburg, 1843); Çokan Valihanov, *Sobranie Soçineniy* içinde, c. 1, (Almati, 1961).

³⁸⁸ Avaz Muhammed Attar, *Tarihi Cihannüma*, vr. 187b-188a.

³⁸⁹ Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan*, 43.

³⁹⁰ A.g.e., 202.

Hız. Ebubekir'in babası Ebu Kuhafa'nın başka bir oğlundan geliyordu. Özbek kabileleri "Salây Kubâ bin Tolaş Baba bin Sultan Celaliddin bin Sultan Sefa bin Sultan Hakim bin Kayvaz (قبوز) bin Sultan Abulğazi bin Hayız Sultan bin Muhammed Sultan bin Ebu Kuhafa" dönemine gelip 92 kabile haline gelerek iyice kalabalık olmuşlardı. Sonra oranın büyükleri istişare edip, onları bir arada tutmak doğru değil, aralarında çeşitli nizalar çıkabilir diye her kabile için belli yerler tayin edilir ve oralarda yaşamalarına karar verilmişti³⁹¹. Özbek kabilelerin soyu Hız. Ebu Bekir'in babası Ebu Kuhafa'ya bağlanması fikrini bir kenara bırakırsak bizim için bu rivayette kabilelerin belli yerlere (yer ismi verilmiyor) yerleştirildiklerine dair bilginin olması önemlidir.

Tobıl ve İrtiş nehrinin birleştiği yerler günümüzde Rusya'nın Kazakistan sınırlarına yakın, merkezi Tümen şehri olan Tümen vilayeti içindedir. Vilayet ve şehir isminin Tümen olması da tesadüf olmasa gerek, bu da Minglerin eskiden oralarda yaşadıklarına işaret veriyor. Tümen askeri teşkilatta ordu sayısı 10 bin ve ondan fazla olan birliklere denilir. Mingler ise, etimolojisini sayıya bağlarsak, bin sayısından geliyordu. Tümen ve Ming arasında bu açıdan birbirine yakınlık vardır. Kaynaklarda Minglerin Cuci Ulusu ve Altın Orda dönemindeki faaliyetiyle ilgili fazla bilgiler olmasa da, ordudaki konumuyla ilgili birkaç malumat vardır. Araştırmacı Boribay Ahmedov "Tarih-ı Ebülhayr Han", "Bahru'l Esrar" adlı tarihi eserlere dayanarak verdiği bilgiye göre, Mingler Ak Orda'nı oluşturan 23 kabileden biriydi ve orduda kendi yerleri vardı. Altın Orda'nın kurucusu Batu Han'ın ordusunda da bulunuyorlardı ve onların ordudaki yeri merkez ve bazen karavul kısmında oluyordu. Ebülhayr Han döneminde de Mingler ona destek vermiş ve ordusu içinde olmuştur³⁹². Minglerin hem Ak Orda, hem Altın Orda ordusunda bulunmaları ve zamanlar geçip Ebülhayr Han döneminde de hükümdarın yanında oldukları işbu kabilenin yaygın ve önemli güce sahip olduklarını gösteriyordu.

Araştırmamız devamında, kabile isminin Ming olması ilğimizi çekti, etimolojisiyle ilgili bilgilere ulaşmak için birkaç kaynağa ve araştırmalara baktık. Maalesef bu konuda kaynaklarda net bilgiye ulaşamadık. Toponomist Nafasov bu kabile isminin bin sayısından geldiğini söylüyor³⁹³ ama bu bilginin kaynağını göstermiyor veya kendisi yorum yapmıyor. Grebenkin'e göre, kabilenin kalabalık olması ve insanların sayısı onlarla veya yüzlerle sayılamadığından binlerle hesaplanıyordu dolayısıyla kabile ismi de Ming (bin)

³⁹¹ Avaz Muhammad Attar, *Tarihi Cihannüma*, vr. 187b.

³⁹² Boriboy Ahmedov, *Gosudarstvo Koçevih Uzbekov* (Moskova: Nauka, 1965), 16, 46, 106, 163.

³⁹³ N. Begaliyev, "Özbek Halkının Şakllanışıda Etnik Guruhlar Orni", *Özbek Halkının Kelib Çiqışı: İlmiy Metadologik Yondaşuvlar, Etnogenetik va Etnik Tarih* (Taşkent, 2004, 19-20 Kasım), 80.

diye adlandırılmıştı³⁹⁴. İki araştırmacı da kabile ismini sayılarla bağlıyor, bizim görüşümüze göre de bin sayısı ile alakalı olmalıdır, ama Ming kabilesi nüfusunun sayısına göre değil başka bir nedenle böyle adlandırılmış olabilir. Çünkü başka kabilelerde de nüfus kalabalıktı, Altın Orda dönemi ve Deşti Kıpçak Özbekleri hakkındaki kaynaklarda Minglerden daha çok başka kabile isimleri geçiyordu, dolayısıyla nüfus sayısı alakasız olabilir. Biz neden bin sayısı ihtimali üzerinde duruyoruz, çünkü kaynaklarda Özbek kabile isimleri verilmesine baktığımızda sırasıyla Ming, Yüz ve Kırk kabilesi ardı ardına geliyor, bunların sayılarla alakalı olma ihtimali yüksektir. Cengiz Han askeri teşkilatının onluk üzerinde kurulması ve işbu kabilelerin ordu içindeki konumu ciddi araştırılırsa belki Ming kelimesi etimolojisi askeri teşkilattan geldiği ortaya çıkabilir. Ming, Yüz, Kırk kabileleri siyasi hayatta da yan yana olmuşlardır. Buhara'nın Aştarhaniler döneminde zayıflayıp merkezi hükümetin parçalanması sonucu kabileler bağımsız şekilde belli bölgeleri idare etmeye başlamışlardı. Mingler Fergana Vadisi, Yüzler Oratepe ve Hocend vilayetini, Kırklar Cizzahı yönetmeye başladılar, yan yana komşu olan üç kabile yönetimi ileride birleşerek Minglerin idaresi altına girdiler.

Minglerin kuzeyden güneye doğru inmesini incelemeye çalışacağız. Yukarıda Z.V. Togan'ın Minglerin Abdullah Han döneminde Fergana Vadisine geldikleri görüşünde olduğunu belirtmiştik. Görüşümüze göre bu Şeybani İkinci Abdullah Han (1583-1598) döneminde olmalıdır, çünkü Şeybani Birinci Abdullah Han (1539-1540) kısa zaman hükümran olmuştu. güneye göç etme sebepleri de Sibir Hanlığının Ruslar tarafından işgal edilmesi sonucunda olabilir. Çünkü Mingler 1583'ten (İkinci Abdullah Han döneminden) önce Tobıl ve İrtiş boylarında yaşamışlarsa mutlaka o bölgede hükümran olan Tümen ve sonra Sibir Hanlığı³⁹⁵ içinde olmuşlardır. Rusların Sibir Hanlığının işgalı da 1583 yılda başlamıştı, dolayısıyla Mingler Rusların işgalı sonucu güneye inmeleri ve İkinci Abdullah Han dönemine denk geliş mantıkan doğrudur. Abdullah Han Minglerin bir kısmına Zarafşan nehri boylarından yer verip, diğerlerine Balh'a yakın Amu Derya sahillerine göndermişti. Zarafşan Vahasına yerleşen Mingler Oratepe ve Cizzah yerlerine sahiplendiler, sonra Semerkand etrafına dağıldılar. Dağları geçip Balh ve Kunduz şehirlerine de gittiler³⁹⁶. Nurten Kılıç, Muhammed Salih'in *Şeybaniname*'sine dayanarak verdiği bilgiye göre, Şeybanilerin Maverâünnehir'e geldiği ilk yıllarda ordu içinde Ming

³⁹⁴ A. Grebinkin, "Ming", *Turkestanski Sbornik*, (1872), 95: 332.

³⁹⁵ İki Hanlık hakkında detaylı bilgi için bkz.: D. Maslyujenko v.dğr., *Tyumenskoe i Sibirskoe Hanstva* (Kazan: Kazan Üniversitesi Yay., 2018).

³⁹⁶ Grebinkin, "Ming", 331.

kabileleri yoktu. Muhammed Şeybani Han'ın ordusunda Kuşçu, Durman, İçki, Kürlevüt, Nayman, Uygur, Kongirat kabileleri vardı ve bu kabileler Şeybanileri destekliyordu. Maverâünnehir'i ele geçirdikten sonra başka kabileler de gelmeye başladı, Kıyat, Manğıt, Tatarlar Şeybanilere katıldı. Tarihçi Muhammed Salih, Şeybani Han'ın Moğollarla savaşta yanında bulunan kabileleri saydığına da Mingler ismi geçmiyor³⁹⁷. *Tevarih-i Güzide* (1502-1505) ve *Şerefname-i Şahi* (1585-1590) eserlerine dayanarak 16.yüzyılda Deşti Kıpçak'tan Maverâünnehir'e göç eden 40'a yakın Özbek kabileleri arasında saydığına Ming kabilesinin adına yer vermektedir³⁹⁸. Demek ki Mingler Şeybanilerin Deşti Kıpçak'taki hükümrânlık döneminde pek etkili olmamıştır, belki de onların idaresi altında hiç yaşamamışlardır. Yoksa Mingler Şeybanilerin güneye yürüyüşünde ordu içinde bulunmaları lazımdı. Şeybanilerle birlikte savaşlarda iştirak etmedikleri için Minglere devlet idaresinden bir pay da verilmemişti.

Peki, Mingler Şeybaniler gelmeden önce de Maverâünnehir'de var mıydı? Araştırmacı Grebenkin Minglerin Cengiz Han'dan önce de Orta Asya'da bulunduklarını ve Sir Derya boylarında göçebe hayat geçirdiklerini yazıyor³⁹⁹. Timürlüler döneminde de başka Özbek kabileleri gibi Mingler de vardı ve siyasi hayatta aktif rol oynuyorlardı. *Babürname*'de İbrahim Saru adlı bir kişiden bahsediliyor. İbrahim Saru “Mingliğ elin”din idi ve zamanında Babür'ün babası Fergana Vilayeti hâkimi Ömerşeyh Mirza'ya (eserin başka bir nüshasına göre annesine) hizmet ederek Biy (Emir) derecesine kadar çıkmıştı. Şiraz kalesi Daruğası (hakimi) ve sonra “İbrahim Saruy-ı Mingliğ” Babür'ün en yakın emirlerinden biri olarak onun birkaç savaşlarında iştirak etmişti⁴⁰⁰. İbrahim Saru'nun Fergana Vadisinde bulunduğu ve hükümdarın yakınında olduğuna göre Minglerin Saru uruğu orada aktif rol oynuyordu ve belli bir güce sahip idiler. Emir Timür dönemi ve öncesinde Minglerin faaliyetine dair bilgiler çıkar mı diye o dönem kaynaklarını inceledik ama gerekli bilgiye ulaşamadık. Demek ki, Mingler Fergana Vadisine Şeybanilerden önce yerleşmişler. Semerkand ve Balh civarına ise Şeybaniler döneminde Sibir Hanlığından göç ederek gelmişlerdi. Minglerin Fergana Vadisinde Şeybaniler gelmeden önce de bulunması başka bir görüşü ortaya çıkarıyor: Mingler Deşti Kıpçak'ta sadece İrtiş ve Tobıl nehirleri boylarında değil başka yerlerde de yaşamışlardır.

³⁹⁷ Nurten Kılıç, “Siyasal Kültürde Değişim: Şeybani Han ve Özbek Siyasal Oluşumu (1500-1510)” (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999), 210.

³⁹⁸ Boriboy Ahmedov, *Tarihdan Saboklar* (Taşkent: Okituvçi, 1994), 378.

³⁹⁹ Grebinkin, “Ming”, 331.

⁴⁰⁰ Zahiriddin Muhammad Bobur, *Boburnoma*, 51, 55, 77.

Ming, Yüz ve Kırk kabileleri nesebnamelerde yan-yanaya sıralandıklarını yukarıda bahsettik ve bu üç kabilenin sayıyla alakalı olma ihtimalini da söyledik. Görüşümüze göre, Minglerin Buhara topraklarında kalan kısmı diğer iki kabileyle aynı anda yani, Şeybaniler döneminde kuzeyden göç etmişlerdir. Fergana Vadisindeki Mingler daha eskiye dayanıyor. Araştırmacı Sultanov Ming, Yüz, Kırk kabilelerinin birleşik ismi “Marka” olduğunu söylüyor⁴⁰¹. Hangi dönemde bu ismi almışlar onu bilmiyoruz ama işbu kabilelere birleşik isim verildimi bu onların beraber yaşadıkları ve beraber hareket ettiklerini gösteriyordu. Demek ki, Aştarhaniler döneminde merkeze bağlı, Manğıtlar döneminde ise bazen bağımsız, bazen bağlı şekilde idare eden Semerkand’a yakın Urgut, Balh ve Hisar’da Mingler, Oratepe ve Hocend’de Yüzler, Cizzah’ta Kırklar hem coğrafi olarak birbirine yakın, hem de aynı dönemde oraların yönetimine gelmişlerdir. Fergana’daki Minglerin Babürlüler zamanında da olması onların “Marka” kabilelerin haricinde kaldığı görüşündeyiz.

Manğıtlar döneminde (1747-1920) Marka kabilelerin itibarı yüksekti, hatta hükümdar tahtının sol tarafında oturuyorlardı. Manğıtlar döneminde yazılan *Mecmau’l Arkam*’da Buhara Emirinin sol tarafında oturan kabile Beylerini şöyle sıralıyor: Katağan, Saray, Yabu, Bahrin, Celayır, Kanglı, Yüz, Ming, Nayman, ... Kırk ve yine 20 kabile vekilleri oturuyordu⁴⁰². Şeybaniler, Aştarhaniler döneminde hükümdara yakın kabileler arasında Mingler yoktur, o zamanlarda siyasette de etkili olmamışlardı. Merkezde değil oraya bağlı vilayetlerde hizmet ederlerdi. Maverâünnehir’de Şeybani Hanların itimad ettikleri kabileler Kuşçu, Nayman, Böyreğ ve Karluk idi. Aştarhanlılar döneminde Böyreğ ve Karlukların yerine Manğıt ve Kenagas kabileleri geldi. Hive’de ise Şeybanlıların yanında Konğırat, Uygur, Nayman ve Manğıt kabileleri vardı⁴⁰³. *Bahru’l Asrar*’da Aştarhani Han Meclisinin sol ve sağ tarafından oturan kabileler sıralanırken da Ming kabilesine rastlamıyoruz. Aştarhani Nadir Muhammed Han’ın (1641-1651) sol tarafında sıraya göre önce Durman, Kuşçu, Nayman, Konğırat, sağ tarafında Kara Kıyat, Ara Durman, Ara Kuşçu, Ara Nayman kabileleri bulunuyordu. Ming ve başka kabilelerden gelen Emirler ise sol veya sağ tarafta değil daha aşağıdaki yerlerde oturuyorlardı⁴⁰⁴. Ming kabilesi İkinci Abdullah Han döneminde (1583-1598) Balh’a yerleştikten sonra oranın

⁴⁰¹ Sultanov, “Opit Analiza Spiska 92 “Plemen İlatiya”, 168.

⁴⁰² Mirza Badi Divan, *Madjma al-Arkam: Priyemi Dokumentatsii v Buhare XVIII v.*, Tıpkıbasım, çev. A.Vildanova (Moskova: Nauka, 1981), 37.

⁴⁰³ Togan, *Bugünkü Türkili Türkistan*, 201.

⁴⁰⁴ McChesney, “The Amirs of Muslim Central Asia in the XVII Century”, *Journal of the Economic and Social History of the Orient XXVI* 1 (1997): 39-42.

Valisine hizmet etmeye başladılar. İkinci Abdullah Han'ın Balh Valisi ve oğlu Abdulmumin sarayında Ming kabilesi Beyi Baruti Biy hizmet ederdi. Oğlu Oraz Biy ise sarayda önce Koşbegi-i Hassa, sonra Termiz şehrine hâkim olmuştu. Oraz Biy Buhara Aştarhaniler hanedanı eline geçtikten sonra hanedanın Balh Valisi Nadir Muhammed Han'ın oğlu Husrev Muhammed'e Atalık oldu. Nadir Muhammed Han'ın vefatından sonra ise sarayda Divanbegi-i Hassa makamına getirildi ve Nadir Muhammed'in ikinci oğlu şehzade Abdulaziz'e de Atalık olmuştu⁴⁰⁵.

Bölgede 1871-1877 yılları arasında bulunan Rusya Çarlığı subayı Grebinkin Zarafşan Vadisinde yaşayan Mingleri üç kısma ayırıyor: Tuğalı, Bağlan, Vah Tamğalı. Bu üç kısım da kendi içinde boylara ayrılıyor. 1. Tuğalının içinde: Ahmed, Çağır, Tun-Namaz, Akşık ve başkalar. 2. Bağlan: Çibli, Kara, Mirza ve başkalar. 3. Vah Tamğalı: Alğal, Çautcaylı, Oramas, Tok-Namaz, Kiyu-Hoca ve Yarat. Bu boyların yaşadıkları yerler Zarafşan'ın sol sahilinden başlayıp 10 verst (10.6 km) Semerkand'ın doğu bölgelerine kadar, güneyden Urgut dahil Şehrisebz sınırlarına kadar genişlemişti⁴⁰⁶. Grebenkin Zarafşan bölgesindeki Mingler hakkında, onların meşguliyeti, yaşam tarzı, sayısı ve yaşadıkları köyleri tek tek anlatıyor ama Fergana Vadisindeki Minglere değinmiyor. Başka bir araştırmada da Minglerin Grebenkin'den farklı iki daha boy, Ramadan ve Calmat, olduğu söyleniyor⁴⁰⁷ ama onlar da Zarafşan bölgesindeki Minglere aittir. Başka araştırmalarda da Ferganadaki Mingler konusu çalışılmamıştır veya biz ulaşamadık. Mesela, bizim bildiğimiz Minglerin Saru boyu hakkında araştırma yapılmamıştır. Hanlık döneminde Saru boyundan gelen Yusuf Biy Saru biliniyor. *Ancuma't Tevarih'e* göre, bu kişi Kırgız kabilelerinden birinin reisidir. Buhara Emiri Nasrullah (1827-1860) Hokand'ı ele geçirdikten sonra Hokand büyükleri Yusuf Biy Saru ve birkaç emiri Talas'a Şir Ali Han huzuruna Hokand tahtını ele geçirmek için elçi olarak göndermişlerdi. Yusuf Biy Saru ve başka emirler Şir Ali Han'la beraber Buharalılara karşı savaşıp Hokand'ın eski topraklarını geri almıştı. Şir Ali Han Saru boyuyla dönürlük ilişkilerini de kurmuştu. Yusuf Biy Saru'nun kız kardeşini büyük oğlu Abdurahman Bek'e gelin yapmıştı⁴⁰⁸. Başka kaynakta Sarımsak Biy Saru hakkında da bahsediliyor ki, o Kasan'a yakın yaşayan göçebe Kırgız kabilelerinden birinin reisi idi ve Hokand hükümetine isyan edip muhaliflerle beraber Törekorgan kalesini ele

⁴⁰⁵ McChesney, "The Amirs of Muslim", 43, 50.

⁴⁰⁶ Grebinkin, "Ming", 332.

⁴⁰⁷ Begaliyev, "Özbek Halkının Şakllanışıda Etnik Guruhlar Orni", *Özbek Halkının Kelib Çikişi: İlmiy Metadologik Yondaşuvlar, Etnogenetik va Etnik Tarih* (Taşkent, 2004, 19-20 Kasım), 80.

⁴⁰⁸ Hüdayerhanzade, *Andcum at-Tavarih*, 181, 184.

geçirmişlerdi⁴⁰⁹. Hokand Hanlarına akraba olan ve Ming kabilesinin serdarlarından⁴¹⁰ Muhammed Nazar Bek'in annesi de Saru boylarından geliyordu⁴¹¹. Saru hem Özbeklerin Ming kabilesi boyu, hem de Kırgız kabilelerinden olabilir. Minglerle yakın akrabalık ilişkileri kurmuşlardır.

Hokand araştırmacıları Minglerin Fergana Vadisinde iktidara gelmesini o bölgede önceden etkin olan Çadak Hocaların gücünü azaltarak ve hatta idareyi onların elinden alarak geldiğini söylerler. Vahidov çalışmasında Minglerin Buhara'da Aştarhani hanedanının zayıf kalması sonucu Fergana'da başka kabileler arasında en güçlüsü olarak ortaya çıkması ve o bölgede kendi hükümranlığını kurması için Çadak Hocaların kızıyla evlendiğini ve böylece ittifak kurup Hokand tahtına geldiğini söylüyor⁴¹². Babacanov ise Mingler Buhara'nın zayıf kalmasıyla Fergana Vadisinde kendisini koruyucu topluluktan komşu topraklara saldırabilir güce sahip topluluk haline geldiğini ve diğer Özbek kabilelerini birleştirerek o bölgede tek iktidar hanedan olduğunu belirtiyor. Şahrüh Biy Çadak civarında hükümet kuran Hocaları bir düğüne davet edip onlardan 40 kişni öldürdüğünü ve onların topraklarını da ele geçirdiğini, Çadak Hocaların geçmişi hakkında ise fazla bilgiye sahip olmadığını yazıyor⁴¹³. Babacanov yine araştırmasında Fragner'in Minglerin Hokand Hanlığı'nı kurabilmesi ordusunun gücüyle olduğu iddiasını eleştirerek, eğer askeri güç önemliyse bölgede güçlü olan Kıpçaklar da devlet kurabileceğini ve daha önemli hususlar olduğunu ortaya koyuyor. Ona göre, Mingler meşruiyete sahip olmaları, coğrafi olarak kolay yerde yani Fergana'nın merkezinde yaşamış olmaları ve halkları yerleştirme konusunda iyi bir siyaset yürüttükleri sonucunda kendi hâkimiyetini kurabildiğini ifade ediyor⁴¹⁴. Beysembiyev de aynı bilgiyi paylaşıyor, Ming kabilesinin reisi olan Şahrüh Biy en büyük rakibi olan Çadak Hocaları yok ederek bağımsız Hokand hükümetini kurduğunu söylüyor⁴¹⁵. Başka araştırmacılar da neredeyse buna yakın bilgiler veriyor, Ming ve Çadak Hocaları arasındaki iktidar değişimini birbirini destekleyen yorumlarla ifade ediyorlar.

Araştırmacıların Mingler kendi hâkimiyetini kurabilmeleri yolunda Çadak Hocalardan hâkimiyeti devraldıkları bilgisi üzerinde durmalarının nedeni Hokand

⁴⁰⁹ Avaz Muhammad Attar, *Tarihi Cihannüma*, vr. 278a,

⁴¹⁰ Hüdayarhanzade, *Andcum at-Tavarih*, 181.

⁴¹¹ Avaz Muhammad Attar, *Tarihi Cihannüma*, vr. 169a.

⁴¹² Vohidov, *Kokon Honligida Tarihnavislik*, 6-7.

⁴¹³ Babadjanov, *Kokandskoye Hanstvo: Vlast, Politika, Religiya*, 103.

⁴¹⁴ A.g.e., 198.

⁴¹⁵ Beisembiev, *Annotated Indices to the Kokand Chronicles*, 12.

kaynaklarında bu hakta rivayet geldiğindendir. Rivayete göre, Mingler kendi hâkimiyetini kurmadan önce Fergana Vadisinin kuzeyinde, Çadak'da Hocalar yaşayıp, onlar Çadak ve etrafındaki Tarğova, Çamaşbiy, Hacıkent, Pallahan, Tokaytepa, Partak, Tepakorgan, Kaynar gibi yerleri de idare ediyordu. O zamanlar Fergana Vadisindeki Özbek kabileler bir toyda ittifak edip Altın Beşik neslinden Şahruh Biy'i Emirlik tahtına getirdiler. Sonra Çadak hâkimine Özbeklerden kız verip kendilerine damat yapmak için teklifte bulunuyorlar. Çadak Hocaları bunu memnuniyetle kabul edip en büyüklerden 40 kişi damadla beraber gelini almak için Özbeklerin hazırladığı düğüne geliyorlar. Özbekler Hocaları ayrı ayrı evde misafir edip düğünden sonra hepsini öldürüyorlar. Öldürülen Hocaların atları ve malları ele geçirildikten sonra Şahruh Biy tuğ ve bayrak yaptırıp hızlıca Sir Derya'dan geçip orduyla Çadak'a saldırıyorlar ve Hocaların idaresi altındaki tüm yerleri ele geçiriyor. Ondan sonra Özbek Aksakalları Şahruh Biy'i Tarğova'da Han ilan etmişlerdir. Sir Derya sahilinden Namangan sınırına kadar ki yerlerde yaşayan halkların büyükleri Şahruh Biy huzurna gelip liderliğini kabul etmişlerdir⁴¹⁶. Bu rivayet Minglerin nasıl Hokand Hanlığı'nı kurdukları sorusuna cevap arayan birçok araştırmacılar için önemli kaynak olsa da, bizim kanaatimizce bu yeterli değildir. Bu bilgi Hanlık kuruluşu ve Şahruh Biy'in tahta gelişi konusunda sadece bir parçayı aydınlatıyor, başka hususlar hala cevapsız kalıyor. Babacanov Minglerin meşrulaştırma çabalarını biraz detaylı inceledi, Altın Beşik rivayeti üzerinde durdu. Ama, Minglerin sadece Timurilere bağlanması ve böylelikle hâkimiyetini meşrulaştırması, veya güç sahibi olarak orataya çıkması kanaatimizce iktidara gelmeleri için tam neden değildir. Yerleşik halk Mingleri ne kadar iyi tanıyordu, Minglerin Fergana Vadisine yerleşmelerine hangi dönemde ve kim izin verdi, bölge yönetiminde Mingler eskiden ne kadar etkiliydi? Bu sorulara cevap bulunursa Minglerin Hanlık kuruluşundaki altyapısını öğrenmiş olacağız. Bunlara net cevap verilmesi için kaynaklarda buna dair açık bilgiler gelmemiştir, dolayısıyla araştırmacılar da bu konuya fazla girmemişlerdir. Biz bazı tespitlerimizden yola çıkarak bunu incelemeye çalışacağız.

Fergana halkının Ming iktidarını kabullenmesi için itaat ettikleri hükümdar onlara bölgeye yerleşmelerine hukuki izin vermiş olması, iyi tanınmış olmaları ve belli bir makamda bulunmaları gerekiyordu. Fergana Vadisine hangi hükümdar döneminde gelip yerleştiler, bunu bilemiyoruz. Grebenkin'e göre, yukarıda behsettik, Mingler Moğollardan önce de vardı, ama bunu kanıtlayan kaynak göstermiyor. *Tarihi Reşidi*, Reşidüddin'in

⁴¹⁶ Niyoz Muhammad Hokandi, *İbratu'l Havakin*, 40-41; Mirzo Olim Mahdum, *Tarihi Türkistan*, 46-47.

Cami-üt Tevârihi, Tarihi Güzide, Şecere-i Türk ve başka tarihi eserleri inceledik ama Mingler hakkındaki bilgiye rastlamadık. Ama *Babürname*'de şahıs isimleri yanında çıktı. Yukarıda İbrahim Saru hakkında bahsetmiştik. Ming kabilesinden gelen İbrahim Saru Babür'ün en güvenilir emirlerinden biriydi. Demek ki, Timür devletinin Fergana Vadisinde Mingler etkili güce sahip idiler. Eğer Moğollardan önce de varsa daha uzun, ama Babür döneminde olduklarına dair bilgi olduğu için Mingler Hanlık kuruluşundan iki yüz yıl önce de bölgede etkin güce sahip idiler ve biliniyorlardı. Bu bilgi Minglerin Saru boyuna ait olsa da, başka boyların da yanlarında olma ihtimali yüksektir. Hokand Hanlarının Minglerin hangi boyundan geldiklerine dair malumatımız yoktur, kaynaklarda açıkça söylenmemiştir. Saru boyu Grebenkin'in verdiği Ming boyları listesinde⁴¹⁷ yoktur. Demek ki Ming boyları Grebenkin verdiği sayıdan daha fazladır, onun Fergana Vadisindeki Mingleri değil Şeybani Abdullah İkinci döneminde güneye inan Mingleri incelemiştir.

Hokand Hanlığının kurucusu Şahruh Biy (1709-1722) Hokand Hanlarının ilk bağımsız hükümdarı olarak biliniyor. Tarihçiler Hokand Hanlarını Şahruh Biy'den başlatıyor. *Ancuma't Tevârih*'te bu hakta açık söyleniyor: “Şahruh Han Fergana'nın tamamını itaati altına alan handır. Fergana Hanları kendilerinin bağımsız ve yeni devletlerini Şahruh Han döneminden başlatıyorlar. Dolayısıyla o Fergana hanlarının ilkidir”⁴¹⁸. Şahruh Biy'den önce ecdadının Fergana'daki siyasi mevkiyi nasıldı? Hanların şecerelerine bakarsak, *Şahname-i Ömerhani*'de şecere, Şahruh Biy Atalık bin Aşurkul Atalık bin Hacı Han bin Şahruh Atalık bin Çamaş Biy ve Babür'e kadar gidiyor. Minglerin Babürlülerle ilişkisini bir sonraki bölümde tartışacağımızdan burada bu konuya girmeyeceğiz. Bizim için Şahruh Biy, babası ve dedesinin Atalık unvanını kullanması önemlidir. Atalık hükümdarın çocuklarına bakan, küçük yaştaysa onların adına devleti yönetebilen kişi demektir⁴¹⁹. *Müntehabu't Tevârih*'te de Şahruh Biy ve onun oğlu Rahim Han'ı Atalık unvanıyla veriliyor. Rahim Atalık Yüz'ün oğlu Akbuta Biy Hocend Valisi olduğu zaman Şahruh Biy Atalığ'ın kızıyla evleniyor ve oğlu Rahim Han Atalığ'ı yanına çağırıyor, devlet işlerinin tamamını ona bırakıyor. Rahim Han Hocend'de itibarı yükselip Yüzlerden Akbuta Biy'i ortadan kaldırıyor ve tahta kendisi çıkıp, Ming hanedanının ilk

⁴¹⁷ Grebinkin, “Ming”, 332.

⁴¹⁸ Hüdayarhanzade, *Andcum at-Tavârih*, 53.

⁴¹⁹ *Kutadğu Bilik*'den itibaren tanıklanan Türk devletlerinde kullanılan terim için bkz. Gerhard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im neupersischen*, c.2 (Wiesbaden, 1963), 69-71; Coşkun Alptekin, “Atabek”, *DİA*, c.4 (1991), 38-40; Hükümdar çocuklarının yetişmesi için görevlendirilen kişi, zaman içinde idari yapıda etkili olup, resmi bir memuriyet haline gelmiştir.

hükümdarı olmuş oluyor⁴²⁰. Şahruh Biy ve oğlu Rahim Biy’lerin Atalık unvanıyla anılması Aştarhanilerin Hocend’deki Valisinin yanında bulunduklarına işaret vardır. Bu bir taraftan Minglerin ilk başta Aştarhani hükümdar tarafından Oratepe ve Hocend Valisi olarak tayin edilen Yüzlere hizmet ettikleri anlamına geliyor. Mingler Hanlık kuruluşundan önce Atalık sonra Han unvanını taşımış oluyorlar. *Müntehabu’t Tevarih*’in yazarı Hanlık sarayında yaşamış ve hanedana yakın akraba olduğunu dikkate alarak bu kaynağa dayanırsak Hokand Hanlığı’nın ilk bağımsız hükümdarı Şahruh Biy değil oğlu Rahim Han olmuş oluyor. Diğer kaynaklar ise Hanlığı Şahruh Biy’den başlatıyordu. Demek ki bu farklılık konunun tartışmalı olduğunu gösteriyor. Eğer Şahruh Biy ve ecdadı Atalık olarak faaliyet göstermişlerse bu yukarıda bahsettiğimiz Belh’teki Mingler Aştarhanilerin Belh’teki Valisine Atalık olarak hizmet ettiklerine benziyor. Bu farklı iddiayı da ortaya çıkarıyor, aynı dönemde Belh, Hisar ve Fergana Vadisindeki Mingler Aştarhani Valilerine Atalıklık yapmış oluyorlar ve bu Hokand Hanların da Abdullah İkinci döneminde güneye inmiş Minglerden geldiği ihtimalini kuvvetlendiriyor.

2. Hokand Hanlarının Kökeni Meselesi

Minglerin Hokand tahtına geçmesi için bölgedeki kabileler arasında dengeyi kırabilecek güce sahip olmaları dışında hâkimiyetlerini meşru kılmak için başka bağlara da ihtiyaçları vardı. Bunlardan birisi, Hokand hükümdarlarının kendi şeceresini Babür Şah yoluyla Emir Timür’e bağlama hareketidir. Araştırma eserlerde bu şecereye bağlı anlatımlar “Altın Beşik rivayeti” ismi verilerek incelenmiştir. Hokand kaynaklarının neredeyse hepsinde bu rivayet biraz farklı biçimlerde ama anlamı aynı olarak zikredilir. Araştırmacılar bu rivayeti tarihte gerçekleşmeyen, dönem şartlarıyla ortaya çıkan veya uydurulan efsane olarak görürler ve bu yönde incelemeler yapmışlardır⁴²¹. Hokand Hanlığı hakkında kimler araştırma yapmışsa mutlaka bu rivayeti dile getirmişlerdir. Altın Beşik hakkındaki görüşlerin çoğu birbirini tekrarlayan, bazen birbirini tamamlayan yayınlar durumundadır. Araştırmacılar içinde Babacanov bu meseleyi biraz detaylı incelemiş, çalışması en güncel olduğu için eski araştırmalardan da istifade ederek tatmin edici görüşü ortaya koymuştur. Hokand kaynaklarında gelen rivayetleri tek tek incelemiş, Altın

⁴²⁰ Muhammad Hakim Hon Töre, *Muntahab at-Tavorih*, 228-229.

⁴²¹ Anonim, “Tarihi Salatin-i Fergana”, *Kengaş* 3, (1917); Beysembiyev, *Legenda o Proishojdenii Kokandskih Hanov*, 94-105; Vohidov, *Kokon Honligida Tarihnavislik*, 134-135; Uktambek Sultonov, *Muhammad Solih Hoja*, 37-40.

Beşig'in yedi versiyonunu ortaya çıkarmış ve onları karşılaştırma yoluyla analiz etmiştir⁴²². Erkinov ise rivayetin uydurulduğu üzerinde daha çok yoğunlaşmış, Hokand hükümdarları için Timürlü soyunun önemini incelemiş ve bu konuda birkaç makale yayınlamıştır⁴²³. Biz de çalışmamızda bu meselenin çalışılmış hususlar tekrar olmaması için onlardan farklı görüşlerimiz varsa onları, çalışılmamış veya dikkat edilmeyen kısımları, cevap alınamayan bazı soruları incelemeye, meseleye farklı yönden bakarak araştırmaya çalışacağız.

Altın Beşik rivayetinin uydurulduğunu iddia eden araştırmacılar⁴²⁴ arasında Erkinov'un tespiti daha güçlü gibi görünüyor. Ona göre, bu rivayet eski Türk halklarında gelen hikayelere çok benziyordu. Mesele, eski Türk kavimlerinden Burkas kabilesinin oluşum tarihi de Altın Beşik rivayetine benzer. Burkas rivayetinde de kimsesiz yerde bir bebek bulunur. Burkas ismi verilen bu bebek büyüdüktan sonra ondan çoğalanlar bir kabile haline gelmişlerdi. Cengiz Aytmatov'un *Beyaz Gemi* romanında gelen hikaye, Nevai'nin *Saddı İskenderi* destanı ve başka İskendernamelerde de benzer hikayeler vardır. Erkinov Altın Beşik rivayetine ilham veren kaynak aynen 12-13 yüzyılda yazılan Dakaik-i Mervazi Semerkandi'nin *Bahtiyarname* eseri olduğunu iddia ediyor. *Bahtiyarname*'deki hikaye kısaca şöyledir: Sistan'da Azatbahş isimli padişah iç isyan neticesinde memleketten kaçtığı zaman yolda eşi doğum yapar ve bebeği götüremedikleri için mecbür yolda bırakırlar. Çocuğu bir kavim büyütüp ona Hudaydad ismi verir. Yıllar geçince babası onun oğlu olduğunu öğreniyor ve Bahtiyar ismini verip tahtını ona bırakıyor. Erkinov bu eserin bir nüshasında Ömer Han'ın 1811 tarihli mührünün basılı olmasını delil alarak, eserin Hokand Hanlığı sarayında Ömer Han'ın kütüphanesinde bulunduğunu ve Altın Beşik rivayetine de aynen bu kaynağın ilham olduğunu ileri sürüyor, Altın Beşik ve Bahtiyar hikayesini karşılaştırarak inceliyor⁴²⁵. Erkinov'un tespiti görüşünü kanıtlayan bilgiler içerir ve hakikatan iki hikayedeki olaylar birbirine çok yakındır. Ancak bizim için önemli olan bu rivayetin hakikat olup olmadığı değil, bu hikaye üzerinden eski meşruiyeti

⁴²² Babadjanov, *Kokandskoe Hanstvo: Vlast, Politika, Religiya*, 306-338.

⁴²³ Aftondil Erkinov, "Oltin Beşik Afsonasi va Daqaiqiy Samarqandiyning "Bahtiyornama" asari", *Jahon Adabiyati* 4, (2014): 181-189; a.yaz., "Timuridi Kak Model Dlya Legitimatsii i Poeticheskie Antologii v Kokandskom Hanstve", *Ecrit et Culture en ASIE Centrale et Dans le Monde Turko-Iranien, XIVe-XIXe Siecles, Writing and Culture in Central Asia and in the Turko-Iranian World, 14th-19th Centuries*, eds. F.Richard, M.Szuppe, (Cahiers de Studia Iranica 40), (Paris: AAEI, 2009) 285-330; a.yaz., "Imitation of Timurids and Pseudo-Legitimation: On the Origin of a Manuscript Anthology of Poems Dedicated to the Kokand Ruler Muhammad Ali Khan (1822-1842)", *GSAA Online Working Paper* 5 [1], 1-14.

⁴²⁴ Vladimir Nalivkin, Temur Beysembiyev, Bahtiyar Babacanov, Uktambek Sultonov, Nikolay Terletskiy, John Woods ve başkalar.

⁴²⁵ Erkinov, "Oltin Beşik Afsonasi va Dakaikiy Semerkandiyning "Bahtiyornama" asari", 184-185.

tartışılmayan, saygın bir hanedanla bağ kurma çabasıdır. Öte yandan rivayet efsane olsa da içinden tarihi hakikata yakın bilgileri çıkarabilmek ve böylece az bilinen Ming hanedanı oluşumu tarihini, onların Hokand tahtına gelme hareketlerini, Hanlığın kuruluş dönemine ait önemli bilgileri ortaya çıkarmaya ve analiz etmeye çalışmaktır. Çünkü her türlü efsaneler hakikat üstüne kurulur, efsaneyi inceleyerek hakikata yakın olabilecek tarihi ortaya çıkarmak ise araştırmacının vazifesidir. Altın Beşik rivayetinin yazılış nedeni, efsane olduğuna dair analizler, rivayetin versiyonları üzerinde çalışmalar olduğuna göre, biz bu rivayetteki şecereleer üzerinde yoğunlaşacağız ve böylece hükümdar sulalesini kaynaklarda gelen çeşitli versiyonlarını ortaya çıkarmış olacağız.

Altın Beşik rivayeti aslında Hokand hükümdarları olan Minglerin kendi isteğine göre yazdırdığı bir şeceredir, yani Hokand'ın ilk hükümdarı olan Şahruh Biy soyunun Babür Şah'a bağlanmasıdır. Rivayetin birçok versiyonu olduğuna göre, şecereleer de farklıdır. Altın Beşik rivayetine yer veren ilk eser, 1822 yılı kalema alınan Mirza Kalandar Muşrif'in "*Şahname-i Ömerhani*" eserinde Hokand Hanı Ömer Han'ın şeceresi şöyle gelir: Emir Seyyid Muhammed Ömer bin Narbota Han bin Emir Abdurahman bin Abdulkarım Sultan bin Şahruh Atalık bin Aşurkul Atalık bin Hacı Han bin Şahruh Atalık bin Çamaş Biy bin Ubeydullah Han bin Abulkasım Han bin Muhammed Amin Han bin Tangriyar Sultan bin Humayun Sultan Altın Beşik bin Babür Han. Yazar bu şecere sonrasında, bazılarının Altın Beşik Babür'ün torunu yani Humayun'un oğlu olduğunu iddia ederler ve bu ihtilaflı meseledir, diye izah verir⁴²⁶. Demek ki Ömer Han döneminde yaşamış Mirza Kalandar getirdiği şecereden tam emin olamamış, Babür Şah'a bağlama kısmının ihtilaflı olduğunu dile getirmiş olması o dönemde de Han nesebiyle ilgili çeşitli söylentiler olduğunu ortaya koyuyor.

Avaz Muhammed *Tarihi Cihannuma* adlı eserinde: "Cumhur müverrih"ler Tangriyar Sultan yani Altın Beşik Babür'ün oğlu olduğunu ama "muteber tarih yazarlarına" göre ise Altın Beşik - Muhammed Mukim Mirza bin Muhammed Hakim Mirza bin Humayun Padişah bin Muhammed Zahiriddin Babür Han oğludur. Yani şecere şöyle şekildedir: Şahruh Biy bin Aşur Muhammed Atalık bin Rustem Han bin Şahruh Han bin Çamaş Biy (Şahmast Biy) bin Ubeydullah Han (Sultan Asıl) bin Abulkasım bin Muhammed Emin bin Tangriyar Sultan (Sultan İlik) bin Altın Beşik (Tangriberdi, Humayun, Emir Eli) bin

⁴²⁶ Mirza Kalandar Muşrif, *Şahname-i Ömerhani*, vr. 53b.

Muhammed Mukim Mirza'dır⁴²⁷. Avaz Muhammed Attar büyük ihtimal cumhur tarihçileri diyerek Mirza Kalandar ve Fazli Namangani'den bahsetmiştir. Çünkü ikisi de Ömer Han sarayında görevli idi ve yazmışlardı.

Bir başka kaynak eser olan *Ansabu's Salatin*'de, Mirza Babür Han oğlu Altın Beşik Han Ming cemaası uluğlarından birinin kızı Kutluğ Hanım'la evleniyor, ondan Tangriyar Han (Hüdayar Sultan, Sultan İlik Han) adlı oğlu oluyor. Ondan Muhammed Emin Han ondan Abulkasım Han (Sultan Kuçak) ondan Ubeydullah Han (Asılzade Han, Tubhik Han) ondan Ummetveli ondan Şahruh Biy ondan Rustam Han (Hacı Han) ondan Aşurkulu Atalık oğlu Şahruh Biy⁴²⁸.

Niyaz Muhammed'in *İbratu'l Havakin* eserinde, Şahruh Biy bin Aşur Biy bin Hacı Biy bin Rustam Biy bin Şahruh Biy bin Şahmast Biy (Çamaş Biy) bin Abulkasım bin Muhammed Emin bin Sultan Hüdayar bin Sultan Elik bin Altın Beşik bin Babür Han tarzında geliyor⁴²⁹.

Ancuma't Tevarih'te, Babürşah oğlu Humayun oğlu Muhammed Hakim oğlu Muhammed Mukim, Şeybani Veli Muhammed'in kızı Şerefisa Begim'le evli ve Veli Muhammed Muhammed Mukim'e Fergana hükümetini vermişti, onların oğlu Altın Beşik Han Ming kabilesi uluğlarından birisinin kızı Kutluğ Hanım ile evleniyor, onların oğlu Tangriyar Han (Hüdayar Han, Sultan Elik Han) Buhara Hanı Aştarhani İmamkulu Han'ın (1611-1641) kızı Fatima Sultan'la evli, onların oğlu Muhammed Emin Han, oğlu Abulkasım (Sultan Küçek), oğlu Ubeydullah Han (Sultan Asıl), oğlu Şahmast Biy (Çamaş Biy), oğlu Şahruh Han Birinci, oğlu Rustam Han (Hacı Han), oğlu Aşur Muhammed Han, oğlu Şahruh Han İkinci⁴³⁰ - (ilk Hokand Hanı) tarzında geliyor. Şecere eserin bir sayfasında veriliyor, sulale vekillerin kiminle evli oldukları bilgisini eser metni içinden alarak doldurduk.

Böylece Hokand kaynaklarından beş tanesindeki Hokand hanlarının şecerelerini incelemiş olduk. Görüyoruz ki şecereler arasında biraz fark olsa da ama hepsi han hanedanını Babür Şah'a dayanma çabası var. Bu aslında Hokand Hanlarının Ming kabilesinden değil Babür'lülerden geldiğini gösteriyor. Kaynaklar işbu şecereyi getirmekle

⁴²⁷ Avaz Muhammad Attar, *Tarihi Cihannüma*, vr. 15b-16a.

⁴²⁸ Mirza Alim Muşrif, *Ansabu's Salatin va Tavarihu'l Havakin*, 13-14.

⁴²⁹ Niyoz Muhammad Hokandi, *İbratu'l Havakin*, 38-39.

⁴³⁰ Hüdayarhanzade, *Andcum at-Tavarih*, 12-13.

mantikan Hanların Minglerden geldiğini inkar etmiş oluyor. Ama şunu tespit ettik ki işbu kaynaklar bir taraftan Hokand Hanların Babürlülerden geldiğini söyleyerek, başka taraftan verdikleri bazı bilgilerle tersini söylemiş oluyorlar.

Birinci tespitimiz, *Tarihi Cihannuma*'nın Taşkent nüshasında yaptığımız incelemede Hokand Hanlığı'nın 1842 yılda Buhara Emirliği tarafından işgal edilip Hokand'a Manğıt vâli tayin edildiği olayları anlatılan yerde "Devlet Mingiye hanedanı elinden çıkıp Manğıtıya hanedanına geçti" cümlesindeki Mingiye kelimesi silinip "Babüriye" olarak düzeltilmiştir. Nüshaya dikkatlice bakıldığında babüriye'nin yerinde eskiden mingiye yazıldığı açık görünür⁴³¹. Eserin ikinci Rusya nüshasında aynı cümle "Mingiye" olarak kalmış düzeltme yapılmamış⁴³². Rusya nüshası "Tuhfatu't Tevarihi Hanı" olarak adlandırmış olsa da ikisi de müellif nüshalarıdır⁴³³ aynı eserdir. Metin neredeyse aynıdır, yazılar tek kişiye ait olduğu açık görünür. Taşkent nüshasında sadece bizim tespit ettiğimiz yerde değil başka yerlerde de çok kelimeler silinmiş, yerine başka kelimeler yazılmış, haşiyelerde notlar bırakılmış. Bunu müellifin tashih nüshası da diyebiliriz. Metin yazısıyla düzeltme yazılarının çoğu, "Babüriye" kelimesi de dahil, birbirine benziyor ve bu Avaz Attar tarafından düzeltildiği ihtimalini yükseltiyor. İki nüsyada da şecere verildiği halde neden önce Mingiye yazılıp sonra Babüriye olarak düzeltildi, bunu cevaplamak zordur.

İkinci tespitimiz, *Ancuma't Tevarih*'te hanların Minglerden olmadığına işaret eden bir cümle vardır: "İmamkulu Bek *Ming* bin Dostkulu Bek Bahadır *Ming* kızı Ming Ayım'ı Narbota Biy'e vererek Ming kabilesi kendi nesepleriyle Fergana Hanlarına yakın olmuşlardı"⁴³⁴. Burada Fergana Hanlarının Minglerden olmayıp da bu evlilik sonucunda Minglerle akrabalık ilişkileri kurulduğu ifade ediliyor. Aslında Dostkulu Bahadır Hokand hanlarıyla akraba olup, iki kardeş Aşurkul Atalık ve Fazıl Atalık soyundan geliyordu. *Şahname-i Ömerhani*'de gelen bilgide bunu açıkça görüşümüz mümkündür. Rustam Han'ın iki oğlundan biri Aşurkul Atalık tahta oturduğunda diğer oğlu Fazıl Atalık ağabeyine biat verir ve diyor ki: "Ben ağabeyime bayat verip kendimi ona hizmet etmeye adadım. Bundan sonra çocuklarım ve benden devam edecek nesil ağabeyim çocuklarına hizmet edecek, kim bunun tersini yapsa o benim neslimden değildir" demişti. Fazıl Atalık'tan Recep Biy dünyaya geliyor, ondan ise Dostkulu Bahadır. Dostkulu Bahadır'ın altı çocuğu vardı: İdriskulu Biy, Niyazkulu Biy, Cumakulu Biy, İsmailkulu Biy,

⁴³¹ Avaz Muhammad Attar, *Tarihi Cihannüma*, vr. 163b.

⁴³² a.yaz. *Tuhfatu't Tevarihi Hanı*, vr. 233a.

⁴³³ Mirzo Olim Mahdum, *Tarihi Türkistan*, 218.

⁴³⁴ Hüdayarhanzade, *Andcum at-Tavarih*, 90.

Toğaykulu Biy ve İmamkulu Biy⁴³⁵. Hokand Hanlığı tarihine bakarsak gerçekten Fazıl Atalık soyundan gelenler taht davası yapmadıklarını, ama devlet siyasetinde en etkili emirler olduğunu ve Hokand hanlarıyla her zaman dünürlük ilişkileri kurduklarını görürüz. *Ancuma't Tevarih* yazarı iki ailenin akraba olduklarını biliyor ki metnin çok yerinde Dostkulu ve oğullarına nisbeten Han hanedanına “akraba” olarak tanımlamıştır. Başka bir yerde ise hanların minglerden olduğu açıkça ifade edilen cümle vardır: “Fergana Hanları da Ming taifesindendir”⁴³⁶. Eserde Fergana hanlarının şeceresini Babür Şah’a bağlayıp aynı eserde hanların Minglerden olduğu nasıl söylenir.

Hokand sarayında büyümüş ve Ömer Han’ın yiğeni (Ömer Han’ın ablası Aftab Ayım’ın oğlu) olan Hakim Han Töre kendi tarihi eseri *Müntehabu't Tevarih*’te neden bu şecereyi getirmiyor, eserinin hiçbir yerinde Han soyunun Babür Şah’la alakası olduğu söylenmiyor. Yoksa bu hanedanın vekili olarak şecereyi getirmesi lazımdı. Eserini de Şahruh Atalık tarihinden değil Babür’den başlatırdı. Ama o Hokand Hanlarını Ming sulalesi vekilleri olarak görür ve eserinin sonuna kadar Minglerden olduğunu savunur. Hokand Hanlarının Minglerden olduğu tartışılmaz derecede hakikattir, bu konu üzerinde yapılan çalışmalardan bazılarını yukarıda bahsettik. Ama kaynaklardan bazılarında neden Babürlülere bağlanan şecerele getirildi bu elbette ayrı bir çalışmanın konusudur. Bizim konumuz Hükümdar ailesi ve Merkez Teşkilat olduğu için kaynaklardaki şecere versiyonlarını getirmekle yetindik ve bazı fikirlerimizi söylemekle kanaatlandık.

B. Hükümdar

Hokand hanı Ömer Han sarayı vezirlerinden biri olan Mirza Kalandar Muşrif padişahlara nasihat tarzıda yazdığı “Risale-i Askeriye” ve tarihi “Şahname-i Ömerhani” eserinde Han’ın tavsifi, sıfatlarıyla ilgili önemli bilgiler veriyor. Mirza Kalandar’a göre, hükümdar “Allah’a, Peygamberlerine ve içinizden çıkan emirlere itaat edin” ayeti (Nisa, 59) anlamına göre delillenmiştir, halkı da ona itaat etmeleri için emredilmiştir. Eğer halk onun fermanına tüm vücuduyla kulak verirse onlar mutlu insan taifesine girerler ki onlar dinin “hablu’l metini”ni sıkı tutan, İslam sancağını elinde tutup bayrağını yükseklere kaldırmış oluyorlar. Bu devleti ise Allah tüm dünyada uluğvar yapar”⁴³⁷. Yazar ile Padişah

⁴³⁵ Mirza Kalandar Muşrif, *Şahname-i Ömerhani*, vr. 48a-48b.

⁴³⁶ Hüdayarhanzade, *Andcum at-Tavarih*, 113.

⁴³⁷ Mirza Kalandar Muşrif, *Şahname-i Ömerhani*, vr. 19a.

arasında gerçekleşen soru-cevap şeklindeki sohbette⁴³⁸ Padişaha kendini tanııt sorusu verildiğinde o şöyle cevap verir: “Ben bu memleketin ferman-revası ve padişahıyım. Ben olduğum sürece bu memleket berkarar olur, eğer yıkılırsam memleketin mülkleri viran olur, etrafımdaki yakınlarım dağılır, ortada isyan başlanır. Eğer ben tahtımda berkarar olursam memleket ehli güvende olur. Kim bana itaat ederse kendini rahatta bulacak. Bugün memleket padişahının durumu böyledir⁴³⁹ .

1. Hükümdarın Hak ve Selahiyeti

*Şah agar dâna bud, dar hizmataş ba namâ kıyam,
Âstânaş takyagah huştan mekun mudâm.*

(Eğer Şah akıllı olursa hizmetindekiler ayakta olurlar,
Mekanını tekkegah görüp severek gelirler)
Mirza Kalandar Muşrif⁴⁴⁰

Hokand Hanlığının en parlak döneminde hükümdar olan Ömer Han (1810-1822) için Mirza Kalandar Muşrif tarafından kaleme alınan iki eser bu dönemde ideal hükümdar modelinin nasıl tasavvur edildiğini göstermektedir. Mirza Kalandar Muşrif Hanlıkta kadı asker, mirza, han sarayında kitapdar olarak görev yapmış birisidir. Hokand Hanlığı merkezinde, hanın yakınında bu vazifelerde bulunan biri olarak Mirza Kalandar Muşrif’in eserleri konumuz bakımından önemlidir. *Şahname-i Ömerhani* uygulamaya ilişkin örnekler barındırması, *Risale-i Askeriye* ise düşünce tarzını yansıtmaya açısından kıymetlidir. Mirza Kalandar padişahı tavsif ederken, Allah padişahlığa uygun gördüğü kuluna kırk defa inayet gözüyle baktığını sonra sultanlık tahtına oturttuğunu ve böylelikle memleketin kuvveti yaptığını ifade ediyor⁴⁴¹. Allah’ın her inayet gözü bu padişahın sıfatıdır. Böylece padişahta kırk sıfat olması lazım. Mirza Kalandar bu sıfatlardan 32

⁴³⁸ Eser soru-cevap veya karşılıklı konuşma tarzında kaleme alınmış. Bu üslupte eser örneklerinin ilki Kutadğu Bilig, tam da Hokand Hanlığı’nın da Hakim olduğu coğrafyada kaleme alınmış olması dikkat çekicidir.

⁴³⁹ Mirza Kalandar Muşrif, *Risale-i Askeriye*, Rusya İ.A. Şarkiyat Yazma Eserler Enstitüsü Ktp., nr. B1001, 28b-29a.

⁴⁴⁰ Mirza Kalandar Muşrif, *Risale-i Askeriye*, vr. 29b.

⁴⁴¹ Mirza Kalandar Muşrif, *Şahname-i Ömerhani*, vr. 19a.

tanisini padişah vezir ve yakınlarından beklediğini, sekiz tanesi ahiretini kurtaracak kendi sıfatları olduğunu söylüyor. İşbu sekiz padişah sıfatını Mirza Kalandar iki eserinde de getiriyor⁴⁴². Padişah sahip olması gereken sekiz sıfat şöyledir:

1) Adalet. Peygamberimiz diyorki, “Gökyüzü adalet stünleriyle ayakta durur”, yani gökyüzü çadırları adalet stünleriyle inşa edilir.

2) Cömertlik ve ihsandır. Padişah cömert olursa hükmünün etkisi güçlü, kılıcı keskin, okları uçlu, düşmanları gazaba uğrayan, askerleri mutlu olur, onun için canını verir. السخی لا یدخل النار - Cömert kişi Cehenneme girmez (Ebu Hüreyra’dan rivayet edilen hadis. Tirmizi, 1961. Tirmizi bu hadisi zayıf demiş)

3) Şecaat. الله يحب الشجاع (Allah şecaatlileri sever). Bir insanın şecaatı bütün ordunu güçlü yapar. Şecaat düşman gözlerini korkutur ve onu muhteşem gösterir.

4) Siyaset. Her siyasetçi sultanın memleketi berkarar durur.

اگر چوب حاکم نباشد ز پی

کند هندوی مست در کعبه قیء

(Sa’di. Eğer hâkimin sopası güçlü olmazsa sarhoş hindu gelip Kabe’ye de kusar gider.).

Siyaset yapan her padişah mülk ve saray sistemini kurmalı, mülkü güvende, ona itaat edenler özgür, devleti istikrarlı olmalıdır. Padişah memlekette zulümle siyaset yürütmemeli. Halkına, askerlerine eziyet etmemeli. Bununla birlikte hırsızlar ve eşkiyecilerin müslümanların mülküne zarar etmesine fırsat vermemeli.

5) Aftır. Allah Teala diyorki: وَالْكَافِرِينَ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ (“Kızdıklarında öfkelerini yutarlar ve insanların kusurlarını affederler”, Âl-i İmran, 134), در عفو لذتیست که در انتقام نیست (Afta bulunan lezzet intikamda bulunmas. Darb-ı mesel). Eğer padişah suç işleyeni affederse herkes onun hata yaptığını düşünür, suçluyu cezalandırmasını ister. Dolayısıyla padişahın yakın emirleri arasında da güvensizlik artar. Bu durumda iki illet ortaya çıkar: birincisi, memleket işlerine zarar verir. Diğer, suçlular af lezzetiden uzaklaşmış oluyorlar. Bir adil padişah diyor ki, eğer dünya halkı kalbimizin aftan lezzet aldığını bilselerdi, sarayımıza hediye olarak gûnahtan başka birşey getirmezlerdi. Padişahların güzelliği yaptığı aflar ile olur. Güçlü olmasının nedeni de merhemetindendir.

⁴⁴² A.g.e., 19b-20b; a.yaz., *Risale-i Askeriye*, vr. 44b-51a; Eserlerdeki ayet, hadis ve edebi kısımlar atlanarak özet çeviri tarafımızdan yapılmıştır.

Allah Teala diyor ki, “Kızdıklarında öfkelerini yutarlar ve insanların kusurlarını affederler” (Âl-i İmran, 134). Tarikat padişahlarından birisi bu ayet anlamını şöyle açıklıyor: Kişi öfkелendiğinde onu gizlemeli ki suç işleyene azap vermesin. Af o ki, öfkeye karşı kalbin yenmesidir. İhsan o ki, suçlu padişahıtan üzür dilemesi ve bununla padişahla eski bağını kurmuş olmasıdır.

6) Himayedir. Himaye o ki, padişah kendi memleketi ahvalinden her zaman vakıf olması lazım. Taki onun memleketinde hiçbir insan bir-birinden zarar görmesin. Çünkü Allah’ın huzurundaki mahkemede halkın ahvali yardımcılarında değil kendisinden soruluyor.

ملک خود با خسروان بسپردہ حق،
حفظ او باجان و دل باید نمود

(Hak teala kendi mülkünü padişahlara verdi. Mülkü kalbiyle koruması lazım).

7) Sınırdır. O Sultanın emrine göre genişler. Ona mudahala etmeye başka kimsenin hakkı yoktur. Ancak padişah fermanıyla bu iş olur. Herkes bu fermana uymalı, padişah da fermanından geri çekilmemeli yoksa sözünün itibarı kalmaz.

8) Tahttır. Padişah oturması için özel yer, kimse onun köşesine bile oturmaya hakkı yoktur. Tahta oturması için padişahda dört hislet olması lazım: 1. Adına hütbe okunması. 2. Adına sikke bastırılması. 3. Halkın ona itaat etmesi. 4. Onun hükmü kader misalı halkın hayatı ve mülküne geçerli olması.

Mirza Kalandar Muşrif’in bu tasvirinde hükümdarlık için gerekli olan taht, hutbe, sikke, halk, ülke şartlarının hâkimiyet alameti olarak Hokand Hanlığı’nda da geçerli olduğu görülür. Tezimiz boyunca Hokand hanlarının bu şartları yerine getiren hükümdarlar olduğunu görebiliriz. Hokand Hanlığı’nın sınırları bölümümüzde ülke, tahta çıkma merasimi ve orda bahsında taht, sosyal yapı bölümümüzde halkın ona itaat etmesi, teşrifat bölümünde hükümlerinin geçerliliği gösterilmiş oldu. Hokand hanlarına ait basılmış paralar günümüze ulaşmış, kataloglarda yer almaktadır⁴⁴³, sikke koşulu da böylece sağlandığını söyleyebiliriz.

⁴⁴³ Sattihan İşanhanov, *Katalog Monet Kokanda* (Taşkent: Fan, 1976).

2. Hükümdarın Kullandığı Unvanlar, Sıfatlar

a. Hâkimiyet Unvanları: Atalık, Biy ve Han

Hokand Hanlığı tarihi kaynakları Hanlığı 1709 yılı Şahruh Biy'in tahta çıkışıyla başlatıyorlar. Bu kaynakları incelediğimiz zaman Şahruh Biy'den başlayıp son Han'a kadar hükümdarların çeşitli hükümdarlık unvanlarını kullandıklarını görmekteyiz. Bunlar: Atalık, Biy ve Han unvanlarıdır. Bu unvanlar aslında aynı güç düzeyini yansıtan unvanlar olmadığı dikkat çeken bir durumdur. Şahruh Biy'in bazen Atalık unvanını kullandığını, ondan sonra ta Alim Han'a (1799-1810) kadar hükümdarlar "Biy" unvanını aldığını, Alim Han'dan başlayıp ise Hanlığın sonuna kadar (1876) "Han" unvanını kullandıklarını kaynaklarda gelen isimlerden anlıyoruz. Kaynaklarda gelen hükümdar unvanlarına göre nihai kararımızı veremeyiz, çünkü aynı hükümdar çeşitli unvanlarla da anılmıştır. Şahruh Biy, bazen Şahruh Atalık, Şahruh Han tarzında da geliyor, oğlu Abdurrahim Biy de Rahim Han tarzında da gelmektedir. Ama şunu söyleyebiliriz ki, Alim Han ve ondan sonraki hanlar kaynakların hiçbir yerinde "Biy" unvanını kullandıklarını görmedik.

Önceki bölümümüzde Hokand Hanları şecerelerini verdik, orada da Alim Han'dan önceki isimlerde Biy ve Han unvanı karıştırarak yazıldığına şahit olmuştuk. Mirza Kalandar Hokand hanlarının Babür Şah yoluyla önce Emir Timür sonra Hz. Ali'ye doğru bağlanan şeceresini getirip ardından isimlerde gelen Atalık, Biy, Han unvanlarına şöyle izah veriyor, *"Eğer birisi sorsaki onlar (Hokand Hanları) Seyyid soyundan geliyorsa o zaman neden Atalık, Biy ve Han unvanını kullandılar? Cevabımız şuki, Türkistan memleketinde hükümlan olan tacdarlara Özbek kaidelerine göre sultan veya padişah değil Han, bazen Atalık, Biy, Bek unvanları verilirdi ve bu örf hüccetlerle kanıtlanmıştı"*⁴⁴⁴. Tarihçi ve aynı anda Hokand sarayında hizmet eden birisinin eserinde böyle bir soruyu ortaya koyması o dönemde başlatılan Han soyuyla ilgili tartışmalara bir navi cevap idi. Malum ki Mirza Kalandar, Han soyunun Babür Şah ve Hz. Ali'ye bağlanan şeceresini getiren ilk tarihçidir. Han'ın isteğiyle mi, yoksa dönem şartları onu gerektirdi mi onu tam "bilemiyoruz. Hanlık kurulduktan yüz yıl sonra Han şecereleri oluşturulmaya başlanmıştı, belli ki bahisler, tartışmalar olmuştur.

Mirza Kalandar'ın bölgedeki Atalık unvanı padişah unvanına denk geliyor demesi, kanaatımızca Şahruh Biy'den öncekiler için geçerlidir. Öncekiler bir devlet hükümdarları

⁴⁴⁴ Mirza Kalandar Muşrif, *Şahname-i Ömerhani*, vr. 54a; Babadjanov, *Kokandskoye Hanstvo: Vlast, Politika, Religiya*, 340.

sayılmasa da Mirza Kalandar ve bazı tarihçiler onlara da “hükümet tahtına oturdu” tabirini kullanıyorlar. O dönem tarihi hakkında fazla bilgi olmadığından onlar aslında kabile içinde veya küçük bölgeleri yönettiklerine işaret edilmiştir. Ama Şahruh Biy’in Atalık unvanını kullandığına gelirse, bunu hükümdar unvanı olarak değil Buhara Hanı Abulfeyz Han (1711-1747) tarafından verilen unvan⁴⁴⁵ olarak görmek doğrudur. Ama Şahruh Biy nerede ve kime Atalıklik yaptığı bilinmiyor. Oğlu Abdurahim Biy kız kardeşini Oratepe hükümdarı Muhammed Rahim Biy Atalık Yüz’ün oğlu ve aynı anda Hocend valisi Akbuta Biy’e verdikten sonra Hocend sarayında Abdurahim Biy büyük itibar kazanmıştı, Hocend yönetim işlerinin tamamını ona bırakmıştı⁴⁴⁶. Abdurahim Biy’in Oratepe’ye bağlı Hocend sarayında itibar kazanması ve idare işlerini yürütmesi validen sonra ikinci adam olduğuna işaretdir. Abdurahim Biy Hokand tahtına geçmeden önce belki Hocend sarayında kız kardeşinin çocuklarına Atalıklik yapmıştır, dolayısıyla o da babası gibi Atalık unvanını taşımıştır.

Araştırmacı Babacanov, Hokand Hanlığı’nın bağımsız devlet olarak Narbota Biy döneminden (1765-1799) başlatılması doğru olacağını savunuyor. Narbota Biy hükümdar olarak Biy unvanını kullansa da 1776-77 yıllarda sikke bastıra bildiği için bağımsızlığını göstergesiydi⁴⁴⁷. Doğru günümüze kadar ulaşan Hokand sikkelerinden en eskisi Narbota Biy bastırdığı sikkeydi. Ama bazı kaynaklarda gelen bilgiye göre Narbota Biy’den önce de hükümdarlar kendi adına sikke bastırmışlar, kendi adına hutbe okutmuşlardı. Hatta, *Ancuma’t Tevarih*’te gelen bilgi sorumuza açıkça cevap veriyor. Şahruh Biy’den önce ecdadları Buhara Hanlarına itaat ediyorlardı, sikke ve hutbelerde onların isimleri zikredilirdi. Ama Şahruh Han (1709-1722) tahta çıktığında Buhara Hanalarının ismini hutbeden çıkartıp kensi ismini koydurmuş, kendi adına sikkeler bastırmıştı. Dolayısıyla Hokand Hanları kendi bağımsız ve yeni devletlerini Şahruh Han’dan başlatıyorlardı⁴⁴⁸. Tarihçi Niyaz Muhammed’in eseri *İbratu’l Havakin*, diğer adıyla *Tarihi Şahruhi* olarak isimlendirilmesi bu devletin Şahruh Biy’den başlatıldığına işaretdir. Sikke konusunda başka bir bilgi daha var ki o *Ancuma’t Tevarih*’te gelen bilgiyle çekiştiğini görürüz. Şahruh Biy’in dedesi Muhammed Emin Han Buhara Hanı İmamkulu Han adına Harezm

⁴⁴⁵ A.g.e., 100.

⁴⁴⁶ Muhammad Hakim Hon Töre, *Muntahab at-Tavorih*, 228.

⁴⁴⁷ Babadjanov, *Kokandskoye Hanstvo: Vlast, Politika, Religiya*, 101-102.

⁴⁴⁸ Hüdayerhanzade, *Andcum at-Tavorih*, 52-53.

bölgesini yönettiğinde orada Urgenci sikkesini bastırmış ve o sikkeler Hokand'da ta Alim Han kendi adına sikke bastırana kadar kullanılmıştı⁴⁴⁹.

Hokand Hanları sikkelerinden en eskisi Narbota Biy dönemine ait olduğunu söylemiştik. Sikkedeki hükümdarlar ismiyle onların ne gibi hükümdarlık unvanını kullandıklarını öğrenmemize imkan sağlar. Ama Narbota Biy'in bastırdığı sikkede kendi ismi bulunmuyor. Üç sikkesi biliniyor, ön kısımlarında Hayr-bâd, Nevruzi ve Fulus Rayih kelimeleri, arka tarafından yıllar yazılmıştır. Bu sikkenin değeri düşük olduğunu, zaten boyutunun küçük olmasından da anlaşılıyor. Alim Han'ın gümüş sikkelerinde ise ön tarafta "Muhammed Alim Bahadır Han bin Narbota Han" yazısı, arkasında "Darb-ı Hokand" yazılmış ve kardeşi Ömer Han'a ait gümüş sikkede ise "Muhammed Ömer Bahadır Han", altın sikkede "İmam'ül Muslimin Seyyid Muhammed Emir Ömer" yazısı basılmıştı⁴⁵⁰.

b. Dini Unvanlar, Sıfatlar

Hokand Hanlarının kullandıkları dini unvanlar, sıfatlar vakayiname eserlerde geliş şekliyle şöyledir, Alim Han için: *Emiru'l Muslimin, Hazret Muiniddin Emiru'l Muslimin, Hazret Emiru'u Dilaver, Emir Seyyid Muhammed Alim.*

Ömer Han için: *Abu'l Muzaffer Muhammed Seyyid Ömer, Emiru'l Muslimin, Emiru'l Muminin, Emiru'l Muminin Seyyid Muhammed Ömer, Abu'l Feth Emiru'l Muslimin Seyyid Muhammed Ömer, Hazret Emiru'l Muminin, Emir-i Cennet Mekan.*

c. Karakter ve Niteliklerine İşaret Eden Unvanlar, Sıfatlar

Alim Han için: *Emir-u Kebir, Cihanpenah, Mülk ve Millet Padişahı, Cenabı Cihanpenah, Sultan-ı Mülk-ü Turan, Sahib-i Devlet ve Mülk.*

Ömer Han için: *Hazreti Emir Sahıpkıran, İskender Nişan, Turan Memleketinin Hükümdarı, Sultan-ı Zaman, Adaletli Şah, Abu'l Muzaffer, Sultan-ı Namdar, Şahriyar-ı Kamkar, Ebu'l Muzaffer vel Mensur Sahıbu'l Milla ve'd Din Zillullahi fıl Arz Panahı*

⁴⁴⁹ Mirza Kalandar Muşrif, *Şahname-i Ömerhani*, vr. 47a.

⁴⁵⁰ İshanhanov, *Katalog Monet Kokanda*, 7-8, 33; Ömer Han'dan sonraki Hanların bastırdığı sikkeler için de bu kaynağa bakın.

Fukara ve Mesakin, Hazreti Emir, Ebu'l Fetih, Sultan Hurşid Kulah, Sultan-ı Emir-u Kebir, Emir-i Delir, Cihanpenah, Adaletpeşa Şah, Puşt-ı Penah, Hazret Emir Adaletperver, Yedi Devletin Fermanrevası, Şehriyar-ı Adil, Şehriyar, Emir-i Şevketmaab, Emir-i Alemgir, Emir-i Gardun, Emir-i Cihangir, Emir-i Dara Nezir, Emir-i Gardun-ı Serir, Emir-i Sahibi Devlet, İskender Şevketli Hazreti Emir, Emir-i Sahib-ı İkbâl, Cemşidmisal, Şehriyar-ı Adaletperver, Emir-i Adaletperver, Cemşid-manend Padişah, Emir-i İskendernişan, Emir-i İskender Dastgah, Şah-ı İskendernişan, Cemşid Mekan, Daranişan, Hazret-i Han, Emir-i Âlî.

Muhammed Ali Han için: *Han'ı Gazi, Emir-i Gazi, Âlî Hükümdar, Hazreti Âlî Han, Han-ı Hümayun, Han-ı Zaman, Emir-i Kebir ve Han-ı Binezir, Cihanpenah, Adaletnişan Han, Adil Han, Şevketpenah.*

C. Meşru Hükümdar Olma Yolunda ve İttifak Aracı Evlilikler

Türk-İslam tarihine bakılırsa devletlerin oluşumu, gelişmesi, güçlenişi için çeşitli yollardan istifade edildiğini görebiliriz. Onlar içinde hükümdar hanedanındaki evlilikler önemli hususlardan biri olup devletin iç ve dış siyasetinde etkili rol oynamıştır. Siyasi birlik ve güç kaynağı olarak siyasi menfaatlar üzerine kurulan bu evlilikleri biz “siyasi evlilik” olarak da tanımlayabiliriz. Siyasi evlilikler devletler arasında ittifak, belki rekabet, iki devlet arasında iletişim, anlaşmazlıkların giderilmesi, sulh yapılması ve diğer siyasi amaçlarla beraber hükümdarın meşru taht sahibi olmasına da hizmet etmiştir.

Başka devletler gibi Hokand Hanlığı da siyasi evliliklere büyük önem vermiştir. Hokand hanları hanedanındaki evlilikleri incelediğimizde onların dört alanda gerçekleştiğini gördük: 1) Ming hanedanının içinden, yani kendi kabilesinden kız alma. 2) Belli bir güce sahip başka kabilelerle dünürlük ilişkileri. 3) Seyyid ve Hoca soyundan gelen ailelerden kız alma. 4) Komşu devletleri hükümdar hanedanından kız alma veya verme.

Araştırmamızda Hokand Hanlığı'ndaki siyasi evlilikleri Hokand kaynaklarında gelen bilgilerle öğrenip bir Hokand melikesi örneğinde, yani Hokand Hanlığı'nın ilk yıllarında Ming ve Kenagas kabileleri arasındaki ittifaka neden olan Ayçuçuk Ayım (Kenagas Ayım

ismiyle meşhur olmuş) ve ondan dağılan nesil vasıtasıyla konuyu açıklamaya, analiz etmeye çalışacağız.

Hokand Hanı Abdurahim Biy ile Ayçuçuk Ayım arasında gerçekleşen evlilik kaynaklarda farklı versiyonlarla beyan edilir. Abdurahim Biy (1722-1733) devlet sınırlarını genişletmek amacıyla ordusuyla sefere çıkar ve 1730-31 yıllarda Semerkand'ı ele geçirir ve oraya vâli tayin ettikten sonra bu sefer komşu Şehrisebz Bekliği tarafa yönelir. Şehrisebz hâkimi Hakim Biy Kenagas Hokand Hanının gelişinden haber alıp ona karşı savaşmak yanlış olduğunu düşünüp sulh teklif eder. İki hükümdar arasında elçilik işleri gidip gelip sonuçta Hakim Biy ağabeyi İbrahim Atalık kızını yani yiğeni Ayçuçuk Ayım'ı Hokand Hanı Abdurahim Biy'e eş olarak teklif eder⁴⁵¹. Başka bir bilgede, Abdurahim Biy Semerkandı aldıktan sonra Keş (Şehrisebz) hâkimi Alim Biy'e elçi gönderip kızını vermesini ister yoksa Keş'e sefer düzenleyeceğini söyler. Alim Biy de o elçilerle birlikte kızı Ayçuçuk Ayım'ı Semerkand'a Abdurahim Biy huzuruna gönderir ve orada düğün merasımı gerçekleşmişti⁴⁵². Babasının ismi kaynaklarda farklı geldiğini hesaba katmazsak genel bilgiler birbirini destekliyor. Sonuçta Hokand Hanı Kenagas kabilesi Beki'nin kızıyla evlenmiştir. Bu evlilik sonucunda Ming ve Kenagas kabileleri arasında güçlü ittifak kuruldu. Hanlık tarihine bakarsak bu ittifak Hanlığın bitişine kadar devam ettiğini görürüz. Kaynaklarda bu evlilikten sonra Şehrisebz topraklarına saldırı veya onlar da bu ittifaka hiyanet etmemişlerdir. Çünkü ikili anlaşmazlıklara dair bilgilere rastlamıyoruz. Elbette ki bunun sebebi bu iki kabile arasındaki işbu nikah olsa gerek.

Abdurahim Biy Ayçuçuk Ayım'la evlendikten sonra devletteki itibarı daha da yükselir. Hokand Hanı Emir Timur neslinden geldiklerini iddia eden Kenagas Bek'inin kızını alıpla hükümdarlığını meşrulaştırmış oluyordu. Aslında Abdurahim Biy Şehrisebz'i almaktan daha önemli olan dereceye kavuşmuştu⁴⁵³. Hokand Minglerinin baba taraftan Babür Şah yoluyla Emir Timur'a bağlama çabaları hakkında önceki bölümümüzde bahsetmiştik, ama burada anne taraftan Ayçuçuk Ayım vasıtasıyla bağlandığını söyleyebiliriz.

Ayçuçuk Ayım Abdurahim Biy'den Aycan isimli kız çocuğu oluyor, başka bir çocuğu varmıydı onu bilmiyoruz. Abdurahim Biy'in başka bir eşi Abdullah Biy Ming'in

⁴⁵¹ Hüdayarhanzade, *Andcum at-Tavarih*, 56; Muhammad Hakim Hon Töre, *Muntahab at-Tavorih*, 231.

⁴⁵² Niyoz Muhammad, *İbratu'l Havokin*, 49-50; Mirza Kalandar Muşrif, *Şahname-i Ömerhani*, vr. 49a; Mirzo Olim Mahdum, *Tarihi Türkiston*, 51.

⁴⁵³ Babadjanov, *Kokandskoe Hanstvo: Vlast, Politika, Religiya*, 106.

kızı Şerefnisa Ayım'dan ise Erdana Biy, Hurşide Ayım ve Zebunnisa Ayım isminde üç çocuğu olmuştur⁴⁵⁴. Şerefnisa Ayım da devletteki en itibarlı kişinin kızıydı, Han hanedanından gelme ihtimali var⁴⁵⁵.

Abdurahim Biy (1722-1733) vefatından sonra kardeşi Abdülkerim Biy (1733-1750) Hokand tahtına oturduktan sonra ağabeyinin eşi⁴⁵⁶ Ayçuçuk Ayım'ı nikahına alıyor⁴⁵⁷. Kismetinde iki Han'ın eşi olması yazılan Ayçuçuk Ayım'ı tul kaldığı ve ağabeyine hürmetinden değil güç sahibi ve o da ağabeyi gibi meşru hükümdar olma niyetinde evlendiği açıktır. Ayçuçuk Ayım'ın Abdülkerim Biy'den çocuk görüp görmediği hakkında herhangi bir bilgiye rastlamadık.

Abdurahim Biy ve kardeşi Abdülkerim Biy evlilik konusunda ki siyasetleri aynı oldu. Abdülkerim Biy'in ilk eşi Fatıma Ayım da Ming kabilesinden Dostkulu Biy'in kızıydı⁴⁵⁸. Dostkulu Biy, önceki bölümümüzde bahsetmiştik Han hanedanına akraba oluyordu, iki kardeşin torunları sayılırdı. Dostkulu Biy devlette “Emiru'l Ümera” unvanına sahipti. Kendi akrabasından kız alma hükümdarlığı güçlendirmek için ilk adım olursa, ikinci evlilikle bu sefer meşru hükümdar olma ve kabilelerarası ittifak amaçlanmıştı.

Aile bağları o kadar sıkı olmuştu ki Abdülkerim Biy'in başka eşi Fatıma Ayım'dan oğlu Abdurahman Biy Aycan Ayım ile evlenmişti. Yani, Hokand tahtında kısa zaman olsa da bulunan Abdurahman Biy (1750) amcasının ve aynı zamanda öğey annesi Ayçuçuk Ayım'ın kızıyla evlenmişti. Ayçuçuk Ayım'ın kaderi kızında devam edip o da Han eşi olmuştu. Abdurahman Biy babasının vefatından sonra Hokand tahtına oturup 9 ay hükümran olduktan sonra yerine amcaoğlu Erdana Biy tahta oturur (1751-1764) ve Abdurahman Biy Marğinan'a hâkim olarak gönderilir. Sonra taht davası yapmasın diye

⁴⁵⁴ Hüdayarhanzade, *Andcum at-Tavarih*, 59.

⁴⁵⁵ Abdullah Biy'in kim olduğu hakkında biraz incele yaptım, Han'ın kayınpederi olmak devletteki itibarının yüksek olduğunu gösteriyordu. Kaynaklarda gelen bilgiye göre, Abdullah Biy Namangan ve Törekorgan eyaleti hâkimi, Dadhah ve sonra devleti en üst makamı olan Koşbegi derecesine kadar çıkmış. Ağabeyi Abdurahman Bahadır da önce Çust, Kasan ve kardeşiden önce Namangan ve Törekorgan'a, ve en son Hocend eyaletine hâkim olmuştu. Hanları tahta geçirebilecek kadar güçlü olan Abdurahman Bahadır ve Dostkulu Biy'in oğlu İdriskulu Biy Süleyman Biy'i (1762-1763) Hokand tahtına geçirmişlerdi. Yine şu iki emir Abdullah Biy'in isteğiyle Süleyman Biy'i öldürüp yerine Narbota Biy'i getirmişlerdi. Kaynak: Beisembiev, *Annotated Indices to the Kokand Chronicles*, 296, 310.

⁴⁵⁶ Yenge ve üveyanne ile evlenme geleneği İslam öncesi Türk ve Moğol topluluklarında/boyalarında var olan bir gelenek. İslamiyeti kabul edince üveyanne ile evlenme bitiyor, yenge ile evlenme devam ediyor. Selçuklu hanedanında, Timurlularda bunun örneklerini görüyoruz. Bu konuda bkz. Musa Şamil Yüksel, “Türk Kültüründe Levirat ve Timurlularda Uygulanışı”, *Journal of Turkish Studies* 3 (2010): 2027-2058.

⁴⁵⁷ Muhammad Hakim Hon Töre, *Muntahab at-Tavarih*, 232; Hüdayarhanzade, *Andcum at-Tavarih*, 69.

⁴⁵⁸ A.g.e., 69.

Erdana Biy amcaoğlu Abdurahman Biy'i 23 yaşında öldürttü⁴⁵⁹. *Müntehabu't Tevarih* ve *Ancuma't Tevarih*'te öldürölüş sebebi açıkça beyan ediliyor. Abdurahman Biy önce İsfara kalesinde sonra Hokand'ın güney batı sınırı olan Çarkuh kelesinde bağımsızlığını ilan edip yönetmeye başlayıp Erdana Biy'e karşı isyan başlatmıştı. İki taraf arasında anlaşmazlık 7 sene devam ettikten sonra Han en yakın emirleri İdriskulu Biy ve Abdurahman Bahadır'i ordusuyla birlikte gönderip iki taraf arasında savaş gerçekleşir, savaşta Abdurahman Biy ciddi yaralanıp paytaht Hokand'a getirilir ve orada vefat eder. Aycan Ayım da bu acıya dayanamayıp kısa zamanda ölüyor⁴⁶⁰.

Hokand tahtından indirilen Abdurahman Biy'in Marğinan'a hâkim olarak gitmesi tesadüf değildir, çünkü babası Abdülkerim Biy da tahta çıkana kadar Marğinan'da 9 sene hâkim olmuştu. Babasının mirası Marğinan ona küçük gelip tahtı tekrar alma isteği galip gelip muhalif olarak isyan başlatmıştı. Bir taraftan, babası ve amcası gibi kendisinin de eşi Kenagaslı, dolayısıyla meşru hükümdara rakip olarak tekrar Han olmayı istemiştir. Abdurahman Biy'in Çarkuh'da kendine taraftar toplaması manidadır. *Ansabu's Selatin*'de Abdurahman Biy'in iki eşi olduğu, birincisinin Han'ın kızı Aycan Ayım ve ondan Narbota Biy dünyaya gelmiştir. İkincisi eşi ise Şahruh Biy ve Hacı Biy'in annesi olan Çarkuh'lu Ayım idi⁴⁶¹. Çarkuh'lu Ayım'ın kımın kızı olduğu hakkında net bir bilgi yok ama itibarlı emirlerden birinin kızı olduğu ve damadı Abdurahman Biy'e destek verip tahtını tekrar kazanması için önemli rol oydağını tahmin edebiliriz.

Abdülkerim Biy vefatından sonra Ayçuçuk Ayım İşan Artık Hoca nikahına giriyor. Mahdum Azam soyundan gelen İşan Artık Hoca Buhara Emiri Rahim Biy Mangıt'tan kaçarak Hocend'de Abdülkerim Biy himayesi altında yaşıyordu. Erdana Biy döneminde Hokand'a geliyor ve o dönemde 50 yaşta olan Ayçuçuk Ayım'la evleniyor. Ayçuçuk Ayım bu İşan'dan Hakim Töre isimli çocuk görüyor⁴⁶². İki Han'dan sonra döneminin en büyük aliminin eşi olması kaderinde varmış. Artık Hoca'nın Hokand Hanlığı'na gelişi ve zamanında hükümdar hanedanının malikesi sayılan kadına evlenmesi Mahdum Azamilerle Hokand hanları hanedanı arasında akrabalık ilişkilerinin başlangıç noktası diyebiliriz. Bunu sonraki nesillerde gerçekleşen han hanedanıyla dünürlük ilişkilerinde de görüşümüz mümkündür.

⁴⁵⁹ Mirza Kalandar Muşrif, *Şahname-i Ömerhani*, vr. 50a.

⁴⁶⁰ Muhammad Hakim Hon Töre, *Muntahab at-Tavorih*, 238-239; Hüdayarhanzade, *Andcum at-Tavarih*, 74-75.

⁴⁶¹ Mirza Alim Muşrif, *Ansabu's Salatin va Tavarihu'l Havakin*, 18.

⁴⁶² Muhammad Hakim Hon Töre, *Muntahab at-Tavorih*, 236.

Ayçuçuk Ayım kızı ve damadı vefatından sonra 12 yaşında torunu Narbota Biy'den anne ve babasının kim öldürdüğünü sorar, İdriskulu Biy ve Abdurahman Bahadır diye cevap verdikten sonra bunu hiçbir zaman unutmaması, her zaman aklında tutması gerektiğini söyler. Sonra Narbota Biy ve yine bir torununu alıp baba yurdu Şehrisebz'e yol alır⁴⁶³. Ayçuçuk Ayım Şehrisebz'deki mülklerine sahip çıkar ve belli zaman orada yaşar. Sonra Semerkand'daki Dahbed'e tarikat mürşidi İşan Musa Han Hoca huzruna gelir. İşan Musa Han Hoca bu teşrifi kutlu görüp kızını Ayçuçuk Ayım oğlu Hakim Töre'ye veriyor⁴⁶⁴. Ayçuçuk Ayım iki torunuyla Şehrisebz'e geldiğinde biris Narbota Biy olsa, ikincisi kim olduğu hakkında merak edilebilir, biz bunu sonra tartışacağız. Oğlu Hakim Töre'yi ise ilim alması için kendisinden önce göndermiş olabilir.

Hem Dahbediy İşan'ın eşi hem de Dahbediler mürşidine dünür olan Ayçuçuk Ayım oğlu Hakim Töre'yi kayınpederi yanına ilim tahsil görmesi için bırakıp torunu ile Oratepe'ye doğru yola çıkar. Oratepe hâkimi Fazıl Biy onları uygun şekilde karşılayıp Kızlı kalesi yönetimini tüm mülkleriyle birlikte hadiye eder⁴⁶⁵. Fazıl Biy Yüz'ü Abdülkerim Biy'in en yakın ittifakçısı olduğunu biliyoruz. Kalmuklar Hokand topraklarına saldırdığında Fazıl Biy kendi ordusuyla gelip Hanlığı savunmuş onun yardımıyla Kalmukları yenmişlerdi. Şu ittifak hurmetinden olsa gerek Fazıl Biy Ayçuçuk Ayım'ı munasip tarzda karşılamıştı.

Narbota Biy iki yıl ninesiyle birlikte Kızlı kalesinde yaşadktan sonra Erdana Biy onlarla ilişkileri tekrar başlatıp sulh ve barış için elçiler gönderiyor, onlara vaadde bulunuyor ve sonunda razı edip Hokand topraklarına çağırıyor. Erdana Biy, Narbota Biy'e Karatepe bölgesi yönetimini verir. Erdana Biy vefatından sonra kısa müddet Süleyman Biy sonra Narbota Biy Hokand tahtına oturdu⁴⁶⁶. Hükümdar hanedanına ait kişilerin komşu devletlerde yaşamasının her zaman tehlike oluşturacağını iyi bilen Erdana Biy Narbota Biy'i Hokand'a çağırması olabilir. Zira, Erdana Biy'in son yıllarda Fazıl Biy ile arası bozulmuş, Oratepe'nin Buhara'yla arası iyileşme sürecindeydi. Bu ittifak Hokand Hanlığı'na ciddi zarar verecekti, Narbota Biy'den istifade etmemeleri için tüm şartlarına razı olup yanına çağırmasıdır.

⁴⁶³ A.g.e., 241.

⁴⁶⁴ Avaz Muhammad Attar. *Tarihi Cihannüma*, vr. 30a.

⁴⁶⁵ Muhammad Hakim Hon Töre, *Muntahab at-Tavorih*, 241-242.

⁴⁶⁶ A.g.e., 242-244.

Kenagaslı Ayçuçuk Ayım, İşan Artuk Hoca'dan olan oğlu Hakim Töre'yi Dahbed'de bıraktığı zaman İşan Musa Han Hoca huzurunda Yusuf Ali Hoca oğlu Han Hoca da vardı. O da dayısı Erdana Biy zülmünden kaçarak Semerkand'a gelmişti⁴⁶⁷. Erdana Biy'in babası Abdurrahim Biy bir kızını Çadak Hocalarından Yusuf Ali Hoca'ya vermişti. Abdurrahim Biy'in üç kızı olduğunu yukarıda bahsetmiştik. Aycan Ayım Abdurrahman Biy ile evlendiğine göre Han Hoca'nın annesi ya Hurşid Ayım veya Zebunnisa Ayım oluyor. Narbota Biy Hokand hanı olduktan sonra Dahbed'deki Han Hoca ve İşan Hakim Töre Hokand'a gelebilmişlerdi. Narbota Biy onları munasip karşılayıp Han Hoca'ya Namangan eyaleti hâkimliğini veriyor. Han Hoca niyet etmiş olabilir, Hokand'a geldikten sonra kızını Hakim Töre'yle evlendiriyor. Bu nikahtan Hokand Hanlığı Şeyhulislamı olan Masum Han Töre dünyaya geliyor⁴⁶⁸.

İşan Hakim Töre, Han Hoca'nın kızıyla evlendikten sonra aile bağları yine de güçleniyor. Hokand Hanı Abdurrahim Biy'in torunu Han Hoca iki Han eşi olan Ayçuçuk Ayım'la dünür oluyor. Bu nikahtan sonra Hakim Töre'nin iki eşi olduğunu öğrendik, onlardan toplam 8 oğul ve bir kız çocukları oldu: Masum Han Töre Şeyhulislam, İşan Han Töre, Sarımsak Han Töre, Padişah Töre, İşan Muhammed Seyyid Hoca Nakip, Muhammed Halık Hoca, İşan Ahmad Han Divane Hoca, Şerif Hoca ve bir kızını hocası Musa Han Hoca'nın oğlu İşan Karabaş Hoca'ya veriyor⁴⁶⁹. Kızı Han Hoca'nın kızıdan doğmuş olması lazım yoksa İşan Karabaş Hoca kendi kız kardeşinin kızıyla evlenemez. Hakim Töre çocukları ismindeki künyelere dikkat edersek Töre ve Hoca unvanını kullanıyorlar ve bu annelerine bağlıdır. Masum Han Töre ve üç kardeşi büyük ihtimal Han Hoca kızıdan doğmuşlardır. Onun için "Töre" unvanını kullanıyorlar. Çünkü anne tarafı han ailesi veya bir kabile bekinin kızı, babası seyyid ve hocalardan olursa çocuklar Töre unvanını almaları örf olmuştu. Diğer çocuklar "Hoca" unvanını kullanmışlar çünkü anneleri seyyidler ailesinden Musa Han Hoca'nın kızıdır.

Han Hoca'nın eşi hakkında biraz bahsedelim. Kaynakları tahlil ettiğimizde kimin kızına evlendiğine dair net bir bilgiye ulaşamadık. *Ancuma't Tevarih*'te Narbota Biy'in Buhara Emiri Şahmurad ile Oratepe için savaş olayları bahsedilirken bir yerde Han Hoca

⁴⁶⁷ A.g.e., 242.

⁴⁶⁸ A.g.e., 255-256.

⁴⁶⁹ Avaz Muhammad Attar Hokandi, *Tuhfatu't Tevarihi Hani*, vr. 98b.

Narbota Biy ile amcaoğlu oldukları söylene, başka yerde Narbota Biy'e damat olduğu ifade edilmiřti⁴⁷⁰. şimdi biz şu iki bilgiyi analiz edersek çok şey ortaya çıkacaktır.

Han Hoca ile Narbota Biy kardeşlerin çocukları olursa demek Han Hoca'nın babası Yusuf Ali Hoca Hokand Hanı Abdurahman Biy'in anne bir baba başka ağabeyi olması lazım. Çünkü Abdülkerim Biy'in Abdurahman Biy'den başka oğlu olmamıştır, öğey annesi Ayçuçuk Ayım da Abdülkerim Biy'den ocuk görmemiştir. Demek ki büyük ihtimal ile Abdurahman Biy'in annesi Fatıma Ayım (Dostkulu Biy'in kızı) Abdülkerim Biy nikahına girmeden önce Yusuf Ali Hoca'nın babası Muhammed Hoca'nın eşi olmuştu. O zaman anne taraftan adak Hocalarından gelen Dostkulu Biy kızını adak Hocalarından biriye vermiş oluyor. Babası ve annesi taraftan adak Hocalarına bağlanan Yusuf Ali Hoca Abdurahim Biy'in kızını alacak yaşta olduğunu dikkate alırsak annesi Abdülkerim Biy nikahına girmeden önce Muhammed Hoca'nın eşi olduğu ortaya çıkacaktır.

Araştırmacı Beysembiyev *Tarihi Cedide-i Taşkand* eserine dayanıp Han Hoca'nın annesi şahruh Biy'in kızı Aycan Ayım olduğunu söylüyor⁴⁷¹. Ama kaynakta yanlış bilgi verilme ihtimali vardır. Çok kaynakların kanıtladığı bilgiye göre Yusuf Ali Hoca Hokand'ın ilk Han'ı şahruh Biy kızıyla değil onun oğlu Abdurahim Biy'in kızıyla evlenmiştir. *Tarihi Cedide*'nin müellifi Muhammed Salih Hoca Hokand Hanlığı'nın son yıllarıda yazmaya başladığı eserinde yanılmış olabilir. Han Hoca'yla aynı dönemde yaşayan ve torunu olan Hakim Han Töre eserinde de Han Hoca Erdana Biy'in kız kardeşinin oğlu yani yiğeni olduğunu yukarıda da söylemiştik. Bunun haricinde Ancuma't Tevarih'te de şahruh Biy'in hiç kızı olmadığı açıkça ifade edilmiřtir⁴⁷².

şimdi Han Hoca Narbota Biy'e nasıl damat olabilir sorusunu inceleyelim. Kızını vermiş olamaz çünkü Narbota Biy beş kızını da seyyid ve hocalara vermişti. *Tuhfatu't Tevarihi Hani*'de Narbota Biy'in çocukları hakkında detaylı bilgi veriliyor: Emir Narbota Han'dan 5 oğul ve 5 kız kaldı. En büyüğü Muhammed Emin Han, annesi Kalmuklardan idi. Narbota Biy'den önce genç yaşta vefat etmişti. Sonra Emir Alim Han, Emir Ömer Han ve Aftab Ayım, anneleri Dostkul Bahadır'in oğlu İmamkulu Biy kızı Ming Ayım idi. Sonra Rustem Biy, Fazılbek, Yadgarbek ve dört kızın annesi Kırgızdır. Aftab Ayım'ı meşhur Masum Han Töre Mahdum Azami'ye veriyor, onlardan 3 oğul (birisi *Müntehabu't Tevarih* yazarı Muhammed Hakim Han Töre) 2 kız kalıyor. Bir kızını İşan Han Töre

⁴⁷⁰ Hüdayarhanzade, *Andcum at-Tavarih*, 88-89.

⁴⁷¹ Beisembiev, *Annotated Indices to the Kokand Chronicles*, 80.

⁴⁷² Hüdayarhanzade, *Andcum at-Tavarih*, 54.

Mahdum Azami'ye (Masum Han Töre'nin kardeşi), onlardan bir kız, iki oğlu: Buzurg Han Töre ve Rustem Han Töre'lar kalıyor. Diğer kızını Buzurg Hoca'nın oğlu Zulfıkar Hoca'ya, çocukları olmamıştır, başkasını Buzurg Hoca'nın ikinci oğlu İşan Hacı Töre'ye nikahladı. Onlardan iki oğul: Padişah Hoca ve Hayrullah Hoca (genç yaşta vefat ediyor) kaldı. Son kızını Ömer Ali Hoca Nakip'e (Han Hoca'nın oğlu) vermişti, onlardan bir oğul Han Töre kalıyor⁴⁷³. Narbota Biy iki kızını ninesi Ayçuçuk Ayım'ın başka aileden iki torununa vererek kendine damat yapmıştı. Bir kızını ise Han Hoca'nın oğluna verdiği göre, Han Hoca Narbota Biy'in kızına değil kız kardeşine evlendiği ihtimalini ortaya çıkarıyor.

Kaynaklarda Narbota Biy'in kız kardeşi, yani Abdurahman Biy'in kızı olduğuna dair net bir bilgiye rastlamadık. Ama bunu aydınlatacak ipucu vardır ki biz onu yukarıda bahsettik. Kaynaklarda Abdurahman Biy'in Aycan Ayımdan kızı olduğuna dair açık söylenmediği belki doğaldır, kız çocuklar bazı hallerde söylenmez. Yukarıda bahsetmiştik, Abdurahman Biy öldükten sonra Ayçuçuk Ayım iki torunu Şehrisebz'e götürmüştü. Torununun biri kız olmuştur, yani Narbota Biy ve kız kardeşini götürmüş oluyor. Eğer bu kız çocuk Abdurahman Biy'in diğer eşi Çarkuhlu Ayımdan olsa onu kendisiyle birlikte götürmezdi. Han Hoca'ya eş olarak vermesi de büyük ihtimal ile Dahbed'e Musa Han Hoca huzuruna geldiğinde gerçekleşmiştir. Demek, Han Hoca Narbota Biy'in kız kardeşini aldığı için damat, kızına oğlu evlendiği için dünür oluyor.

Araştırmamızda bir Hokand melikesi yani ayımı örneğinde Han ailesi içindeki evlilikleri analiz ettiğimizde Ayçuçuk Ayım ve onun neslindeki evlilikler esas üç hususta olduğunu söyleyebiliriz. Birincisi, Hanlar hükümranlığını meşru yapmak için de evlenmiştir. Hokand hanları daha "Altın Beşik" rivayetine ihtiyaç duymadığı dönemde eşi yoluyla da olsa Timürlülere bağlanma isteği olmuştur. Sonuçta Ayçuçuk Ayım iki Han'ın eşi, kızı Aycan Ayım da Han eşi olmuştu. Hokand Hanlarından dört Han bu Aycan Ayım ve Abdurahman Biy'in oğlu ve torunlarıydı. Narbota Biy sonra iki oğlu Alim Han ve Ömer Han, sonra Ömer Han'ın oğlu Muhammed Ali Han ardı ardıya Han tahtına oturdular.

İkincisi, Hanlıkta itibarı yüksek olan dini ulema ailesinden evlilikler. Ayçuçuk Ayım Mahdum Azamilerden biriyle evlendikten sonra Hokand Hanlığı'nın siyasi hayatında Azami Seyyidlerinin etkisi artmaya başlamıştı. Hokand Hanları işbu Seyyid ailesine

⁴⁷³ Avaz Muhammad Attar Hokandi, *Tuhfatu't Tevarihi Hani*, vr. 87a-87b.

Ayçuçuk Ayım yoluyla bağlandılar. Onun han ailesinden torunu Narbota Biy ile oğlu Hakim Töre dünür oldular, böylelikle iki aile birleşmesi akrabaları yine de yakın yaptı. Narbota Biy iki kızını, ninesinin Azami seyyidlerden iki torununa verdi. Damatlar Masum Han Töre ve İşan Han Töre'nin Hokand Hanlığı'nın siyasi hayatta yüksek makamlarda bulunduklarını biliyoruz. Çadak Hocalarına ise Ayçuçuk Ayım neslinin bağlanması Han Hoca şahsıyla alakalıdır. Han Hoca hakkında detaylı bilgi verdiğimizizin sebebi vardı. Hokand Hanları ile Çadak Hocalarının dünürlük ilişkileri daha Hanlık kurulmadan önce de vardı. Ming hanedanı şu Çadak Hocalarıyla dünür olma yoluyla sosyal ve siyasi mevkisini yükseltmişlerdi. Ayçuçuk Ayım da Hanlıkta eskiden etkisi yüksek olan Çadak Hocalarına bağlanmak için torununu Han Hoca'ya vermişti ve aileden dağılan nesil de Hanlığın son yıllarına kadar yukarı makamlarda çalıştıklarını kaynaklar kanıtlıyor.

Üçüncüsü, güçlü ittifak ve güçlü devlet olma yolunda evlilikler. Hanların Ayçuçuk Ayım'la evlilik yoluyla Ming ve Kenagas arasında ittifak kuruldu. Bu ittifaka örnekler Hanlığın ilk yıllarına ait bilgiler kaynaklarda az olduğu için olmasa da, 19. Yüzyılın ortalarına doğru açık görünür. Özellikle Buhara Emirliği ile çekişmelerde Hokand ve Şehrisebz beklüğünün ikili anlaşmalarla siyaset yürüttüğünü, ortak hareket ettiklerini kanıtlayan bilgiler yeterlidir. Hanlar Ayçuçuk Ayım nesli olsun veya başka yüksek dereceli ailelerle her zaman sulh içinde yaşamak, devletini güçlü yapmak için onlarla hükümetini paylaştığını ve dengeli paylaşım siyasetini yürüttüğünü görüyoruz. Onlara eyalet yönetimini vermiş, yüksek makamlara getirmiş, önemli işleri yüklemiştir. Bir araştırmamızda Hanlığın sonuna kadar devam eden Ayçuçuk Ayım'ın neslini tek tek anlatmaya lüzüm görmedik, ancak önemli noktaları vurguladık. Hokand kaynaklarında Hanlığın en geliştiği dönem bilgileri detaylı şekilde verilmiş, Hanlıkta önemli olan şahs isimleri net bir şekilde verilir. Biz onların aile şecerelerini, akrabalık ilişkilerini öğrenmeye çalıştık. Han ailesi içindeki evliliklerden bazılarını getirerek Hokand devleti yönetimindeki önemli kişileri bu vazifelere tesadüfen gelmediklerini, siyasi evlilikler sonucunda devlet teşkilatı oluştuğunu az olsa incelemeye çalıştık.

3.BÖLÜM. DEVLETİN MERKEZİ: HAN ORDASI

Türk Moğol devletlerinde eskiden hem devlet ismiyle anılan orda kelimesi⁴⁷⁴ sonradan sadece hükümdar sarayı ve devlet idare binalarını içine alan karargahlara denilmeye başlandı. Tarihte Gök Orda, Ak Orda, Altın Orda, Alaş Orda gibi devletler mevcuttu, Han'ın yaşadığı karargaha da Orda deniliyordu ama sonra devletler sulale ve kabile isimleriyle adlanmaya başlandı, han karargahı ise Orda ismiyle devam etti.

Hokand Hanlarının ordası kaynaklarda Orda dışında Saray, Karargah, Dargah-ı Âli, Bargah, Devlethane, Kasrı Âli gibi çeşitli isimlerle de geliyor. Han ve ailesinin ikamet ettiği Ordada merkezi Hükümet de bulunuyor ve devlet oradan yönetiliyordu. Dolayısıyla Devletin merkezi Han Ordası sayılıyordu.

A. Hokand Ordaları

Hokand Hanlığı hüküm sürdüğü 167 yıl (1709-1876) içerisinde 19 Han tahta oturmuş ve toplam 6 adet Orda⁴⁷⁵ inşa edilmişti. Onlar: Şahruh Biy Ordası, Abdurahim Biy Ordası, Abdülkerim Biy Ordası, Narbota Biy Ordası, Ömer Han Ordası ve Hüdayar Han Ordası ismiyle biliniyor. İçlerinde sadece en sonuncusu Hüdayar Han Ordasının bir kısmı günümüze kadar ulaşabildi. Bu ordaların hepsi Hokand şehrinde olmakla beraber her birinin yapılış nedeni farklıdır. İlk orda saltanet işlerini yürütmek için kale ve arkın şart olduğunu düşündüğünden Şahruh Biy tarafından yapılmıştır. İkinci orda Şahruh Biy'in vefatından sonra başa geçen oğlu Abdurahim Biy tarafından Tepekorganda yaptırılmıştır. Muhtemelen Tepekorgan şehrin daha merkezi konumunda yer almasını bakarak ordayı buraya taşımıştır. Üçüncü ordayı yaptıran Abdülkerim Biy kardeşinin yerine tahta geçmişti. Kardeşinin onun çocuklarına bırakarak kendisine yeni bir kasr inşa ettirdi. Narbota Biy muhtemelen babası Abdurahman Biy'in öldürüldüğü ordada oturmak istemedi ve "Eski Orda'yı sabık han

⁴⁷⁴ اورده Orda – Padişah veya Üst makamdaki kişinin sarayı, çadırı. bkz. Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente*, 1.Cilt, 165.

⁴⁷⁵ Muhammad Yahyahan Hokandi, *Hüdayarhan Ordası* (Namangan, 2016); Muhammad Yahyahan (Yahyahan Dadabayev) uzun yıllardır Hüdayar Han Ordası Müzesinde ilmi çalışmalar yapıyor, ömrünü Hokand tarihine adanmış, birkaç kitap ve makaleler muellifidir. Hocanın "Hüdayar Han Ordası" kitabı Orda hakkında bilgi veren değerli çalışmadır, okuyucuya rehber gibi Ordayı gezdirip anlatıyor, bilgiler veriyor. Kitaptaki bilgilerin çoğunda kaynaklar gösterilmiyor ama yazarın ana kaynak ve araştırma eserlerden bilgi topladığı kesindir ve kendisi de orada çalıştığı için bildikleri, gördükleri ve öğrendiklerini yazmıştır. Biz de Han Ordası bölümümüzü bu esere dayanarak yazacağız, ana kaynak ve araştırma eserlerdeki bilgilerle destekleyeceğiz ve Hüdayar Han Ordasını çok defa ziyaret eden birisi olarak biz de gördüklerimizi, öğrendiklerimizi yazmaya çalışacağız.

Erdana Biy'in çocuklarına bırakarak kendine yeni orda inşa ettirdi. Ömer Han ise ihtişamını ve gücünü yansıtan bir orda istediğinden yeni bina yaptırmıştı. Hüdayar Han ordası ise büyük ihtimalle babası ve ağabeyinin öldürüldüğü mekanı kullanmak istemediği için kendine yeni bir orda yaptırmasıyla inşa edildi.

1865 yılda başlayıp 1872 yılda tamamlanan Hüdayar Han Ordasının büyük bir kısmı Rus istilasının sonucu bakımsız kalmış, Ruslar tarafından tahrip edilmiş ve yıkılmıştı. Ne kadar yıkıldığını öğrenmek için Ordadaki 119 odadan sadece 19 tanesi günümüze kadar korunduğunu söylemek yeterlidir. Dış Saray, Orta Saray ve Harem kısmı yıkılmış sadece İç Saray kısmı korunabilmiştir. Hüdayar Han Ordası hakkında kaynaklar, çizimler, resimler ve belgeler olduğu için yıkılan kısımları hakkında yeterli fikir yürütebiliriz.

Şahruh Biy Ordası. Hokand Hanlığı'nın ilk ordası Birinci Han Şahruh Biy tarafından 1709-1710 yıllarda inşa edilmişti. Tarihçi Niyaz Muhammed Şahruh Biy'in yaptırdığı Orda Hokand'ın kuzeyinde bulunan Köktonlu Ata bölgesinde olduğunu yazıyor. Şahruh Han Tarğova'da tahta oturduktan sonra "Hanlık işleri ve Sultanlık yükümleri" maslahatı için yanında toplananlara yeni kale ve korgan inşa edeceğini, "saltanat işlerini yürütmek kale ve arksız olmayacağını" söylemişti. Kale inşası için en uygun yer olarak Köktonlu Ata diye bilinen iki akarsunun birleştiği yerdeki Eski Korgan toprağı seçilmiş orada kale ve ark, oraya yakın yere ise şehir kurmuşlardı. "Devlet üstünleri ve saltanat ayânları'nın tümü kaleye yakın yere ev yapıp yerleşmişlerdi. Kale ve ark inşaat işleri bittikten sonra emirler, ulema, şeyhler, seyyid ve hocalar, sayısız askerler, memleket ahalisinin has ve avam kısımlar hep beraber Han'ı padişahlık keçesine (Beyaz keçe) oturturarak kaldırıp "sultanlık tahtı ve hakanlık halısına" koydular. Sonra devletin emirleri ve saltanatın büyüklerine kasr içinden yerler verildi, vazifelere tayin edildi⁴⁷⁶. Şahruh Biy'in ilk tahta oturduğu yer Fergana Vadisinin kuzeyindeki Tarğova köyü olduğunu başka kaynaklar da beyan ediyor. Ama devletin sarayı yapıldıktan sonra tekrar tahta çıkma töreninin gerçekleşmesi meşruiyet için önemliydi.

Ancuma't Tevarih'te, Şahruh Biy tahta çıktıktan sonra, eskiden Buhara Hanlarının ismi hutbelerde okunurken bu sefer kendisi ismini okutturuyor, kendi adına sikkerler bastırıyor, Hokand şehrini inşa ediyor ve şehrin güneyindeki Tepekorgan diye yere Kasrı Âli inşa ettirdiği hakkında bilgi vardır⁴⁷⁷. Köktonlu Ata ile Tepekorgan günümüzde ayrı ayrı

⁴⁷⁶ Niyoz Muhammad, *İbratu'l Havakin*, 42-43.

⁴⁷⁷ Hüdayarhanzade, *Andjuma't Tavarih*, 53.

yerlerdir. Demek ki, tarihçilerin verdiği farklı bilgiler doğrultusunda ilk ordanın yapıldığı yer konusunu tartışmalı olduğunu söyleyebiliriz.

Abdurahim Biy Ordası. Şahrüh Biy vefat edip oğlu Abdurahim Biy tahta oturduktan sonra kendine yeni Orda yaptırmıştı. Abdurahim Biy 1723 yılı Tepekorgan bölgesinde kendisine yeni orda inşa ettirmişti⁴⁷⁸. Hocası, piri Şeyh Ansaruddin Ümmetveli maslahatıyla eski ordayı mahov (cüzam) hastalarına ayırmış. Ordanın duvarları yüksek olduğu ve şehir kenarında bulunduğu için hastaları oraya yerleştirerek halktan ayırmışlardı. Şundan sonra halk arasında bu Orda “Mohov Korgan” o bölge ise “Mohovzar” diye adlanmaya başlanmıştı. Zaman geçince halk sayısı artıp şehir genişlediğinde Narbota Biy hastaları Karakalpak sahrasındaki yeni binaya taşıyıp Ordayı tabibler maslahatıyla ateşe verip yıkmışlardı.

Abdülkerim Biy Ordası. Abdülkerim Biy (*Ancuma't Tevarih*'e göre) Tepekorgan Ordasını ağabeyi Abdurahim Biy çocuklarına bırakarak kendisine Köktonlu mahallesinde yeni Âli Kasr inşa ettirip etrafına büyük bağ yaptırdı. Kasrın yakınlarından ümera ve vezirlerine derecesine göre ev inşa ettirdi, nedim ve askerini de oralara yerleştirdi⁴⁷⁹. Niyaz Muhammed'e göre Abdülkerim Biy'in Ordası Hokand'ın merkezinde bulunan ve Hokand Hanlığı'nın sonlarına kadar korunan “Eski Orda” adıyla meşhur olmuştu. Ordanın beş kapısı vardı: İsfara, Katağan, Marğinan, Taşkandıyan, Haydarbek kapılarıdır⁴⁸⁰.

Narbota Biy Ordası. Narbota Biy “Eski Orda”yı Erdona Biy çocuklarına bırakarak 1763 yılında kendisine şehir merkezinde yeni Orda inşa ettirmişti⁴⁸¹. Yeni Orda şehir ortasından geçen Ülkensay kanalının sol tarafında bulunuyordu. Narbota Biy çok takvadar olduğundan sarayını da ihtişamsız, süslemesiz yaptırmıştı. Oğlu Ömer Han tahta oturduktan sonra babasının Ordasını Sarbazhaneye (askeri eğitim verilen yer, kışla) dönüştürüyor. Sonradan bu bina 1842 yılı Buhara Emiri Nasrullah tarafından yıkılmıştı⁴⁸².

Ömer Han Ordası. Ömer Han tahta oturduktan sonra sarayını ihtişamlı, güçlü devletin ordası da büyük olması lazım diye yeni bina yaptırmıştı. Ömer Han döneminde Hanlık toprakları daha genişlemiş, ülke daha zenginleşmişti. 1812 yılında yeni orda için inşaat işleri başlamış ve 1842 yılı Buhara Emiri Nasrullah'ın Hokand'a saldırana kadar yani

⁴⁷⁸ Muhammad Yahyahun, *Hüdoyorhon Ordası*, 9-10.

⁴⁷⁹ Hüdayerhanzade, *Andjuma't Tavarih*, 59.

⁴⁸⁰ Niyoz Muhammad, *İbratu'l Havakin*, 52.

⁴⁸¹ Hüdayerhanzade, *Andjuma't Tavarih*, 77.

⁴⁸² Muhammad Yahyahun, *Hüdoyorhon Ordası*, 15.

30 yıl ayakta kalmıştır. Babası Narbota Biy Ordasının kible tarafında bir kadına ait bağ vardı, hazineden para ayrılıp o arazi satın alındı ve o bağ daha genişletip çeşitli ağaçlar dikildi, bitki, çiçekler ekilerek bağ tanzim edildi. Bağın köşesine ise yeni Orda inşa edip duvarlarını yüksek yapıyorlar. Bağın kuzey kısmında Dahma-i Şahan (Hanların kabri) vardı, onu yenileyip ayrı duvar yapıp Orda bölgesinden ayırıyorlar. Ömer Han Ordası Semerkand, Buhara ve Hive binaları gibi muhteşem olmuştu. Ömer Han vefatından sonra oğlu Muhammed Ali Han (1822-1842) Orda’da bazı değişiklikler yaptırdı. “Huzur-ı Mübarek” adlı kabul odası, bina peştakları, Orda girişleri, Divan, Misafirhaneleri ve Haremdeki annesi Mahlar Ayım ve başka Şah Ayımların odalarını tamir ettirip altın suyuyla süslüyor. O yüzden Orda halk dilinde Zarrınsaray adını almıştı⁴⁸³.

1830 yılında Muhammed Ali Han’ın huzuruna elçi olarak gelen Potanin, Ömer Han Ordası hakkında şöyle demişti: “Han’ın sarayı iki katlıdır, şehir merkezinde bulunuyordu. Saray etrafı yüksek duvarlarla çevrili, duvarların bazıları kerpiç, bazıları topraktan yapılmıştı. Duvarın her iki tarafı da sıva yapılmıştı”⁴⁸⁴.

Hüdayar Han Ordası. Hüdayar Han Ordası inşaatı üçüncü kez tahta çıktığı 1865 yılda başlayıp 1872 yılda tamamlanıyor. Yeni Orda 1842 yılı Buhara’nın saldırısı sonucunda yıkılan Ömer Han Ordası yerine yapılmıştı. O zamana kadar ta Abdülkerim Biy tarafından kurulan Eski Orda’da⁴⁸⁵ hükümet yürütmekteydi. Hüdayar Han yeni Ordasına taşınıp Eski Orda’da babası ve abisi fitne kurbanı olarak öldürüldüğü için onu yıktırıp yerine medrese yaptırmıştı⁴⁸⁶. Hüdayar Han ordası günümüze ulaştığı ve haklarda daha fazla malumat olduğu için onu ayrı bir başlık altında incelemek suretiyle orda yapısını görmek istedik.

Tarihçi Muhammed Salih Taşkendi Yeni Orda hakkında şöyle bilgi vermiştir: “Hüdahar Han Eski Orda’yı bozduarak yeni orda inşa ettirdi. Ordanın dört tarafı yüksek duvarlar, altın süyü (altın varak) ile süslenmiş binalar, yüksek selvi ağaçları, çeşitli meyveli ve meyvesiz ağaçlar olan bahçelerle çevriliydi”⁴⁸⁷. Seyyah Schuyler Hokand’a yaptığı seyahatında Yeni Ordanın, birçok küçük ve büyük avlulardan oluştuğunu, çok sayıda

⁴⁸³ A.g.e., 16-17.

⁴⁸⁴ Potanin, “Zapiski o Kokanskom Hanstve”, 227.

⁴⁸⁵ Eski Orda’nın giriş kısmının resmi Rus ressamı V.Vereşagin tarafından 1870 yıllarda çizilip günümüze kadar ulaşmıştır. Resim 1874 yılında St.Petersburg’da sergilenmiş ve halihazırda Rusya’nın İvanova eyaleti Resim Müzesinde sergileniyor. Resimi tezimizin Ekler kısmında bulabilirsiniz. Kaynak: Azimov İ., *Arhitekturni Pamyatniki Ferganskoy Dolini* (Taşkent: Uzbekistan, 1982), 13; Krukovskaya S., *Vstreçi s Kokandom* (Taşkent: Uzbekistan, 1977) 171.

⁴⁸⁶ Muhammed Yahyahon, *Hüdayorhon Ordası*, 23.

⁴⁸⁷ Kamalova, *Hokand Hanlığı’nın Son Hükümdarı Hüdayar Han*, 217; Muhammed Yahyahon, *Hüdayorhon Ordası*, 27.

binaları olan, kerpiçli yüksek duvarlarıyla dikdörtgen bir bina olup her köşesinde ve ortada iki minaresiyle Orta Asya’da en mühteşem saraylardan biri olduğunu söylemişti⁴⁸⁸.

B. Hüdayar Han Ordasının Mimari Biçimi

Orda sekiz hektar (10 dönüm) arazi üzerine kurulmuş, duvarları kalın, binaları da yüksek yapılmıştı. Ordanın etrafına handak olsun diye çukur kazılarak Ülkensay kanalından su akıtılmıştı. Ordanın günümüze kadar ulaşan ilk plan çizimi 1871 yılında Hüdayar Han huzuruna elçi olarak giren Fedçenko tarafından tahmini olarak çizilmiştir⁴⁸⁹. Fedçenko Ordaya girip kendisi dolaşabildiği kadar gördüğü avlu ve odaların planını çizmişti. Eksik yerleri var, mesela girmediği için Harem kısmı ve bazı odaların planı çiziminde yer almamıştı. Muhammed Yahyahan da 1878 yılında, yani Hanlık bitirilip Çarlık Rusyasının eline geçtiği dönemde çizilen detaylı plan resmini veriyor ama kim tarafından çizildiği ve nereden aldığını söylemiyor⁴⁹⁰. Resim de çok küçük, rakamlar ve yazılar gözükmüyor. Muhtemelen bu plan Kapitan N. Voronets ve A. Borisovskiy tarafından, Orda’yı Türkistan Genel Valiliğinin Hokand’daki şubesi yaptıklarında çizilmişti⁴⁹¹.

Hüdayar Han Ordası dört kısımdan oluşmaktaydı:

Dış Saray, Orta Saray, İç Saray, Büyük Bahçe (Bağ)

Dış, orta ve iç sarayların ana kapıları doğuya bakıyor ve üç kapı da birbirinin karşısında duruyordu.

I. Birinci avlu
II. İkinci avlu
III. Han odasının avlusu
IV. ve V. Küçük avlular
1-5 Saray odaları
6-7 Saray atölyeleri
Fedçenko çizimi

⁴⁸⁸ Eugene Schuyler, *Türkistan: Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları* (İstanbul: Paradigma Yay., (2007), 344-345.

⁴⁸⁹ Aleksey Fedçenko, *V Kokandskom Hanstve* (St. Petersburg, 1875), 45.

⁴⁹⁰ Muhammed Yahyahan, *Hüdayorhon Ordası*, 33.

⁴⁹¹ Azimov İ., *Arhitekturi Pamyatniki*, 21; Abducabbor Yahyoyev, “Kokon Ordası”, *Fan va Tumuş* 10 (1990).

1. Dış Saray

Dış saray kapısı, yani ordanın birinci kapısı ahşaptan yapılmış, süsleri de sade şekildedir. Ana kapının sağ yarısında insan eğilip girecek şekilde küçük kapı vardır. Bu kapı gelenlerin kim olduğunu öğrenmek için hizmet etmiştir, kontrol edildikten sonra ana kapı açılmıştır. Ana kapının her iki tarafında da dört adetten toplam sekiz adet top ve her topun yanında iki topçu duruyordu. Yanında ise ateşi hiç sonmaması gereken fanuslar her an topu ateşletmek için hazırdır. Dış sarayın kapısının sağ tarafında nöbetçi asker odaları vardır, ondan sonra kalenin duvarı başlıyor. Duvar üstüne de hafif ve küçük toplar yerleştirilmişti. Kapının sol tarafında cami inşa edilmişti ve caminin ana girişi dışarıdandı. Caminin yan tarafından Orda içine açılan kapı da vardı. Camiden sonra Dadhah odası mevcuttu, halk istediği zaman bu odaya gelip yetkililer ve Han'a iletmek istediği arz, şikayetleri varsa muracaat ederlerdi. Nöbetçi Dadhahlar halkın arzını kaydedip yukarıya iletirdi, belirlenen zamanda cevabını söylerdi. Dadhahlar sadece Orda'da değil şehrin belirli yerlerinde de halk ile görüşürlerdi.

Ana kapıdan içeriye girişte (darvazahane) iki tarafta duraklama yeri – Bandarlar vardı. Belli kişiler dışında herkes oraya atlarını bağlardı, içeriden izin çıkana kadar orada beklerdi. Han ve ailesi attan inmeden İç saray kapısına kadar devam ederdi, yukarı derecedeki emirler ve ulema Orta saray kapısına kadar, alt derecedeki kişiler ilk kapıda attan inip devamına atıyla beraber yürerek giderlerdi. Rus elçisi Filip Nazarov 1813 yılı Ömer Han Ordasına geldiğinde de İç saray kapısına 300 metre kaldığında ilk kapıda attan indiklerini ve orada başka kalabalık insanlarla birlikte içeriden izin gelene kadar bekletildiklerini söylemişti⁴⁹².

Kapıdan avluya girişte on iki adet özel giyinmiş asker (sarbaz) girenleri tekrar kontrolden geçirirlerdi. Üstlerinde askeri kaftan içinde gömlek (kurta), ırgak (ip ve yünden yapılmış) pantolon, bellerine deriden kemer bağlamışlardı. Ayaklarında bot başlarında şapka. Kemerlerinde hancer, barut torbası ve kılıç bulunuyordu. Ellerinde mızrak ve silah vardı. Kapı girişi darvazahane oynacılık ve nakış sanatıyla süslenmiş, kemerlere oturtulmuş kubbe de güzel bezeklerle bezetilmişti. Darvazahaneden dört tarafa çıkacak kapılar vardı, doğu kapısı dışarıya, kuzey kapısı atölye avlusuna, batı kapısı meydana, güney kapısı Tophaneye çıkıyor.

⁴⁹² Nazarov, *Zapiski O Nekatorih Narodah*, 52.

Karhane avlusunda çeşitli ustaları iş yerleri, darphane ve ambarlar mevcuttu. Ordada iki adet darphane vardı, buradaki altın, gümüş, bakır hammaddeleri sikke haline getirilip yarı bitmiş şekilde diğer darphaneye götürülüyordu. Ustahanelerde Han ve ailesine, yüksek mertebeli kişilere özel kıyafetler dikiliyor, altın gümüş, ve özel ipeklerle süsleniyordu. Karhane avlusunun doğu tarafından Sarkarlık avlusuna giriliyordu. Burada orta ve alt derecedeki emel sahipleri bulunuyordu. Hanın mülkleriyle ilgilenen Sarkarlar burada yaşıyordu. Sarkarlık avlusundan çıkışta başka bir kapı daha var, o medrese ve kütüphane bulunan avluya çıkıyordu. Medrese bir katlı ve küçüktü, kerpiçten yapılmıştı.

Ordanın dış saray kısmındaki askeri bina ve avluların genel ismi Tophane deniliyordu. Burada çeşitli toplar bulunuyor, yedi çeşit metal maddesinden üretilmiş özel toplar da vardı. Toplar süsleniyor ve üzerine yazılar yazılıyordu. Çeşitli ok, barut, askeri kıyafet ve silah depoları, topçular için barınma, konaklama odaları mevcuttu. At arabalar, mahfallar, Rusya'dan getirilmiş faytonlar bulunuyor, atlar için ahırlar yapılmıştı. Esas athane burada değil Ordanın arka tarafında yerleşmişti.

Fedçenko Ordaya geldiğinde kapıya baktığında sağ tarafta mühteşem olmayan bir cami olduğunu, kapı yanlarında topları gördüğünü söylemişti. Fedçenko'yu kapıda attan indirip önce tophaneye götürüp sonra meydana çıkarmışlardı. Tophane avlusu sekis köşeli olduğunu ve silahlarla dolu olduğunu vurgulamıştı. Meydanda askerler diğer kapıya kadar iki sırayla dizilmişler, üstlerindeki kıyafet ve silahlarla çeşitli askeri birliklerden oldukları anlaşılıyor ve onlardan elinde aybaltaları tutan askeri birlikler Fedçenko'nun dikkatini çekmişti⁴⁹³.

Meydan dörtgen şekilde, dört tarafında önü açık üstü kapalı ayvanlar (sundurma) vardı. Ayvan arkasındaki odalarda alt derecedeki kişiler, hizmetçiler işlerini yürütürlerdi. İkinci ana kapıya yakın yerde Han ve emirlerin gözetmeleri için şiypan (baraka) yapılmış, Han istediği vakitte buraya gelip meydandaki askerlerin tatbikatlarını, eğitim hareketlerini seyrederdi. Tatbikatlar her gün sabah vakitlerinde yapılıyordu.

⁴⁹³ Fedçenko, *V Kokandskom Hanstve*, 44-45.

2. Orta Saray

Orta Saray kapısının girişı – darvazehane de çok geniş olup oradan iki yol ile avluya çıkılıyordu. Orta Saray o kadarda geniş değil, batı tarafında, yanı kapının karşısında İç Saray’a giriş yeri, güneyde bahçe – bağ, kuzey tarafında Sarkarlık avlusuna giriş kapısı bulunuyordu. İç Saray’a giriş için hafifçe yükselen merdiven yol – pandus Orta Saray avlusunu iki ayırmıştı, o yüzden iki tarafı bağlamak için merdiven yolun altında geçit yolu açılmıştı. Merdiven yolunun yanında Han atlarını bağlamak için özel yer – Hanbandar vardı. Han şuraya kadar at üstünde gelir, İç Saraya ise yürerek girerdi. Avlunun güney tarafında kadife ve pahalı kumaşlar üretilen ustahaneler vardı. Fedçenko’ya Hüdayar Han ziyaretinden sonra şu ustahaneleri göstermişlerdi. Fedçenko orada özel kıyafetler dikildiğini, çeşitli renklerde sayısız pahalı mavutlar (bir tarafı düz, arkası yünlü olan kumaş) bulunduğunu ve orada ingiliz askerlerine benzeyen özel askeri kıyafetler dikildiği görüyor ve bu ziyareti Hanlığın zenginliğini göstermek için bilerek gerçekleştirdiklerini ifade etmişti⁴⁹⁴.

3. Saray Bahçesi – Saray Bağı

Bahçe iki kısımdan oluşuyordu, birincisi “Feyzasar” diye bilinen dışarıya bakan bahçe, ikincisi “Kırk Kızlar Bağı” diye adlandırılan Harem bahçesidir. Feyzasar bahçesinde Orta Asya’da bilinen tüm ağaçlar, bitki ve çiçekler bulunuyordu. Bahçenin batı tarafı ışıklı üzümzarlarla doluydu. Merkezde mermer havuzlar ve onlar birbirine arıklarla bağlanmıştı. Bahçenin Orta Saray kısmına yakın tarafında büyük çınar ağaçları altında ise boş meydan vardı. Bu meydanda bayram günleri ve özel günlerde gösteriler yapılıyor, şiirler okunuyor, söyleyişler gerçekleşiyordu. Halk rahatlıkla bu gösterilerde iştirak edebiliyordu.

Harem bahçesinin “Bağ-ı Eram”, “Firdevs” gibi adları da vardı. Bu bahçenin ortasında da mermer havuzlar, arıklar vardı. Bahçeye Feyzasar bahçesinin kuzey tarafından bir kapı ve Hareme çıkmak için merdiven yol olup iki çıkışı vardı⁴⁹⁵.

⁴⁹⁴ A.g.e., 46.

⁴⁹⁵ Muhammad Yahyahon, *Hüdayorhon Ordası*, 39.

4. İç Saray - Devlethane

Ordanın esas kısmı sayılan bu kısım kaynaklarda Ark-ı Âli, Orda-i Âli isimleriyle de geliyor. Üç ana kısımdan oluşuyor: Mahkeme, Şahnişin ve Harem. Mahkeme ise kendi içinde Divan, Selamhane, Hazine, Darphane, Hücre-i Has gibi kısımlara bölünüyor. Şahnişin Han'ın oturduğu oda ve avlusu hem de Şehzadeler avlusundan ibaretti.

İç Saray yerden iki metre yükseklikte, temelin uzunluğu 143, genişliği 68 metredir. Toplam 114 oda ve 7 avludan oluşuyor. Ana binanın Taçkapısının uzunluğu 65 metre, yükseklik temelden hesaplandığında 11 metredir. Taçkapı/Peşgâhında “Ark-ı Âlî-i Seyyid Muhammed Hüdayar Han, sene 1287” (1871-72) yazısı vardı. Taçkapı tamamıyla rengaren çinilerle süslenmiş, özel nakışlar çizilmiş, Kuran ayetleri yazılmıştı.

Saraya giriş yeri darvazehane dörtgen şeklinde, dört tarafa giriş için ravak açılmıştı. Üstünde özel süslemeli kubbesi mevcuttur. Girişte sağ ravaktan (kuzey) Divan avlusuna, karşı ravaktan (batı) büyük avluya, sol tarafından (güney) Selamhaneye giriliyor. Dört ravağın birleştiği köşelere sağlam kemerler yapılmıştı⁴⁹⁶.

a. Mahkeme

1) Divan. Divan bu hükümet idaresidir. Divan binası ayvanlı ve dokuz odadan oluşuyor. Köşede Cami bulunuyordu. Han namazları bu camide kılıyordu. Divan iki kısımdan oluşuyor: Âlî mahkeme ve Mirzahane (Defterhane). Âlî mahkeme girişteki üç odada yapılıyor ve orada yüksek derecedeki devlet adamları iş yürütmüştür. Mirzahanede Mirzabaşı, Mirzalar ve Defterdarlar çalışıyorlardı. Divanın ortasında güzel avlusu vardır, Divan avlusundan büyük avluya kapı da açılmıştır.

2) Selamhane. Tarihçiler bu odayı “Huzur-u Mübarek”, “Görünüştane” olarak da isimlendirmişler. Selamhanenin bulunduğu büyük avlu “Daru’s Selam Avlusu” olarak da biliniyor. Avlunun üç tarafında ayvanlarla örtülüdür. Avlunun doğu - sağ tarafında Selamhane, batı – sol tarafında Hücre-i Has ve Misafirhane bulunuyordu. İkisinin arasında Şahnişine geçen yol var. Selamhane Han kabulhanesidir. Ordanın en güzel ve ihtişamlı

⁴⁹⁶ A.g.e., 50-52.

odasıydı. Han Meclisi, Kutlu Görünüş töreni, özel kabul törenleri bu odada yapılıyordu. Çarlık Rusya'sı bu odayı kiliseye çevirmiş, odanın çok yerlerini değiştirmişti.

3) Hücre-i Has. Han'ın kendi odası, günlük devlet işlerini burada yapıyordu. Han'ın yakın emirleri istişare için bu odaya toplanıyorlardı. Bu odanın tavanındaki süslemeler altın süyüyle işlendiğinden “Zerrin” diye isimlendirilmiştir. Han bu odadan avluya çıkmadan özel koridor yol ile Divan'deki camiye çıkabiliyordu. Aynı koridorun diğer tarafı Şahnişine götürecek yola bağlanıyordu.

4) Misafirhane. Misafirhane beş odadan oluşuyordu, önü ayvandı. Ordaya gelen elçiler, eyalet hâkimleri, uzak mesafeden gelen yüksek mertebeli kişiler ağırlanmıştı burada. Bir oda Hüdayar Han'ın kardeşleri için ayrılmış, Ordaya geldiklerinde orada kalmışlardı. Bir oda Rusya ve Taşkent'ten (Türkistan Genel Valiliğinden) gelen Rus elçilerine ayrılmış ve odası da batı üsûlünde tasarlanmıştı.

5) Hazine. Devlet hazinesi Ordadan dışarıda da bulunmuştu ama bu devlet sırrı olarak Han'ın kendisi ve birkaç kişiler dışında kimse bilmiyordu. Hazine önü ayvan iki oda ve küçük avludan oluşuyordu. Avluda her zaman 12 tane asker nöbette duruyordu. Hazine avlusuna Daru's Selam avlusunun kuzeybatı tarafından kapıyla giriliyor. Oda kapıları demirden işlenmişti.

6) Darphane. Han adına medeni para basılan yerdir. Darphanede altın, gümüş ve bakır paralar basılıyordu. Dış Sarayda hazırlanan yarı hazır sikkeler burada son halini alırdı. Darphane odaları sekiz adettir. Altın, gümüş ve bakır sikkeler ayrı ayrı odalarda hazırlanıyor. Darphaneye sadece bir yerden Hazine avlusundan giriliyor, giriş çıkışlar sıkı kontrol ediliyordu⁴⁹⁷.

b. Şahnişin

Şahnişin şahın yani Han'ın orduğu yer anlamında gelmektedir. Han devlet işlerinden musait olduğu zaman Şahnişinde vakit geçiriyordu. Şahnişin önü ayvanlı altı odadan ve bunlardan dörtü özel süslenmiş bulunuyordu. Şahnişin avlusundan şehzadeler avlusuna, Hareme, Daru's Selam avlusuna, behçeye çıkışı sağlayan dört kapı vardı. Şahnişine

⁴⁹⁷ A.g.e., 59-70.

hanimler de girebildiğinden kapıda nöbetçiler duruyordu. Han Hareme girmek ismediği anda eşlerini Şahnişine çağırıyordu.

1) Şehzadeler – Hanzadeler avlusu. Şahnişinin kuzey kapısıyla şehzadeler avlusuna giriliyor, avlunun doğu tarafında Hareme yol vardı. Önü ayvanlı dört adet odası bulunmaktaydı. Şehzadeler 12 yaşını doldurduktan sonra bu avluda yaşamaya başlıyorlardı. Onlarla Atalıklar ilgilenirdi. Hüdayar Han'ın büyük oğlu Nasreddin Han Orda bitmeden önce Andican hâkimiliğine tayin edildiği için Ordada yaşamamıştır. Diğer oğulları Muhammed Amin Bek, Seyyid Ömer Bek ve İbn Yemin Bek bu avluda kalmışlardı⁴⁹⁸.

c. Harem

Harem Han'ın mahremlarının kaldığı beş avludan oluşan mecmuadır. Harem iki katlı olup 64 tane büyük ve küçük odalardan oluşuyordu. Haremda Hüdayar Han'ın hanımları, kızları, 12 yaşını doldurmamış erkek evlatlar, kız kardeşler, cariyeler ve harem ağaları bulunuyordu. Hüdahar Han'ın annesi hâkim Ayım Orda bitmeden önce 1868 yılında vefat ettiği için bu yeni Ordada yaşamak nasip olmamıştı. Han'ın kız kardeşleri evlenip kendi evleri olsa da geldiğinde kalmaları için onlar için de odalar ayrılmıştı. Haremda şahzadelerden Orman Bek ve Fansurullah Bekler yaşları küçük olduğu için yaşamışlar.

Hokand Hanlığında malikeler Ayım künyesiyle çağrılıyordu. Ayım diye Han'ın eşlerine deniliyordu. Malikeler çoğunlukla isimleriyle değil soyu, doğduğu yer adı, kabile ismi yanı Ayım eklenerek çağrılıyordu. Büyük kişilere yönelik ismini söylememek örfü vardı. Mesela, hâkim Ayım, Ming Ayım, Ayçuçuk Ayım, Töre Ayım, Padişah Ayım gibi. Hüdayar Han'ın nikahında her zaman dört Ayım olmuştu, çeşitli sebeplerden dolayı boşasa bile istese Ordada yaşama hakkına da sahipti.

Hüdayar Han'ın nikahıda olan Ayımlar ve kızları Ayımçaların listesini getireceğiz⁴⁹⁹:

- 1) Katta Padişah Ayım. Hokandlı Hoca Kalan Töre'nin kızı. Büyük oğlu Nasreddin Bek'in annesi.
- 2) İsfaralık Ayım – Çarkuhluk Ayım. Mahızade Han'ın annesi.

⁴⁹⁸ A.g.e., 72-73.

⁴⁹⁹ A.g.e., 80-81.

3) Munisa Han Padişah Ayım. Hokandlı Ėazı Han Töre'nin kızı. Seyyid Ömer Bek'in annesi

4) Padişah Banu Ayım. Hokandlı Bahadır Han Töre'nin kız kardeşi. Muhammed Amin Bek ve Çarsala Han'ın annesi

5) Ağaça Ayım – Mesuda Han, Oş şehrine Kaşgar'dan gelen İbadullah Hoca'nın kızı. Fansurullah Bek'in annesi.

6) Küçük Şah Ayım. Şuğnan şahının kızı. Orman Bek'in annesi. Daha çocuğunun çillesi çıkmadan vefat etmiştir.

7) Töre Padişah – Çindavulluk Ayım. Namangan Hocaları soyundan geliyor.

8) Katta Şah Ayım. Darvaz şahının kızı.

9) Karateginli Ayım. Karategin hâkiminin kızı.

10) Bibi Padişah – İskabadlı Ayım. İskabadlı Hoca Paıdaş Töre'nin kızı.

11) Raziye Ayım. Kaşgar Hocaları soyundan.

12) Kambar Padişah. Hoca Kalan Hoca'nın küçük kızı. Ablası vefatından sonra Han'ın eşi oluyor.

13) Aynısa Padişah Ayım. TurĖun Atalığın kızı.

14) Hamrabibi Ayım. Hokandlı Nurmetbay'ın kızı

15) Saidenisa Ayım – Çimyanlı Ayım. Kırgız Biylerinden birinin kızı

Han'ın kızları ise Ayımça künyesiyle çağrılıyordu. Onlar da büyüyene kadar Orda'da yaşayıp sonra evlenerek kendi evlerine gitmişler.

1) Şahzade Han Ayımça. Oşlu Şerifbay Zakatçıyle evli

2) Töre Padişah Ayımça. Hokandlı Karamet Han Töre'yle evli

3) Çarsala Han Ayımça

4) Han Padişah Ayımça. Taşkentli Maksud Hoca'yla evli

5) Mahızade Han Ayımça. Hokandlı Safa Han Töre oğlu İshak Han Töre'yle evli

6) Hanzade Ayımça. Kasanlı İsrail Töre'yle evli.

Haremi hanların anneleri yönetiyordu. Hüdayar Han'ın annesi vefat ettiğinden yeni Orda'da annesi hâkim Ayım'ın yakın akrabası Ziyade Dadhah Haremin büyüğüydü. Sadece Han'a ve Han'ın sevdiği eşi Ağaça Ayım'ın sözünü dinliyordu, başka kimseye boyun eğmiyordu. Eş ve cariyelerden birisini diğerlerinden daha çok sevdiği başka Hanlarda da görülmüştür. Mesela Muhammed Ali Han (1822-1842) sarayında bulunan Rus elçisinin verdiği rapora göre, Han'ın Muhammed Alim Han adlı 16 yaşlı oğlu vardı ama hiç

bilinmeyen sebeplerden solayı onu itibarsız kaldırmıştı. Başka oğlu iki yaşındaki Seyyid Muzaffer Han'ı daha çok seviyor çünkü onun annesi en sevdiği eşlerindendi. Bu eşi çok güçlü ve sözünü geçirebildiğinden büyük oğlu olmasına rağmen iki yaşlı oğlunu valiaht ilan ettirebilmişti⁵⁰⁰.

C. Ordada Gerçekleşen Merasimler

1. Han Köteriş – Tahta Çıkış

Hokand Hanlarının tahta çıkış töreni için kaynaklarda “Han Köteriş” (Han Kaldırma) tabiri kullanılmış. Kaynakta geliş şekline göre “Han Köteriş” o dönemde törenin resmi adı olduğu anlaşılmaktadır. Han köteriş töreninde hanı beyaz keçeye (kigiz, namad) koyup kenarlarından yukarı kaldırıyorlar ve gereken merasimleri yaptıktan sonra tahta koyuyorlardı. Günümüzdeki Özbekçede de, o törenle alakalı olsa gerek, padişah ve hanlara nisbeten tahta çıktı, oturdu kelimesi yerine, ona eş anlamı olarak tahta “kötartıldı” (kaldırıldı) fiili kullanılır.

Hokand Hanlığında gerçekleşen resmi törenlerin esas yapısı Cengizhan yasasına dayanıyordu. Cengizi Hanların müslüman olmasıyla devlet teşkilatında başlayan değişiklikler 18-19. Yüzyıla gelip Hokand Hanlığı'nda da devam etmiş ama “yasa yusun” hala etkin rol oynadığını görüyoruz. Hokand kaynakları törenlerin “Cengizhani yusun ve Sahipkırani (Emir Timur) kaide”, “Cengizi tertip ve Sahipkırani usul”a göre yapıldığını kanıtlıyor. Cengizi hanlarının tahta çıkma töreni nasıl gerçekleşmişse Orta Asya hanlıklarında da aynı veya ona benzeyen şekilde gerçekleşmiştir.

Moğol Hanı sarayından bulunan Avrupalı seyyah Plano Karpini Güyük Han'ın (1246-1248) tahta çıkma törenine şahit olmuştu. Hatıralarında bu tören hakkında bilgi vermişti. Tören merasimler için özel yapılan, moğolların “Altın Orda” diye adlandıran çadırda gerçekleşti. Hanı seçme istişarı için toplanan Kurultayda Güyük Han için karar çıkmış sonra yemin töreni gerçekleşmişti. Güyük Han'ın kardeşleri kılıçlarını bırakıp şöyle demişler: “Biz senden istiyoruz, sana emrediyoruz ki bizi sen yönet”. Aday cevap veriyor: “Eğer ben sizi yönetmemi istiyorsanız, her dediğimi yapmaya hazır mısınız, ölüme bile gidin dediğimde gider misiniz?”, orada bulunanlar razı olduklarını söylerler, sonra aday “Benim emrim

⁵⁰⁰ Anonim, “Obozrenie Kokandskovo Hanstva”, 199.

benim kılıcımdır” diyor ve herkes boyun eğiyor. Sonra Güyük Han’ı beyaz keçeye oturtturup ona: “Yükarı bak Tanrıyı tanı, şimdi aşağı bak, keçeyi görüyorsun. Eğer sen devleti iyi yönetirsen, adaleti sağlarsan, herkesi rütbesine göre onurlandırırsan sana itaat ederler. Eğer bunun aksini yaparsan şansın gider, herkes senden yüz çevirir, oturduğun keçeden ayrılırsın”. Bu sözlerden sonra Güyük Han ve eşini de yanına oturguzup ikisini birden dokuz defa kaldırıyorlar ve her kaldırdıklarında yüksek sesle “İmparator, İmparator, tüm Tatarların İmparatoru”⁵⁰¹ diye bağıyorlar sonra han tahtına koyuyorlar. Han’ın kardeşleri ve yüksek makamlı emirler bağımlılıklarını bildiren Yemin Yazısını yeni hükümdara takdim ederler. Sonra herkes çadırdan çıkıp güneşe tapındılar”⁵⁰².

Tahta çıkma töreninde hükümdarı beyaz keçeye oturtmak uygulaması Moğollar döneminden önce Göktürkler devrinde, onlardan önce de Tobolarda olduğu anlaşıyor⁵⁰³. Beyaz keçeye oturarak tahta çıkma davranışının kadim dönemlerden Hokand Hanlığı devrine kadar devam etmesi ve Hanlıkta da uygulanması dikkat çekicidir.

Moğol hanlarını eşiyle beraber kaldırmışlar ama bu Orta Asya hanlıklarında görülüyor. Hanlıklarda eşler yerine kayınpederler Atalık unvanıyla törende iştirak ediyor, han keçesinin bir kenarından tutarak yukarı kaldırıyorlardı. Diğer gelenekler ise çok benziyor. Kaynaklarda Hokand hanlarının tahta çıkmasıyla ilgili bilgileri incelediğimizde iki defa tören gerçekleştiğini gördük. Birincisi, tedbir amaçlı ve hükümete yakın az sayılı kişiler iştirakında gerçekleşen küçük tören. Bununla taht kavgasının önü alınmış, emirler bir han üzerinde yemin edip karara varmış oluyorlar. Sonra ikinci büyük tören resmi şekilde herkese açık tarzda ve Ordanın törenler gerçekleşen kısımda olmuştur. Küçük töreni biz “Yemin Töreni” diyebiliriz. Aniden oluşan olaylar neticesinde olduğu için yemin töreni bazen Orda dışarısında, Ordada olsa da tören odasında değil başka odada gizlice yapılıyordu. Ama küçük ve büyük törende de beyaz keçe geleneği vardır. Plana Karpini’nin getirdiği tören de muhtemelen çadır içindeki küçük törendir. Güyük Han’a yemin ettiklerinden sonra açık yerde büyük tören de gerçekleşmiştir.

Muhammed Ali Han’ın (1822-1842) tahta çıkmadan önceki yemin töreni babası Ömer Han’ın (1810-1822) vefat ettiğinde daha cenaze toprağa verilmeden önce gerçekleşmişti. Şeyhulislam Masum Han Töre, Hokand emirleri ve ulemayı saray Divanhaneğine topluyor

⁵⁰¹ Rusça çeviride İmparator kelimesi kullanılmış. Aslında belki “Han” diye bağırıyorlardı.

⁵⁰² Tursun Sultanov, *Podnyatie Na Beloy Koşme, Hani Kazahski Stepey* (Astana, 2006), 65-66.

⁵⁰³ Kurşat Koçak, “İslamiyet’ten Önceki Türk Devlet Geleneklerine Göre Tahta Çıkma Töreni ve Yöntemleri”, *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4 (2011): 104-105.

ve Meclisi de kendisi yönetiyor. Toplanan herkes Muhammed Ali Han üzerinde karar verir, ellerini Kuran'a koyup yemin ederler. Yeni Hana itaat edeceklerini, kendi hükümdarı olarak göreceklerini, devlethahlık ve hizmetçilik işlerini yerine getireceklerini, emirler arasında anlaşmazlığa düşmeyeceklerini söylerler, kasam içerler, biat verirler. Sonra Muhammed Ali Han'ı içeri alırlar, seyyid, ulema ve ümera hepsi bir olup Muhammed Ali Han'ı beyaz keçeye oturtturarak kaldırıyorlar ve babası tahtına koymuşlardı⁵⁰⁴. Yemin töreninden sonra yeni Han tahttaykan Ömer Han'ın vefat duyurusunu yaparlar. Taht hiç boş kalmaması gerekirdi, emirlerin yeminiyle başlayacak olan iç isyanların önü alınıyor, komşu devletler tarafından saldırı gerçekleşse bile herkes yeni hükümdarın çatısı altında birleşerek karşılık gösteriyordu.

Muhammed Ali Han'ın resmi tahta çıkış töreni bir hafta devam eden cenaze merasimlerinden sonra olmuştu. Büyük törende *kadiasker* Mirza Kalandar da iştirak etmiş ve gördüklerini eserinde beyan etmişti. Resmi töreni de Şeyhulislam yönetmiştir. O törende söz alıp Mecliste hazır bulunan ulema, ümera ve vezirlere şöyle demişti: “Ey insanlar şunu bilin ki, ulu, kudret ve izzet dergahının Maliku'1 Mülkünün (Allah teala) *İstediği kişiye mülk verir ve istediği kişiden mülkü alır*”⁵⁰⁵ hükmü imzası Allah'ın lütfü ve kahrının numunesidir. Şu cihetle mülk ve dini iktidar sahibinin ihtiyarına verir. Onun himmetinden çıkan teklifler dine kuvvet verir ve Seyyidal mursalin'in Şeriat hükümleri yerine getirilir. Dolayısıyla o saltanatın ulu mertebesine layıktır, cihandarlığa munasıptır, baş komandan ve devlet sahibidir, onun merhemeti ve güzel ahlakı her zaman zahir olacaktır. O kadar mutlu kişi ki saltanat bahçesinde bir ağaç büyüse onun acayıp meyvesi emri maruf ve nahyı mümker meclisinde iştirak ettiğinde bilinir. Bu ağaç hükümet arığından su içip ferman veriş meydanıda yaşnasa onun yapraklarında hayr ve fayda görünür, zarar ve kötülük uzaklaşır. ... Onun maksat sarı intilip büyüyen nihali adalet bahçesinde karemlilik çiçeğini açması için iktidar arığından su içer. Mazlumlara ayağına giren bedadlık dikenini hükümet tığıyla alır”. Mecliste toplanan yüksek dereceli emirler, muhterem ulema, Özbek cemaası uluğları, nevkarlar, askerler hepsi bir olup bağırarak Şeyhulislamın sözünü tasdik ettiler. Sonra toplanan herkes sultanlar kanunu ve geçmişlerin kaidelerine göre “Allahu Ekber” diyerek sultanlık tahtına oturguzdular⁵⁰⁶. Hanlığın birinci dereceli din uleması Şeyhulislam tahta çıkacak yeni hükümdarı meşru yapmak için böyle konuşmayla toplananlara hitap ederdi, sonunda dua edip töreni bitirirdi.

⁵⁰⁴ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 455.

⁵⁰⁵ Âl-i İmran süresi 26. ayet manası tercümesi

⁵⁰⁶ Mirza Kalandar Muşrif, *Şahname-i Ömerhani*, vr. 45a-147a.

Ömer Han için yemin töreni daha abisi Alim Han hayattayken Taşkent'te gerçekleşmişti. Alim Han'ın Türkistan seferinde yakın emirler ondan yüz çevirip kardeşi Ömer Han'ı tahta çıkarmak hareketini başlatırlar. Ömer Han'ı ikna edip Taşkent'e yakın Çırçık nehri boyunda Kurultay çağırıp ona yemin edip bayat ederler sonra Payitaht Hokand'a gidip Orda girişinde “Alim Han öldü, zaman Şehzade Ömer Han zamanı” diyerek içeri girerler. Bu vakitte Alim Han daha hayatta, bu haberi duyar duymaz Hokand'a dönüşte yolda öldürülmüştü⁵⁰⁷. Şir Ali Han ve oğulları Malla Han ve Hüdayar Hanlarda da mirası tahtını almaları için önce Orda dışarısında yemin töreni gerçekleşmiş sonra Ordaya gelip ikinci defa tören düzenlemişlerdi. Orda'da büyük tören yapılması halkı haberdar etmek ve komşu ülke elçilerini de çağırarak onlara kanuni hükümdar olduklarını göstermek açısından önemliydi.

Tahta kaldıma töreninde beyaz keçenin köşelerinden tutup kaldıran kişiler hanın en yakın emirleri, devletteki en itibarlı kişiler oluyordu. Hokand Hanlığı'nda hanların keçesini tam olarak kimler kaldırdığına dair net bilgilere ulaşamadık. Kaynaklarda şahs isimleri veya hangi makam sahipleri oldukları söylenmiyor ama en yakın emirler, ulema diye genel bilgi veriliyor. Ama dört köşesinden dört kişinin kaldırdığı birkaç kaynaklarda geliyor. Aslında onları öğrenmek zor değil, her hanın etrafındaki en önemli ve en yüksek derecedeki kişiler biliniyor, beyaz keçeyi de onlar kaldırdıkları büyük ihtimaldir. Emirler keçeyi kaldırarak dokuz defa dönüyor⁵⁰⁸ ve sonra tahta koyuyorlardı. Belki moğol adetleri gibi dokuz defa kaldırmışlardır ve her kaldıklarında dört köşede farklı emirler bulunuyordur. Ömer Han'ı beyaz keçe üstünde olduğu sürede hafızlar Kuran'dan süre okudukları, *Tarihi Türkistan*'da Fetih süresi, *İbretu'l Havakin*'de Fatiha süresi deniliyor, ve Orda'ya toplanan ulema, fuzala, sadat, meşayih, vuzera, büyük küçük emirler iştirakinde tahta koymuşlardı⁵⁰⁹.

Buhara Emiri Emir Haydar'ın (1800-1826) tahta çıkış törenini Mirza Şems Buhari detaylı şekilde yazmıştı. Hokand hanların da birebir aynı şekilde tahta çıktığını iddia edemesek bile bize bu dönem Türkistan sahasında tahta çıkış merasimi hakkında fikir vermesi bakımından dikkate alınabilir. Bu nedenle Şemsi Buhari'nin anlatımına yer vermek istiyoruz. Tarihçi, Emir Haydar'ın yanında kimlerin bulunduğu, nasıl bir şekilde gerçekleştiği hakkında ayrıntılar veriyor. Tören Cengizhan döneminden beri gelen kaide ve

⁵⁰⁷ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 321.

⁵⁰⁸ Hokand kaynaklarından birinde okuduğumuz bilgide, hanı keçe üstünde kaldırıp dokuz defa yuvarlak şekilde dönüyorlar ve etrafta bulunanlar hanı mübarek edip dua ettiklerini okumuştuk. Bu çalışmamızı yaptığımız sırada o kaynağı şimdilik bulamadık.

⁵⁰⁹ Niyoz Muhammad, *İbratu'l Havakin*, 101; Mirzo Olim Mahdum, *Tarihi Türkiston*, 81.

merasimlere uygun şekilde hazırlandığı ifade ediliyor. Tören için ön tarafı Mekke'ye bakan uzunluğu 80 alçın (56 metre) genişliği 20 alçın (14 metre) gelen özel supa (platform) hazırlanır. Onun üstüne uzunluğu ve genişliği 5 alçın (3.5 metre) olan mermer taht koyarlar. Supanın her iki tarafına da önü Mekke'ye bakan başka supalar yerleştirilir. Her birinin uzunluğu 60 gaz (63 metre), genişliği 10 gaz (10.5 metre) geliyordu. Sağ taraf supaya seyyidler ve ulema: *nakip*, sonra *fayzi*, *orak-ı kalan*, *kadı kalan*, *şeyhulislam*, *kadıasker*, *alam*, *orak-ı hurd*, *müftü asker*, Buhara şehir reisi ve başka hoca ve ulema yerleşiyorlar. Sol tarafta ilk *atalık* duruyor, sonra *divanbegi*, *pervaneci*, *dadhah*, *mühürdar inak*, *toksaba*, *eşik ağabası*, *mirahur*⁵¹⁰ yer alıyor. *Mirahur*dan sonraki mensip sahiplerine oturmaya izin verilmiyor, onlar ayakta duruyorlar. Herkes yerini aldıktan sonra taht önüne beyaz keçe koyarlar. Emir haydar kıymetli taşlarla süslenen tacını giyip beyaz keçeye oturuyor. Sonra keçenin dört tarafından *nakip*, *atalık*, *divanbegi* ve *pervaneci* kaldırıp tahta koyarlar. Emir Haydar sonra herkese derecelerine göre altın gümüş paralar, hediye dağıtılır. Sonra Komşu Kabil, İran, Hokand, Hive elçileri gelip yeni hükümdarı tebrik ederler⁵¹¹. Hokand hanlarının tahta çıkışına ait böyle detaylı anlatılan bilgi olmasa da Buhara Emirliğiyle kıyas edebiliriz. Emir Haydar Hokand Hanları Alim Han ve Ömer Han döneminde hüküm sürmüştür ve törenleri de aynı şekilde gerçekleştiği muhtemeldir.

2. Elçi Kabulü

Hokand Hanlığı ordasında gerçekleşen elçi kabulü merasimini Hanlığa gelen üç elçinin yazdığı hatıra ve raporlarındaki⁵¹² bilgilere göre incelemeye çalışacağız. Üçü de Çarlık Rusyası tarafından gönderilen elçilerdi. Birinci elçilik 1813-1814 yıllarında Hokand bulunan Filip Nazarov önderliğindeki elçilik heyeti, o Ömer Han kabulunda bulunmuştu. İkincisi, 1830 yılı Muhammed Ali Han huzuruna gelen Nikolay Potanin. Üçüncüsü, 1870 yılda Hüdayar Han kabuluna giren Türkistan Genel Valisi Fon Kaufman tarafından gönderilen Aleksey Fedçenko'dur. Her üçü de kabul töreniyle ilgili bilgileri gördükleri kadarıyla beyan etmişlerdi.

⁵¹⁰ Mirahur – Han ve ailesinin atlarından sorumlu kişi.

⁵¹¹ Vasili Grigori, *O Nekotorih Sobitiah v Buhare, Kokande i Kaşgare. Zapiski Mirzi Şemsa Buhari* (Kazan, 1861), 6-8.

⁵¹² Nazarov, *Zapiski O Nekotorih Narodah i Zemlyah*; Fedçenko, *V Kokandskom Hanstve*; Potanin, “Zapiski o Kokanskom Hanstve”.

Hanlığa gelen elçilerin tüm masrafları Hanlık sınırlarından içeri girdiği andan itibaren Hanlık tarafından karşılanıyordu. Konaklamaları için mahsus yer tayin ediliyor, barınma, yemek ve gıdalar, atlara da yemler vb. tüm ihtiyaçlar karşılanıyordu. Ordadan cevap gelene kadar elçinin konaklaması için tahsis edilen haneden ayrılmamaları gerekirdi, dışarıdaki tüm ihtiyaçlarını evi koruyan askerler yapardı. Elçilerle ilgilenen Şığavullar hanın kabulü öncesi tüm resmi işleri yapardı. Getirilen mektup ve yarlığı önceden alıp Divanhanede tercümesi yaptırılırdı sonra tekrar tercümesiyle beraber elçiye getirilirdi. Elçilerin Han kabulunda nasıl davranması gerektiğini, sorulara nasıl cevap vereceklerini ve elçilikle ilgili herşeyi önceden öğretiyorlardı. Potanın'ın dediği gibi, o Hokand sınırına girdiği andan itibaren Şığavul onunla ilgili herşeyiyle ilgilenmişti, Han'dan elçinin sınırdan geçebilmesi için izin alan, sağlığından her zaman haberdar olan, alışveriş için yasavulları tayin eden de Şığavul idi⁵¹³.

Filip Nazarov heyeti için Orda'dan 15 kilometre uzaklıkta, etrafında halkların yaşamadığı yerde bahçeli ev ayrılmıştı. İçlerinden birisi devlet yetkilisi olmak üzere 15 kişilik Karavullar o evi korumaları için tayin edildi. Gece Ordadan bir Vezir (Şığavul) gelip geliş nedenini sormuş ve resmi belgeleri göstermesini istemişti. Gerekli cevabı aldıktan sonra ertesi gün tekrar gelip, at ve develeri için 4 beyaz darı ve 200 balya saman veriyorlar. Her at için iki balya saman ve 10 funt darı denk geliyordu. 30 kişiye bir koyun, 50 adet ekmek, her dört kişiye bir 1 funt çeltik, çay ve bir tane kavun bırakmışlardı⁵¹⁴. Nazarov Han kabuluna girmek için 11 gün böyle beklemişti. Kabul günü önceden belirlenmiş ve o güne hazır olmaları istenmişti. Filip ekibi gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra öğlen 12'de evden çıkmıştı. Yolun iki kenarına atlı askerler dizilmiş, bellerinde kılıç ellerinde mızraklar vardı. Ordu birliğinin ismi Gala Bahadırler idi. Ahal Teke atlarında, pahalı kıyafetler, başlarında kırmızı sarık vardı. Başka ordu birlikleri beyaz sarık takmışlardı. Önde Yüzbaşı, Bezyazıkov ve Filip gidiyor, arkada 4 kazak asker hediye taşıyor. En önde kalkanlı ve zırhlı giyinmiş adam davul çalıyordu. Ordunun her yüzlüğü geldiğinde Yüzbaşı değişiyor diğer birliğe kadar götürüyordu. Atlıklar bittikten sonra piyade askerler kendileri üretmiş silahlarla duruyorlardı. Orda'ya kadar böyle sırayla devam etmişler⁵¹⁵. Elçiler kabulundaki bu düzen aslında devletin gücünü göstermek için düzenleniyordu. 15 kilometreye uzanan yolun iki kenarındaki askerler sayısı ve aynı anda başka elçilerin kabulü da gerçekleşecek bir vakitte Hanlık ordusundaki askerler elçilere bilerek gösteriliyordu.

⁵¹³ A.g.e., 225.

⁵¹⁴ Nazarov, *Zapiski O Nekatorih Narodah i Zemlyah*, 48.

⁵¹⁵ A.g.e, 50-51.

Nikolay Potanin'in kabulü Orda'da değil o gün Han Dadhah'ın evinde bayramda (belki Toy) bulunduğundan nedendir Dadhah'ın sarayında gerçekleşmişti. 1830 yılı 1 Ocak günü öğlen 2'de evden çıkılıyor. Hadiyeleri 25 Hokandlık almış, onların arkasında Potanin'le gelen 6 Kazak asker, önde Şığavul ve Potanin kılıçlarla silahlanmış asker ve sarbazlar arasından geçerek Dadhah sarayına doğru yola çıkmışlardı⁵¹⁶. Fedçenko ise resmi elçilik heyeti değil Hüdayar Han'dan özel izin almak için geldiği için ona resmi karşılama töreni yapılmadı. O Mehtar ile beraber Hüdayar Han Ordasına gelmişti.

Filip Nazarov saray kapısında yarım saat bekledikten sonra içeriye alınmıştı. Avluya girdikten sonra Filip'e Han'ın oturduğu oda penceresi gösterilerek kendi hükümdarına nasıl selam vereceksek aynı şekilde selam vermesini istediler. Burada kimse şapkasını çıkarmıyordu ama Filip şapkasını çıkararak selam vermişti. Filip Rus İmparatoru'nun yarlığını ve General Glanezala'nın mektubunu Divanhanede yapılan tercümesiyle birlikte iki eliyle başı üzere kaldırarak hükümdarın bulunduğu oda kapısına kadar geliyor. Han'ın yanında bulunan iki görevli Filip'in yanına gelip iki elinden tutarak kaldırıyorlar, üçüncü vezir kapıyı açıp içeriye giriyorlar. Hükümdar (Ömer Han) üstünde Çin şoflu altınla süslenmiş parlak kaftan, başında ise altın ipliklerle süslenmiş kumaş başlık bulunuyordu. Filip'i Han karşısına koyup diz çökmesi istendi sonra elinden yarlığı bir emir gelip alıyor ve yanındaki emire veriyor. Han ayağa kalkıyor Filip'in yanına gelip onun kalkmasını istemiş, eliyle yardım etmişti. Geleneğe göre Filip iki eliyle Han'la el sıkışıyor. Sonra tekrar aynı kişiler Filip'i Han'a arkasını dönmeden geri geri kapıya kadar götürüyorlar. Han Filip'ten İmparatorun sağlığı hakkında soruyor. Sonra onu dışarıya alıyorlar. Filip Han penceresine 16 metre uzaklıktaki pahalı halı üstüne oturuyor. Yanlarında başka devlet elçileri vardı, Çin, Hive, Buhara, Sarsaus⁵¹⁷, Doğu Dağlık Farsi (Kuhistan) elçileri bulunuyordu⁵¹⁸. Filip'in elinden tutarak Han huzuruna götüren iki kişi Han tahtının arkasında bulunan ve altın asa tutan Dadhahlardı. Bu tören Orda'nın törenlerin gerçekleştiği Selamhanesinde olmuştu. Muhtemelen Filip'in yanında tercüman da bulunuyordu ki Han ile konuşmaları o tercüme etmiştir.

Nikolay Potanin Dadhah'ın sarayında bulunan Muhammed Ali Han huzuruna geldiğinde içeride Buhara elçisi bulunduğundan biraz dışarıda bekler. Belli bir vektitten sonra içeriden Mingbaşı ve ev sahibi Dadhah yanında başka Dadhahla birlikte elinde gümüş

⁵¹⁶ Potanin, "Zapiski o Kokanskoy Hanstve", 225.

⁵¹⁷ Sarsaus (Şarşauz) – Şehrisebz şehrinin halk dilinde telaffuz şekli. Bkz. Nazarov, *Zapiski O Nekatorih Narodah i Zemlyah*, http://az.lib.ru/n/nazarow_f_m/text_1821_zapiski.shtml

⁵¹⁸ Nazarov, *Zapiski O Nekatorih Narodah i Zemlyah*, 52-54.

ve altınla süslenmiş asalarını tutarak dışarı çıkarlar. Mingbaşı başçılığında içeri giriyorlar. Bir avluya girerler orada halılar üzerinde ve pahalı kaftanlar giymiş kişiler otururdu. Oradan başka avluya geçerler orada da Fars ve Buhara halıları üzerinde çeşitli renklerde kaftan giyen kişiler ve iki pencereci oda kapısında da yüksek mertebeli kişiler olsa gerek elinde altın asa tutan kişiler gibi giyinenler ayakta duruyorlardı. O sırada Mingbaşı Potanin'a odaya girdikten sonra neler yapacağını söylemişti. Potanin iki elini yukarı kaldırıp yarlığı tutarak iki Dadhah Filip'e yaptıkları gibi Han huzurunun karşısına kadar götürürler. Mingbaşı söylediği gibi Potanin şapkasını çıkarmayarak Han'a selam veriyor. Han Potanin'in yanına gelip onu kalkması için izin veriyor ve iki eliyle Han'la el sıkışıyor. Han tahtına oturduktan sonra Potanin'i yine Dadhahlar Han'a arkasını dönmeden geri geri arkaya çevirmeden kapıya kadar getirip koyarlar. Han 22 yaşında şişman birisi, boyu ortalama 2 arşin 12 verişkov (194sm), üstünde kuyu yeşil samur kürkü, başında ise açık kırmızı sarık. Han Potanin'in sağlığı hakkında sorar ve teşekkür eder. Sonra Potanin dışarıya çıkarılır. Kabul merasimi bittikten sonra Dadhah Potanin'in yanına gelip dört baş helva, 10 tepsi çeşitli meyveler ve iki koyun getirerek ziyafet veremeyeceklerini yerine bunları kabul etmelerini üzür dileyerek söylüyor⁵¹⁹. Elçi kabul merasimi Orda'da gerçekleşmeden Dadhah'ın evinde gerçekleşmesi ayrı bir konu ama tören nerede gerçekleşse bile düzen ve tertibinin aynı olması devlet teşkilatının ne kadar kuvvetli olduğunu gösteriyordu.

Hüdayar Han Fedçenko'yu Ordasının Selamhanesinde değil Hücre-i Has'da kabul etmişti. Fedçenko tercümanla birlikte Daru's Selam avlusuna girdiğinde ona bir tarafı göstererek orada Han oturduğunu ona selam vermesi gerektiğini söylüyorlar. Fedçenko şapkasını çıkarır ama selam vereceğini düşünürken yanındaki kişiler yüksek sesle "Assalamu Aleyküm" diyerek onu kurtarıyorlar. Sonra odanın giriş kapısına geldiğinde iki Hudayçı koltuğundan tutarak kaldırıp Han'ın oturduğu Zerrinhaneye giriyorlar. Han karşıda yükseklikte yere sarılan posta üstünde oturuyordu. Hüdayar Han Genel Valiye sağlığı hakkında sorar. Hüdayar Han sağlam görünüşlü, yaşı 40 larda, üstünde padişah kaftanı, başında beyaz sarık giymişti. Han getirilen mektubun hepsini kendisi okuyup "Yahşi" diyerek mektupta istenen izine razı olduğunu bildirir. Fedçenko sonra odadan dışarı çıkıp Ordayı biraz gezme imkanına sahip olmuştu⁵²⁰. Hüdayar Han zamanına gelip elçileri kaldırıp getiren iki mensip sahibinin Dadhah değil de Hudayçıya değiştiğini görüyoruz.

⁵¹⁹ Potanin, "Zapiski o Kokanskoy Hanstve", 226-227.

⁵²⁰ Fedçenko, *V Kokanskoy Hanstve*, , 45-46.

Meclislerde Hudaýçılar da Dadhahlar gibi Han tahtının arkasında altın asa tutarak duruyorlardı.

3. Göreve Tayin Etme

Hokand Hanlığında göreve tayin etmeler toplu bir şekilde tören tarzında gerçekleşiyordu. Tek tük tayinler olmuştur ama bu makam sahibinin vefatı ve başka aniden gelişen durumlarda yerine başka birisi tayin ediliyordu. Toplu tayinlerin olması için Hanlıkta ciddi bir gelişmeler olması lazımdı. Mesela, birisi, yeni han tahta çıktığında genelde yeni hükümet kuruluyordu, etrafındaki kişiler yeni vazifelere tayin ediliyor, böylece eski hükümetten kurtuluyorlardı. Bu durumdaki tayinler genelde Han'ın tahta çıkma töreniyle beraber gerçekleşiyordu. Yine, Han hanedanı içindeki düğün bahanesiyle kurulan Kutlu Görünüş töreninde oluyordu. Üçüncüsünü, Hanlık topraklarına yeni bölgeler eklendiğinde yeni makamlara ihtiyaç duyuluyor ve tören teşkil edilip emirler derecelerine göre yeni görevlere tayin ediliyordu.

Makamların derecelerine göre bazılarını doğrudan Han'ın kendisi tarafından, bazıları kendi emirleri olan kişiler tarafından tayin edilirdi. Makam sahipleri muhtemelen giydikleri kıyafetten de anlaşıyordu. Elçilerin raporlarında da gördük, yüksek derecedeki emirler çeşitli renklerde kaftanlar giyiyor ve başlarına sarıklar takıyorlardı. Kaynaklarda hangi makam sahibi ne tür kıyafet giydiğine dair bilgiye ulaşamadık, ama Orda'da göreve tayin etme töreninde giydirilen kaftanların hazırlandığı atölye, depoların bulunması makama göre giysilerin olma ihtimalını yükseltiyordu. Mecliste yerleştiği yere göre kimin hangi makamda olduğu anlaşıldığı gibi giydikleri giyimlerde de ayırt edildiğini anlıyoruz. Yeni makam sahibi olan kişiye verilen kaftan ve hediyeyle birlikte tayin hakkındaki yarlık başındaki sarığa sokuluyor ve bu şekilde Meclisteki yerini alıyordu.

Hokand kaynakları şahıs isimlerini zikretmeleri gerektiğinde isimle birlikte bulunduğu mensip veya unvanı da yazmaktadır. Mesela Recep Koşbegi, Masum Han Töre Şeyhulislam, Hakkulu Mingbaşı gibi. Bu tarz bilgilerden kimlerin hangi makamda olduğunu öğrenebiliriz. Emirler ve ulemaya yeni makam verildiği bilgisini veren kaynaklar sonraki olaylarda şahs ismini yeni makamıyla anmaya başlıyor. Bazen makamı değiştiği bilgisini vermeyebilir ama metinlerde gelen yeni künyesiyle o şahsın makamının değiştiğini öğrenebiliyoruz. Örneğin, Alim Han ve Ömer Han'ın en yakın emirlerinden Recep'e verilen makamların ne zaman ve

hangı durumlarda verildiği bilgisi kaynaklarda gelmese de biz onu ilk yıllarda Recep Dadhah olduğunu, Taşkent için yapılan savaş dönemleri anlatılırken künyesi birden değişip Recep Divanbegi olduğunu, Ömer Han huzuruna geldiğinde Koşbegi künyesiyle anılmaya başladığını görüyoruz ve biz bu durumlarda olayların beyanına göre ne zaman ve neyin karşılığında derecesi yükselip bu göreve geldiği hakkında tahmin yürütebiliriz.

Toplu tayin merasimlerinde göreve getirelen kişilerin ismini kaynakta getiriliş derecesinde biliyoruz. Mesela, Ömer Han'ın 1815 yılda Türkistan eyaleti ve Deşti Kıpçak topraklarını Hanlık sınırlarına kattıktan sonra Hokand'da bir tören düzenliyor ve bazılarına yeni görevler veriyor, bazılarının görevlerini değiştiriyor. Muhammed Hakim Han Töre bu kişiler ismini ve görevlerini şöyle sıralamıştı: “*Ömer Han emirlerine Cengizi emeller verdi. İşan Töre Hoca Mahdum Azam ve İşan Sultan Hoca Ahrari'yi hoca kalan unvanıyla sarafraz etti. Babamı (Masum Han Töre) şeyhulislam emeliyle, beni (Muhammed Hakim Han Töre) küçük yaşta olmama rağmen marhemet etip nakiplik emeline tayin etti. Mirza Ahund'u kadı kalan, Rahmankulu Biy'i atalık, İşan Töre'yi orak-ı kalan, Mirza Kalandar'ı kadı asker, İşan Han Mevlanai'yi feyzi, Töre Han ve Han Hoca'yı mir-i asad, Ömer Ali Hoca ve Padişah Han'ın sadr, Kasım Bek ve İshak Bek'i divanbegi, Muhammedkulu Bek'i mirza, Recep, Seyyidkulu Bek, İrnazar Bek Seyyid Ali Bek'leri pervaneci, Leşker'i inak-ı kalan, Sultan Seyyid Hoca ve Maksud Hoca'yı sudur, Mahmud Hoca'yı cilav koşbegi, Mirza Malla, Abdulvali, Şahi, Mirza Rahim ve Davul'u dadhah, Azim Bay'ı topçubaşı, Muhammed Sabır'ı dasturhançı ve hakezalara diğer mensepler verdi. Hepsini saysak sözüümüz uzar*”⁵²¹. Muhammed Hakim Han diğer unvan ve mensip sahiplerini sıralamasada bir törende çok fazla kişiye unvan ve mensipler verilmesini tahmin edebiliyoruz. Ayrıca Muhammed Hakim Han'ın verdiği bu 31 kişinin sırasına göre unvan ve mensiplerin hiyerarşik derecelerini de açıkça görmüş oluyoruz. Muhammed Ali Han'ın tahta çıkış törenin de aynı şekilde tayin merasımı gerçekleşmişti. Törende “Navisandagan-i Bargah” sırasında bulunan Mirza Kalandar göreve tayin edilen şer'iy mensiplere tayin edilen saray emeldarların sayısı 400 tane olduğunu, onlara “Menşur”lar yazdığını söylemişti⁵²². Mirza Kalandar kaşki o mensiplerin hepsini tek tek yazıp tarihi eserinde de getirseydi Devlet teşkilatındaki belki tüm mensipleri tek kaynaktan öğrenme imkanına sahip olacaktık. 400 kişi bu aynı sayıda makamın bulunduğu anlamına gelmiyor, bir makama birkaç kişi gelebiliyordu. Eğer yüksek derecedeki emirler de bu sayıya giriyorsa bu hükümetin tamamen değiştiğini bildiriyordu.

⁵²¹ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 346.

⁵²² Mirza Kalandar Muşrif, *Şahname-i Ömerhani*, vr. 147a.

Hüdayar Han'ın Ordasında devletten maaş alıp çalışan makam sahiplerin sayısının 2831 olduğunu öğrendiğimizde⁵²³ 400 emeldarın bir anda yeni göreve tayin edildiklerine o kadarda şaşırıyoruz. Hüdayar Han'ın dönemi Hanlığın en zor ve zayıf kaldığı dönemdir. Bu dönemde de 2831 kişinin Ordada çalışıp maaş aldığını dikkate alırsak, Hanlığın en geliştiği Alim Han, Ömer Han ve Muhammed Ali Han dönemlerindeki makamlarda bulunan kişilerin sayısını kat kat fazla olduğunu tahmin edebiliriz.

Hüdayar Han Ordasında çalışan makamlar listesi:

1. Atalık 1 kişi
2. Koşbegi 4 kişi
3. Pervaneçi 6 kişi
4. Dadhah 10 kişi
5. Biy 10 kişi
6. Eşik Ağası 100 kişi
7. Toksaba 200 kişi
8. Mirahur 300 kişi
9. Karavulbegi 400 kişi
10. Kurçı 200 kişi
11. Divaçı 500 kişi
12. Mirzabaşı 100 kişi
13. Çehra Ağası 1000 kişi

⁵²³ Nabiyev, *İz İstorii Kokandskovo Hanstva*, 261.

4.BÖLÜM. MECLİS, ÜMERA VE ULEMA

Her İslam devletinde olduğu gibi Hokand Hanlığı'nda da devletin kurulduğu ilk yıllardan itibaren Meclis ve Divan teşkil edilmesi inkar edilmeyecek hakikattir. Çünkü Hanlık yok yerden kurulmadı, tamamen yeni bir yönetim sistemini getirmesine gerek yoktu, var olan İslam devlet geleneklerini devamcısı oldu. Timurlu, Şeybaniler veya başka eski devletler, çağdaş komşu devletlerin yönetim sistemiyle aynıydı, benzerlikler farklılıklardan çoktu. Doğru, Hokand kaynakları 19. Yüzyıl başlarında yazılmaya başlandı ve onlarda Hanlığın önceki bir asrlık tarihi kısa şekilde, fazla detaylara girilmeden yazıldı. Araştırmacılar bu durumda kıyasi tahlil ederek Hanlığın ilk dönemindeki tarihini ikinci yarımındaki bilgilerle doldurabilirler.

Kaynaklarda Meclis çeşitli isimlerle adlandırıldığını görmemiz mümkündür: Meclis, Has Meclis, Meşveret, Maslahat, Sultan Meclisi, Şah Meclisi, Kurultay. Çeşitli isimlerle gelmesi belki Meclis türünü ifade ediyordur, bu bizim tahminimizdir. Meclise dair resmi arşiv belgesi bulunmadığından biz kaynaklarda çeşitli isimlerde gelse de onu genel ismiyle Meclis olarak aldık. Büyük Meclis Han sarayında gerçekleşiyordu ve genelde devlet işleri orada alınan kararlarla yürütülüyordu. Kaynaklarda gelen tabiri kullanırsak, Hanlar her sefer sonrası “Daru’s Saltana-i Hokand’a”, bazı yerlerde “Devlethanesine” (Hokand’a) dönüp devlet işleri ve halkın arzını dinleme işleriyle meşgul olurlar, ifadesiyle gelir. Devlet işleri Payitaht Hokand’da “Âli Dergah’ta” bulunan emir ve alimlerden oluşan Mecliste görülüyordu, alınan kararlar Divanhanede yazıya dökülüyordu. Bir de anlık Meclisler de vardırki, o çoğunlukla sefer esnasında kuruluyor ve savaş ile ilgili kararlar alınıyordu.

Hokand Hanlığında başka Türk-İslam devletleri gibi iç ve dış siyaset, toplum ile ilişkiler ve başka önemli devlet işleri Han huzurundaki Mecliste alınan kararlara göre yürütülmüştür. Meclis üyeleri Hanın etrafındaki yüksek dereceli alimler, emirler ve hükümdarın yakın akrabalarından oluşuyordu. *Ancuma’t Tevarih*’te Alim Han dönemindeki (1799-1810) Meclislardan biri şöyle anlatılıyor: “Her bir kişi Han Meclisinde kendi mertebe ve derecesine göre uygun yere yerleşiyordu. Ulema, Fukaha ve Fuzala kendi aralarında bahs ve munazera edip ilim ve bilimlerini göstermeye çalışırlar. Şeyhler tasavvuf kitaplarını hüfiye okuyup faziletlerini açık ederler. Kadiriye ve Cehriye sülükü vekilleri bir kenarda zikir işiyle meşgul olurlar. Hoş sesli hanandalar güzel şiirleri seçip şarkı söylerler, Meclis

üyeleri kalbine huzur verirler. Han kendi vezirleri ve nedimlerine bu Meclise gelip bulunanlardan hal sorar ve iltifat gösterip kendi sarayına dönerdi. Nusret getiren Saray hizmetçileri Meclis üyelerine yemekler, şerbet ve tatlılar ikram ederdi. Ziyafet sonrası Meclis azaları şahane hediye ve ihsanlar alır, sonra izin alıp kendi evine dönerlerdi”⁵²⁴.

Rus Çarlığı elçisi olarak 1813-14 yıllarda Hokand Hanlığı’na gelen Filip Nazarov Ömer Han Meclisi hakkında da önemli bilgiler yazmıştı: “Meydanın odaya (Han odası) yakın tarafında üstü kapalı yerde özel halılar üzerinde Vezirler, büyük rutbeli kişiler yani Meclis üyeleri derecelerine göre oturuyorlardı...”⁵²⁵. Araştırmacı S. Saadanbekov kitabının aynan Hokand Hanlığı’ndaki Han Meclisi konusunu ele alan bölümünde şu Filip Nazarov bilgisinden yola çıkarak Ömer Han döneminden (1810-1822) önce Hanlıkta Han Meclisi olmadığını, Hokand kaynakları ve arşiv bilgilerinde önceden olduğunu kanıtlayan bilgilere rastlamadığını söylüyor⁵²⁶. Araştırma eserini incelediğimizde Hanlığın Ana kaynakları sayılan yazma eserlerden istifade etmediği ortaya çıktı. Rus tarihçileri ve şarkşınasların eserleri, elçilik raporlarıdaki bilgileri okuyup nihai karara varmak doğru değildir. Aslında ana kaynaklarda Hanlığın ilk dönemlerinde de Meclisin faaliyet gösterdiği hakkında bilgiler vardır. Örneğin, Hokand Hanı Abdülkerimbey (1733-1750) Çinden gelen Kalmuklara karşı Hokand’ın Taşkent sınırı Sangın kelesindeki savaştan önce Meclis kurduğu bilgisi vardır. Hokand’ın tüm ordusu kendi Emirleriyle birlikte bir yere toplandıktan sonra: “Han ‘Her işte meşveret ediniz’ ayeti anlamına uyup Meşveret Meclisini topladı”⁵²⁷.

A. Meclis Azaları ve Yerleşim

Hokand Hanlığı tarihi kaynaklarının Meclis işleyişi ile ilgili verdiği bilgiler çok azdır, bu konuyu aydınlatmak için yetersizdir. Tarihçilerin verdiği bilgilerden Meclisin faaliyet gösterdiğini, devletin tüm işleri orada görüldüğünü anlıyoruz ama azaları kimlerden oluşuyor, nasıl bir sistemle yürütülüyor, kararlar nasıl alınıyor, azaların dereceleri, onların Meclisteki yerlerini ve başka önemli bilgileri öğrenemiyoruz. Demek ki tarihçiler bunları anlatmaya ihtiyaç duymamıştır, herkesin bildiği ve belki de eskiden gelen aynı yönetim sistemi ve büyük değişiklik olmadığından yazılı miras için önemli bulmamışlardır. Daha çok

⁵²⁴ Hüdayarhanzade, *Andjuma’t Tavarih*, 105.

⁵²⁵ Nazarov, *Zapiski O Nekatorih Narodah i Zemlyah*, 41-42.

⁵²⁶ Salmorbek Saadanbekov, *Obşestvenniy i Gosudarstvenniy Stroy Kokandskovo Hanstva* (Bişkek, 2000), 86.

⁵²⁷ Hüdayarhanzade, *Andjuma’t Tavarih*, 61.

Hanlığın siyasi tarihi anlatılan işbu kaynaklardan biz konumuzu destekleyen yardımcı bilgileri incelemeye çalışırız. Han'ın etrafındaki kişiler, yani emirler, ulema ve başka yüksek rütbeli şahslar belli, tarihçiler onları sefer esnasında, belli vazifeye tayin edildiklerinde ve başka olayları anlatırken isimlerini ele alıyor. Biz onların tarihi olaylardaki konumlarından, isimlerindeki unvanlarından, yaptıkları işlerden ve başka ince detaylardan Meclis'teki yerlerini ortaya çıkarmaya çalışacağız.

Tarihçilerin yazdığı bu eserler dışında konumuzu aydınlatacak başka kaynaklar da vardır. Bunlar seyyahların ve özellikle Rus elçilerin yazdıkları eserlerdir. Onlar her gördüklerini kayda aldıkları ve yabancı bir ülkede bilgi topladıkları için eserlerinde yerli tarihçilerin lüzüm görmediği konular hakkında önemli bilgilere ulaşabiliyoruz. Mesela ismi bilinmeyen bir Rus seyyahın Muhammed Ali Han dönemi (1822-1842) hakkında önemli bilgiler veren raporunda, Han Meclisi yüksek rütbeli kişiler ve din alimlerinden oluştuğunu, ilk başta Han'ın kendisi durduğunu söylüyor. Sonra Han'ın en yakın akrabalar. Han onları büyük şehirlere hâkim tayin edip oradan büyük gelir edinmeye çalışır. En baştaki emir (çinovnik) *mingbaş*ıdır. Yönetimin neredeyse tüm işlerinden sorumlu o kişi idi. Ondan sonra derecelerine göre *koşbegi*, *dadhah*, *pansadbaş*ı ve *pervaneci*. Bu kişiler eyaletleri idare edip savaş döneminde kendi ordusuyla iştirak ederler, savaş olmayan zamanlarda merkeze gelip Han Meclisinde bulunurlar. Han Meclisinde her zaman ulema da oluyor. Şimdi (ortalama 1835-1840 yıllar arası) Han Meclisinde iki tane *hoca kelan*, onları Osmanlıdaki *müftüye* denk geliyor (yazarın izahı), Hokand'da da *müftü* vazifesindeki kişi var ama o şehir *kadı*sından da alt derecede duruyor. Ve yine *kadı kelan*, dini meselelerle ilgilenen kadıların başı, ve iki tane *kadıasker* bulunuyorlardı⁵²⁸.

Rapordaki bilgiler elbette önemlidir, Hanlığı gezmiş, gözlemlemiş ve araştırdıklarından bilgi dolu metin ortaya çıkarmış. Raporu kime ait olduğu bilinmiyor ama kendisinin Muhammed Ali Han döneminde, (çünkü kendisi raporun birkaç yerinde “Bulunduğum Muhammed Ali Han dönemi” diye açıklama yapıyor ve Han'ın son dönemine ait bilgileri veriyor⁵²⁹) tüccar, seyahatçi veya elçi olarak geldiği muhtemeldir. Herhalükarda sıradan biri olmadığı, yönetime dair bilgilere ulaşabilecek biri olduğu muhakkaktır. Rapor sayesinde Muhammed Ali Han dönemi Meclis azalarını tespit edebiliyoruz. Ancak, bu bilgidен yola çıkarak Meclis üyelerinin sadece raporda verilen kişilerden oluştuğunu veya

⁵²⁸ Anonim, “Obozrenie Kokandskovo Hanstva”, 201, 205.

⁵²⁹ A.g.e., 199, 201, 205.

her dönemde aynı üyeler teşkil ettiğini söylemek doğru değildir. Hokand tahtına yeni hükümdar oturduğunda yönetimdeki değişimleri de dikkate almamız lazımdır.

Hüdayar Han'ın ilk tahta çıktığı dönemlerde (1845) Kıpçaklar devlet yönetimini ele geçirmişlerdi ve araştırmacı Saadanbekov'a göre, o zamanlar Han Meclisi da dört Kıpçaktan oluşuyordu. Ama, 1860 yıllara gelip Hüdayar Han'ın Meclis üyeleri sayısı 12'ye yükseldi. Hüdayar Han'ın kayınpederi Müslümankul 1852 yılı Han Meclisine iki üye ekleme teklifini de sunuyor, onlar: *dasturhançı* ve *risaleçi*⁵³⁰. Bu bilgiler Meclis azaları sayısı yükselip azaldığını, terkip değişip durduğunu gösteriyor.

Kaynaklarda *mingbaşı* mensibi Ömer Han döneminde (1810-1822) görülmeye başlandı, hatta bu göreve ilk olarak Şahi Marğınani tayin edilmişti⁵³¹. Ondan önce bu mensip hakkında tarihi kaynaklar bahsetmiyor. Muhtemelen *mingbaşı* Ömer Han tarafından tesis edildi. Narbota Biy döneminde (1765-1799) ise devlet işlerinden sorumlu kişi, yani Han'dan sonra ikinci adam Koşbegi sayılırdı. *Müntehabu't tevarih*'te Hocend şehrinde hâkimlik yapan Abdurahman Bahadır'ın bir kardeşi olduğunu ve Narbota Biy huzurunda *Koşbegilik* yaptığını, bu vazifedeki kişi Han emirlerinin en büyüğü sayıldığı, devlet işlerinin tamamını kendisi yönettiği söyleniyor⁵³². Başka bir kaynaktan *koşbegi* vazifesindeki kişi aynan Abdullah Biy Ming olduğunu öğrenebiliriz. O Narbota Biy'in en büyük veziri idi ve o Narbotabiy'i küçük yaşta olduğundan faydalanarak devlet işlerinde Han'dan izin almadan yönetmeye başlamıştı⁵³³. Demek ki *koşbegi mingbaşı* tesis edilmeden önce Meclis emirleri içinde en büyüğü ve Devletin de Baş Veziri sayılırdı.

Meclisteki yerleşim ile ilgili Hokand Hanlığı dönemine ait bilgilerle yola çıkarak nihai bilgi söylemek zordur, çünkü kaynaklarda bununla ilgili net bir bilgiye ulaşamadık. Ancak daha Hanlık kurulmadan önce Aştarhaniler dönemine ait Meclis veya resmi bir merasimdeki yerleşim hakkında güzel bilgiler veren kaynak var. Biz bu bilgilerle kıyasi tahlil veya karşılaştırmalı yöntemi kullanarak Meclis yerleşimini tahmin edebiliriz. Hokand Hanlığı'nda da ondan önceki devletlerde veya çağdaş komşu Buhara ve Hive hanlıklarında olduğu gibi resmi törenler veya ordu düzeni Cengiz Han yasasına göre tertip verilmiştir. Ayrıca Hokand'da Timur "üsülü", "kaidesi" tabiri de kullanılıyor. Bu tabiri eklemeleri Hokand Hanlarının kendilerini Emir Timur'un mirasçısı olarak göstermeye çalıştıklarından olsa

⁵³⁰ Saadanbekov, *Obşestvenniy i Gosudarstvenniy Stroy Kokandskovo Hanstva*, 86-87.

⁵³¹ Mirzo Olim Mahdum, *Tarihi Türkiston*, 82.

⁵³² Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 245.

⁵³³ Hüdayarhanzade, *Andjuma't Tavorih*, 77-79.

gerek. Mesala, Muhammed Hakim Han eserinde Ömer Han oğlunun düğünü için düzenlenen töreni “Cengiz Han yusunu ve Sahipkirani görünüş kaidesi”ne göre tertip verildiğini söylüyor. Başka bir yerde, Şir Ali Han’ın Taşkent’e karşı bir savaşında ordusunu “Cengizhani tertip ve Sahipkirani üsül” ile düzenlediğini anlatıyor⁵³⁴. Hokand Hanlığı’ndaki Askeri Meclisler (Kurultay) de Cengiz Han yasalarına göre geçmiştir⁵³⁵.

Buhara Aştarhaniler döneminde Mahmud bin Vali tarafından yazılmış *Bahru’l Asrar*’da (1634-1640 yıllar içinde yazılmış) Aştarhani Hanı Nadir Muhammed Han sarayındaki bir törende Han ve emirlerinin, ulemanın yerleşimi (*Orunları*) ile ilgili detaylı ve açık bilgiler verilmiştir. Bu metin üzerinde çalışan Bartold ve McChesneylerin⁵³⁶ de ifade ettiği gibi Buhara’daki boylar, emirler ve ulema hakkında ve onların törendeki (biz Meclisteki yerlerin de aynı olduğu kanaatındayız) yerleşimiyle ilgili verilen bilgiler *Bahru’l Asrar*’daki gibi detaylı şekilde anlatım başka kaynaklarda yoktur. Biz de bu metnin Yerleşimle ilgili kısmını kısa bir şekilde verip çalışmamıza devam edeceğiz.

“Töre-i Hümayun’un Bazı Özelliklerinin Beyanı ve Yasa-Yusun’a Göre Sıraları Saymak ve Onların Kaideleri.

Hakanların sol (جوانقار Cuvanqar, میسرہ Meysara, سول Sol) tarafında ilk *nakipler* orunu vardır. Bu sınıf vekillerine yüksek ihtiram gösteriliyordu ki, tamamı şehzadeler ve hatta taht valiahtı da ondan sonra oturuyordu. Ondan sonra Korat⁵³⁷ Durman, Korat Kuşçı, Korat Nayman ve Kongırat orunları vardır. Onları takiben Atalığ-ı Buzurg (Büyük Atalık) sonra Oğlanlar geliyor. Sonra Nana (Nangna)⁵³⁸ Durman, Nana Kuşçı, Nana Nayman ve ardından Karluk, Buyrak sonra başka Ulus ve Aymaktan vekiller oturuyor.

Orunu Hümayunun sağ (براونغار Buranğar, میمنه Meymana, اونگ Ong) tarafında ilk *şeyhulislam* yeri vardır. Eğer herhangi bir Hükümdar فرمانروا (veya onun hanedanından birisi) bu Dergahtan sığınma (iltica) talep etmişse (veya misafir olarak gelse de) Meclisi Hümayuna dahil edilir ve *şeyhulislam*’dan önce ayrı bir halıda yeri tayin edilir.

⁵³⁴ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu’t Tavorih*. 406, 667.

⁵³⁵ Babadjanov, *Kokandskoe Hanstvo: Vlast, Politika, Religiya*, 266.

⁵³⁶ Bartold metni verip ardından çevirisini yapmış, araştırma metni yoktur. McChesney ise makalesinde metin üzerinde araştırma yapmış. Biz iki çalışmadan da istifadde ettik. Kaynak: Vasili Bartold, “Tseremonial Pri Dvore Uzbekskih Hanov v 17 Veke”, *Soçineniya* 2 içinde (Moskova: Nauka, 1964), 2: 388-399; McChesney, “The Amirs of Muslim Central Asia”, 39-42.

⁵³⁷ Korat kelimesini Bartold İhtiyar olarak çevirmiş, McChesney de ona dayanmış öyle (elder) tanımlamış. Özbekçede de yaşlı kişilere Qarı (Karı) deniliyor. Burada o kabilenin en yaşlısı yani en büyüğü anlamına geliyor.

⁵³⁸ Nangna sözünü iki araştırmacı Ana, Anne (Matushka, Mother) diye çevirmiş. Farsça da ننه Nana kelimesi var, bazı lahçelerde Anne olarak kullanılıyor.

Şeyulislamdan sonra *kadı-ı buzurg* ve ardından Nakşibendi hocaları, sonra *sadr* ve *kadıasker* oturur. Onların yanında *a'lam* ve *reis* yerleri vardır. Sonra Kara Kıyatların yeri geliyor. Ama padişah istese bu oruna başka birlerini koyabilir, mesela bazı Hanlar Kıyatların yerine Kenagasları oturtmuştu. Ardından Ara⁵³⁹ Durman, Ara Kuşçı, Ara Naymanlar, onlardan sonra makamlarına göre başka vekiller otururdular.

En mertebeli yer sayılan tahtın (Serir-i Azam ve Mesnedi Muhterem) karşısı sağ tarafta Manğıt bulunuyordu ki o Kara Kıyat'ın karşısına denk geliyordu. Başka bir yerde (sol tarafta) Durmanlardan dört dost (Çâryâr) yerleşmişti, onlar Oğlanların karşısına denk geliyordu. Saydığımız bu emir ve kişiler mertebesi yüksek âli taifedeki insanlardır. Hükümdara en yakın ve en güvenilir oldukları için o yerlerde bulunuyorlardı. Bu Emirlerle örfe göre “Biy” deniliyordu.

İkinci sınıf vekiller Bargah'tan dışarıda açık yerde sol ve sağ sırasıyla duruyorlardı. Sol tarafta ilk sırada Han *yasavulu* bulunuyordu ki bu göreve Oğlanlardan birisi getiriliyordu. Onun vazifesi Han veya Şehzadelere getirilen hediye inceliyor ve içeriye kadar götürüyordu. Ondaki sonraki sırada *eşik ağabası* duruyordu. Eskiden bu göreve üç ulusun gösterdiği bir vekil tayin ediliyordu. Durman, Kuşçı ve Nayman, eğer onlardan çıkmıyorsa Kongırat, Buyrak, Kıyat veya Hıtaylardan seçiliyordu. Sonraki orunda *mirahur* yer alıyor. O sol tarafta bulunan aymaklardan seçilmesi lazım⁵⁴⁰. Onların ardından *Şığavul*, *mirzabaşı* ve *divanbegi* geliyordu. Sağ tarafta ilk olarak *eşik ağabası-ı ong* (sağ), ondan sonra *mirahur*, *mirzabaşı* bulunuyorlardı.

Han tahtının arkasında Kurçıyan-ı Has (Özel korumalar) ve İçkıyan-ı Ancuman (Meclis'ten sorumlu) orunları vardı. İlk makam *kurçibaşının* yeridir. Sonra *koşbegi*, *çehra ağası* – bu mensipte eskiden dört kişi oluyordu, onlardan birisi Cırçı⁵⁴¹ ve başkalar. Dergah hizmetçileri (Huccap) ve Yasavulların başı *yasavul-udayçı* sayılırdı. Bu göreve iki kişi gelebilirdi: *toksaba* ve *dadhah*. Onların hepsi Çupdaran⁵⁴² idiler” (eserden alıntı bitti).

Bahru'l Asrar yazarı Hokand Hanlığı döneminde yaşamış ve saraydaki Meclis görünüşünü kaleme alsaydı kanaatimizce bu metinden çok farklı olmazdı. Hokand'da

⁵³⁹ آرای Aray – Ara yani ortası. Kabilelerin orta yaştaki ve önder vekili olabilir.

⁵⁴⁰ Demek ki Mirahur vazifesine getirilen kişinin özel şartları vardı. Han'ın sol taraf Emirlerinin kabilesinden gelmesi lazımdı.

⁵⁴¹ چیرچی Cırçı Bartold bunu Saray şarkıcısı olarak çevirmiş ve tam emin olmadığı için soru işareti koymuş. Bu bizim tahminimize göre, Carçı (özel duyurular yapan kışı) da olabilir.

⁵⁴² چوبداران Çupdaran – Çup tutanlar yani Asa tutanlar.

olduğu için kabile isimleri değişebilirdi ve olsa bazı mensipler farklı olabilirdi ama düzen, o yerleşim aynı olurdu.

Hokand Hanlığında böyle bir Tören “Kutlu Görünüş” adı altında gerçekleşiyordu. Bu tören günlerce devam ediliyor ve içinde birçok merasimleri barındırıyordu. Mesela, hanedan içi düğünler, göreve atama ve mensiplere tayin etme, hediye paylaşımı, elçilik kabulları, ilmi bahslar ve munazereler, devlet işlerinde maslahat ve meşveret işleri gibi önemli işler görülüyordu. Ömer Han’ın oğlu Abdullah Han’ın düğünü munasebetiyle gerçekleşen Kutlu Görünüş hakkında Han hanedanı vekili Muhammed Hakim Han Töre de güzel bilgiler veriyor: “Düğün günü Tören için Ömer Han özel padişahlık kıyafetlerini giydi, şah tacını başına koydu ve tahtına oturdu. Hürmete münasip Emirler kendi orunlarına yerleştiler. Han oturduğu tahttan aşağıya doğru iki sıra olarak dizildiler. *Pervaneciler, dadhahlar, eşik ağabasılar, toksabalar* altın asaları tutarak kendi yerlerinde durdular. Yasavullar, Tavacılar kendi işleriyle meşgul oldular. Sonra eyalet hakımları getirdikleri tüm hediyeleri Han huzurunda tek-tek gösterdiler. Emir Ömer Han o anda bana Hokand şehrinin *nakiplik* emelini verdi. Ben de o günden itibaren Kutlu Görünüş terkiğine girip yerime geçtim. Seyyid Mahmud Han’ı (Mahmud Han Töre Ahrari) benim yanıma oturttu. Seyyid Cihangir Hoca (Afaki Hocalardan) ve Seyyid Ğazi Hoca’yı (Ömer Han’ın kayınpederi) *feysi* emelini verdi. Hakkulu’nu Biy yaptı. Buhara Emiri Haydar’ın kardeşi Emir Hüseyin Ömer Han hizmetinde idi onu *divanbegi* yaptı. Kutlu Görünüş merasımı yedi gün devam etti ve sonunda *hansalar* (dasturhançı) hazırladığı sofrada ziyafet oldu ve Han emirlerine hediyeler ulaştı ve böylece tören bitmiş oldu”⁵⁴³.

Bahru’l Asrar gibi net tavsif edilmese de Hakim Han’ın verdiği bilgiler de o yerleşimi kuvvetlendiriyor. Emirlerin iki sıra şeklinde oturmaları onların sol ve sağ emirleri olduklarını bildiriyor. Altın asa tutanlar demek ki Han tahtının arkasında duruyorlardı. Astarhaniler dönemindeki arasında bazı değişimleri görüyoruz. Mesela, *Bahru’l Asrar pervaneci* ismini vermiyor, muhtemelen o dönemdeki *kurçıyan* Hokand’da *pervaneci* mensibiyle değişmiştir. *Eşik Ağabası* da dışarıdaki sırada geliyor, Hokand’da ise taht arkasında duruyor. Hakim Han baş vezir *koşbegi*’yi saymasa da o büyük ihtimal Han tahtının arkasında, Han’a yakın yerde duruyordu.

Hokand Hanlığı dönemine ait kaynaklar siyasi tarih anlatımı bahanesiyle hükümdar ve etrafındaki şahslar hakkında daha çok sefer ve savaşlarda bahsetse de biz aralarda verdiği

⁵⁴³ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu’t Tavorih*, 406-409.

kısa bilgilerle, etkin rol oynayan şahsların faaliyetlerini inceleyip, kimlerden geldiklerini tespit ederek veya kullandıkları unvanları dikkate alarak Merkez Teşkilat'taki yerlerini bulmaya çalışacağız. Hokand tarihçisi Niyaz Muhammed de Ömer Han dönemindeki ulema ismini verirken “Meymana uleması” tabirini kullanmış⁵⁴⁴, demek ki Hanlık döneminde de emirler ve ulemayı Meclis'teki yerleşimine göre adlandırılıyorlardı. Biz de çalışmamızda o dönem deyimini canlandırmak amacıyla onları: Sol Kol Emirler, Sağ Kol Ulema şeklinde ve yerleşimdeki sıraya göre incelemeye çalışırız.

1. Sol Kol Emirler

a. Nakip

Nakiplik mensibine sadece Seyyid soyundan gelenler tayin ediliyordu. Seyyidlerin (Sâdat ehli) Meclisteki vekili desek de olur. Hokand Hanlığı'ndaki *nakiplerin* faaliyetini incelediğimizde, Han ile seyyid aileler arasında aracı olduğunu, onların ahvalinden her zaman haberdar olduğunu, elçilik faaliyetlerinde heyet başı makamında bulunduğunu ve başka önemli işlerde göreve getirildiğini görüyoruz. Bize malum olmayan başka yüksek görevleri de olmalı ki *nakipler* Han Meclisinin sol taraf ilk sırada ve hatta şahzade, valiahtlardan da önce oturuyordu.

Hokand Hanlığında ve Buhara Manğıtlar döneminde de bu göreve Büyük alim, Nakşibendi tarikatında Dahbediye sülükü Şeyhi Mahdum Azam soyundan gelen seyyidler getiriliyordu. Ondan önce, Özbek Han emriyle kendisinin müslüman olması ve Altın Orda'nın islamlaşmasında büyük rol oynayan Seyyid Ata neslinden gelenler bu göreve getiriliyordu⁵⁴⁵. Özbek Han'dan sonra 400 yıl Buhara ve Hive'de Seyyid Ata soyundan gelenler saraylarda Nakiplik yaptılar⁵⁴⁶.

Buhara Kadı Kelanı Muhammed Şerifcan ibn Kadı Abduşükür (Sadr-ı Ziya) Buhara'daki unvan ve mensiplar hakkında bilgi verirken sadece Seyyidlere verilecek dört mensibi (emel) ayrıca sayıyor. Birincisi, *Cuybar Mesnednişin*. Cuybar bölgesinin iç ve dış hâkimiyeti onun idaresi altında olurdu. İkincisi, *Nakip*. Sefer, savaş zamanında ordunun tüm

⁵⁴⁴ Niyoz Muhammad, *İbratu'l Havakin*, 119.

⁵⁴⁵ Altın Orda ve Hokand Hanlığı dönemine kadar Nakiplerin faaliyetine dair detaylı bilgi için bkz: DeWeese, “The Descendants of Sayyid Ata”, 615-626.

⁵⁴⁶ Uktambek Sultonov, “Orta Osiyoda Sayyidlar”, 29.

ihtiyaçlarının karşılanmasında bu kişi sorumlu oluyordu. Üçüncüsü, *orak-ı kelan*. Ordu içindeki Seyyidlerden sorumlu ve onları kontrol eden kişidir. Dörtüncüsü, *Nakşibendi*. Bahaüddin Nakşibendi türbesi yöneticisi idi⁵⁴⁷.

Hokand Hanlığında da Buhara'daki gibi Nakiplerin vazifeleri aynı olmalı. Çünkü Buhara Manğıtlar dönemindeki Nakipler de, Hokand Nakipleri de Mahdum Azam soyundan geliyorlardı. Hakim Han Töre Nakip kendisinin Ömer Han seferlerinde hep yanında bulunduğ u için tarihi eserini detaylı şekilde yazmıştır. Yaptığı hareketlerle onun Han Emirlerine rahatça emir verebildiğini, onun Ömer Han'ın yiğeni olduğ u için değ il *Nakip* olduğ undan Emirler de onun sözünü dinlediğini görüyoruz.

Muhammed Hakim Han Töre'nin Ömer Han döneminde Nakip olduğ unu kendi eserinde yazdığı için açık bir şekilde söyleyebiliriz. Ömer Han bir Kutlu Görünüş töreninde Hakim Han'ı *nakip* yaptığını yukarıda söylemiştik. Sonra o törende yerine geçip oturmuştu. Eserde yerinin tam neresi olduğ unu söylemese de biz Han tahtının sol tarafında ilk sırada oturduğ unu tahmin edebiliriz. Tören 1820 yılda gerçekleş mişti, ondan önce de 1815 yılı Ömer Han'ın Türkistan ve Deşti-Kipağ ın tamamını ele geçirdikten sonra onun şerefine Hokand'da yine Tören hazırlanmış ve Ömer Han birçok yakınlarını yeni makamlara tayin etmişti. O zaman da Muhammed Hakim Han'ı Nakip, babası Masum Han Töre'yi Şeyhulislam yapmış tı⁵⁴⁸. 5 sene içinde iki kare *nakip* mensibine tayin edilmesi onun arada başka görevde faaliyet gösterdiğ ini, yerine de başka biri olduğ u ihtimalını gösteriyor. Hakim Han Hokand Hanı Ömer Han'ın anne-baba bir ablası Aftab Ayımın oğ luydu. Eniştesi ve aynı anda Hanlığ ın Şeyhulislamı Masum Han Töre Mahdumi Azami kimlerden olduğ unu ve Hokand Hanlarıyla eskiden gelen aile bağ lılıklarını önceki bölümümüzde (I.B.3) detaylı bir şekilde incelemiştik. Ne zamana kadar bu görevde kaldığını bilmiyoruz ama Ömer Han vefatından sonra oğ lu Muhammed Ali Han 1822 yılı tahta oturduktan sonra Hakim Han'ı merkezden uzaklaştırmak için Hanlığ ın büyük eyaleti olan Namangan ve Törekorgan'a hâkim olarak göndermiş ti. Sonra çok fazla geçmeden hâkimlikten alıp sürgün etmiş ti.

Hakim Han'dan önce de bu mensipte mutlaka bir kişi görevlendirilmiş tir ki biz onu isminde Nakip unvanını taşıyan Ömer Ali Hoca olduğ unu tahmin ederiz⁵⁴⁹. Ömer Ali Hoca

⁵⁴⁷ Mirzo Olim Mahdum, *Tarihi Türkiston*, 238.

⁵⁴⁸ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*. 346.

⁵⁴⁹ Beysembiyev hazırladığı indekste Ömer Ali Hoca Nakip isminde iki kişi olduğ unu, birisinin Nakip dışında Mir-i Asad unvanını taşıdığını başkasının Mahdumi Azami olduğ unu tespit etmiş. Aslında bu ikisi bir kişi olmalı, çünkü ilkindeki Ömer Ali Hoca Han Hoca'nın oğ lu deniliyor ve o Mahdumi Azami Çadak Hocalarından geliyordu. Mahdumi Azamilerden geldiğ i için başka bir kaynak onu bu unvanla bahsettiğ i için Beysembiyev onu

Hokand'ın ikinci Hanı Abdurrahim Biy'in kızıdan torunu olan Han Hoca'nın oğludur. Mahdumi Azamilerin Çadək Hocaları kolundan geliyordu. Narbotabiy 5 kızıdan birisini Masum Han Töre'ye, başka bir kızını şu Ömer Ali Hoca Nakip'e vermişti⁵⁵⁰. Ömer Ali Hoca ne zaman *nakip* olduğu bilinmiyor ama kaynakta ismiyle beraber *nakip* unvanını taşıdığına göre Narbota Biy kendine damat yaptığında o bu görevde bulunuyordu. Ömer Han 1815 yıl töreninde Ömer Ali Hoca ve abısı Padişah Han'ı (Yusuf Ali Hoca) *sadr* mensibine tayin etmişti⁵⁵¹. Muhtemelen Ömer Hoca o anda *nakiplik* derecesinden indirilip yerine Hakim Han Töre getirilmişti. Ömer Ali Hoca sonra Afaki Hocalardan Cihangir Hoca'yla beraber Doğu Türkistan'da Çin'e karşı savaşa katılıp, Cihangir Hoca Kaşğar hükümetini ele geçirdiğinde o Aksu eyaletinin hâkimi olmuştu⁵⁵².

Şeyhulislam Masum Han Töre'nin 7 kardeşinden birisi İşan Muhammed Seyyid Hoca da *Nakip* idi⁵⁵³. İsmiyle beraber *nakip* unvanını taşıyordu. Onun Muhammed Ali Han döneminde (1822-1842) Han Meclisinde *nakiplik* yaptığını söyleyebiliriz. Biz onu kaynaklarda gelen bilgiye göre Muhammed Ali Han tarafından Şehrisebz'e gönderilen heyet başında görüyoruz. Muhammed Ali Han'ın Şehrisebz Beki Daniyal Atalık'ın kızını kardeşi Sultan Mahmud Han'a istemek için gönderdiği heyete Nakip unvanına sahip olan İşan Muhammed Said Hoca başkanlık ediyordu⁵⁵⁴. Hakim Han Töre'nin amcası olan Muhammed Said Hoca Muhammed Ali Han döneminde *nakiplik* yaptığı için yiğeni Hokand'dan sürgün edildikten sonra bu göreve atandığı ortaya çıkıyor. Ondan sonraki dönemlerde de mutlaka *nakipler* olmuştur ama kaynaklarda bu hakta bilgiye ulaşmadık.

b. Kabile Vekilleri

Bahru'l Asrar'daki Meclis'te Nakip'ten sonra Durman, Kuşçı, Nayman, Konğirat ve sonra başka kabileler sırasıyla oturmuşlardı. Özellikle ilk üç kableden ikişer tane vekiller ve onların kadınları da (eğer Nangna kelimesi Anne veya kadın anlamına gelişi doğruysa)

ayrı kişi diye düşünmüş. Yoksa ikisi de aynı dönemde yaşayıp aynı unvanı taşımış olmaları tesadüf olamaz.

Kaynak: Beisembiev, *Annotated indices to the Kokand*, 331.

⁵⁵⁰ Avaz Muhammad Attar Hokandi, *Tuhfatu't Tevarihi Hani*, vr. 87b.

⁵⁵¹ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 346.

⁵⁵² A.g.e., 486.

⁵⁵³ Avaz Muhammad Attar Hokandi, *Tuhfatu't Tevarihi Hani*, vr. 98b.

⁵⁵⁴ Buhara Emiri Nasrullah bu evliliğe engel olmak için İşan Muhammed Said Hoca'yı yolda Semerkand'da durdurup Buhara'ya götürüyor. Sonra ordu toplayıp Şehrisebz'e karşı yola çıktığında Daniyal Atalık ona sulh teklif edip başka iki kızını Emir Nasrullah ve oğluya veriyor. Böylece savaş önü alınmış ve Nasrullah iki Kenagaslı gelinle Buhara'ya dönmüştü. Emir Nasrullah Hokand ile Şehrisebz arasında evlilik yoluyla ittifak kurulmasını istemiyordu. Kaynak: Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 117-118.

bulundukları söyleniyor. Demek ki Aştarhani Nadir Muhammed döneminde bu kabilelerin siyasette, devlet yönetiminde etkin rol oynadıklarını gösteriyordu. Hokand Hanlığı'ndaki Meclis'te de mutlaka kabile büyüklerinden birer vekil iştirak etmiştir, ama kabile ismi ve vekillerin kim olduklarını açıklayan bilgilere rastlamadık.

Hükümdarların Meclisinde bu kabileleri bulundurmaları iktidarlığının güçlenmesi ve devamlılığı için önemliydi. Belki bu kabileler yardımıyla hükümdar iktidara gelmiştir, onlardan kız alıp aile bağlarını da kuvvetlendirmiştir, devletin refah içinde olması için onlarla güç paylaşımında bulunmuştur. Böyleyse, hükümdar etrafındaki kabileler sadece bir hükümdar döneminde etkili olabilirler, gerçekleşen taht kavgaları ve sonuçta aynı hanedandan olsa da başka hükümdarın tahta gelmesiyle Meclis üyelerin de değişime uğrama ihtimali da yüksektir. Bu sefer başka aday taraftarlarıyla hükümet kuruluyor. Biz de çalışmamızda bu hususları dikkate alarak Hokand Hanlarından bazılarının döneminde etkili olan kabileleri bulabiliriz.

Narbota Biy vefat ettiğinde oğulları ve kardeşi Hacı Biy taraftarları arasında taht kavgaları başlamıştı. Tarihçi Niyaz Muhammed'in verdiği bilgiye göre, Narbota Han vefatı sonrası Hokand'da ihtilaflar meydana gelir, onun üç oğlu Alim Han, Ömer Han (onların anneleri bir) ve Rustambek ve kardeşi Hacı Biy'in ayrı-ayrı taraftarları olan Özbekiye kabileleri arasında tartışmalar (belki de kanlı çatışmalar) başladı sonunda Ming cemaası galip gelip tahta Alim Han oturmuştu. Sonra o kendisine muhalif olan kardeşi Rustambek'i, amcası Hacı Biy'i ve onların taraftarları olan Pir Muhammed Yasavulu, oğlu Taş Muhammed Mirzayı, Buzurg Hoca'yı, Han Hoca'yı katlediyor, başka emirler Recep Koşbegi Tacik, oğulları Mirza Rahim ve Baba Rahim, Kabil Mirza Tacik oğulları Kurban Muhammed Mirza ve Mumincan Mirza, Hudaykulu Bahadır Tacikler ise Buhara'ya kaçmışlardı⁵⁵⁵.

Hacı Biy'in taraftarlarının hangi kabile veya kabileler olduğunu annesinin kim olduğuna da bağlıdır. Maalesef, sadece bir kaynakta annesi Çarkuh'lu Ayım olduğu bilgisi vardır⁵⁵⁶. Babası Abdurahman Biy amcaoğlu Erdana Biy (1751-1764) Hokand tahtındayken Hanlığın güneybatısındaki Çarkuh kalesini Hanlıktan bağımsız ilan edip kendi taraftarlarıyla 7 sene Erdana Biy'e karşılık göstermişti⁵⁵⁷. Çarkuh'da kimin kızıyla evlendiği bilinmiyor, eğer o bölgedeki kabileler malum olsaydı Hacı Biy'i destekleyenler de ortaya çıkacaktı.

⁵⁵⁵ Niyoz Muhammad, *İbratu'l Havokin*, 62-63.

⁵⁵⁶ Mirza Alim Muşrif, *Ansobu's Salatin va Tavarihu'l Havakin*, 18.

⁵⁵⁷ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 238-239; Hüdayarhanzade, *Andjuma't Tavorih*, 74-75.

Ancuma't Tevarih Hacı Biy taraftarları olan emirlerin isimlerini açıklıyor. Onlar: İsfara hâkimi Baybota Kalmuk, Pir Muhammed Yasavulbaşı, Recep Dadhah, Babarahim Toksaba ve Kurban Muhammed Toksaba. Alim Han tahta oturduğu ilk yılda kendisine muhalif olan İsfara'ya karşı ordu gönderip orayı ele geçiriyor Baybota'yı katlediyor, Recep Dadhah ve diğer emirler ise Buhara'ya kaçıyorlar⁵⁵⁸. Çarkuh İsfara'ya bağlı kaleydi ve oranın hâkimi Baybota'nın da muhaliflerin arasında bulunması tesadüf değil, bizim tahminimizi kuvvetlendiriyor. Baybota Özbeklerin Kalmuk kabilesinden geldiği ise Hacı Biy'in annesi de o kabile Bek'inin kızı olma ihtimalını ortaya çıkarıyor. Recep Dadhah (Ömer Han döneminde *koşbegi* ve *divanbegi* unvanıyla en güvendiği emirlerinden biri haline geliyor) ise Taciklerden idi. Oğulları ve diğer emirler de Tacik olduğuna göre onların ait olduğu kabileler de muhalif oldukları için Alim Han Meclis'inde bulunmamışlardır. Narbota Biy'in en büyük oğlu Muhammed Emin Bek Kalmuk eşinden (Narbota Biy'den önce genç yaşta vefat ediyor), diğer iki oğlu Alim Han ve Ömer Han İmamkulu Biy'in kızı Ming Ayım'dan, diğer oğulları Rustambek, Yadgarbek, Fazilbek ise bir Kırgız eşinden idi⁵⁵⁹. Rustambek'in annesi Kırgız olduğuna göre ondan yana Alim Han'a muhalif olan taraf da Kırgız kabilelerinden olmalıdır.

Alim Han Hokand Hanlığı'nda Askeri Teşkilatı islah eden hükümdar olarak tarihte kalmıştı. Tahta oturduğu yıldan başlayıp Hokand ordusunu yeniden islah etmeye başlayıp, Hanlığın güney kısımları sayılan Kuhistan ve Badahşan bölgesinden yerli Taciklerden özel askeri birlik kuruyor. Bu askeri birliği "Gala Bahadırler" diye adlandırıp, onlara başka askerlerden farklı olsun diye özel kıyafet ve ayrı bayrak yaptırdı, maaşlarını yüksek yaptı. Ondan sonra Hokand ordusu: Sipahi Cedid veya Sipahi Tacikiye, Gala Bahadırler ve Sipahı Kadım, Sipahı Özbekiye olarak ikiye ayrılmıştı⁵⁶⁰. Bu yeni ordunu da kendi içinde ikiye ayırıp Karategini ve Vahyailerden bir gurup, Badahşi, Kolabi, Hisari, Şuğnani ve Çatrarilerden başka gurup yapmıştı⁵⁶¹. Alim Han yaptığı bu islah sonrası askeri ilerleyişte çok başarılı oldu, Hanlık sınırlarına yeni bölgeler eklendi. Ama eski Emirleri içinde karşılıklara da neden açmıştı, sebebi Alim Han'ın yeni ordu bahanesiyle Kuhistan ve Badahşan Taciklerine daha çok itimad göstermesiydi. Sonuçta karşılıklar büyüyüp Alim Han

⁵⁵⁸ A.g.e., 91-92.

⁵⁵⁹ Avaz Muhammad Attar Hokandi, *Tuhfatu't Tevarih Hani*, vr. 87b.

⁵⁶⁰ Hüdayerhanzade, *Andjuma't Tavarih*, 92-93.

⁵⁶¹ Niyoz Muhammad, *İbratu'l Havokin*, 64-65; Mirzo Olim Mahdum, *Tarihi Türkiston*, 61-62;

kendisinin en büyük emirleri sayılan İdriskulu Biy, Cumabay Kaytaki (Bahadır), Muminbek Kaytakiler (Dadhah)⁵⁶² tarafından yapılan fitne kurbanı oluyor.

İdriskulu Biy Alim Han'ın dayısı, İmamkulu Biy'in oğluydu. İmamkulu'nun başka bir oğlu, başka bir dayısı Rahmankulu Biy ise kardeşi Ömer Han'ın kayınpederi oluyordu. Aslında dayı yiğenlerin soyu bir, iki kardeş Aşurkulu Atalık ile Fazıl Biy neslinden geliyorlardı, ikisi de Minglerdendi. Alim Han'ın tahta çıkmasında dayıları önemli rol oynadıkları gibi, babası Narbota Biy'in tahta çıkmasında da İmamkulu Biy'in abisi İdriskulu Biy (Büyük) etkili olmuştu. Sonra İmamkulu Biy kızını Narbota Biy'e vermişti. Narbota Biy'in dedesi Abdülkerim Biy de İmamkulu Biy'in ablasıyla evliydi. Yani, Aşurkulu Biy Atalık oğulları olan Hanlar kardeşi Fazıl Biy neslinden kız almaları bir gelenek haline gelmişti, meşruiyet kazandırıyordu. Dolayısıyla Han Meclisinde her zaman iktidar hanedanı olan Minglerin büyükleri mutlaka bulunmuşlardır.

Bizim dikkatimizi çeken husus, Alim Han emirlerinin Kaytaki kabilesinden olması ve bu dönem öncesi ve sonrası Hanlıkta bu kabileden birisi hakkında bilgi bulamadığımız oldu. Kaytakiler hakkında biraz araştırma yaptık, bu kabile Hokand Hanlığı'na nasıl geldi bilinmiyor. Fergana Vadisi veya Orta Asya'da bulunduklarına dair bilgiye ulaşamadık. Öğrendiğimize göre, Kaytakiler Dağıstan Türklerinin ecdadlarıdır. Evliya Çelebi Kafkaslara yaptığı seyahatta Şeki şehrinde Kaytaki tüccarlarıyla karşılaşılıyor ve onlar hakkında bilgiler veriyor⁵⁶³. Ama onda ve ona dayanarak yazılan çalışmalarda da sorularımıza cevap verecek bilgiye rastlamadık. Kaytakiler güneye nasıl indiler, Hokand Hanlığı'nda nasıl bu kadar etkili olabildiler bilmiyoruz. Sadece Hokand kaynaklarında Cumabay ve Muminbek Kaytakilerin Hanlıktaki Kıpçakların Serdarı oldukları birkaç yerde söylenmiş, onun dışında fazla bilmiyoruz. Ömer Han onları katlettikten sonra belki de onların nesli de devam etmemiştir. Büyük ihtimal Kaytakiler de Alim Han Meclisinde yerini almıştır. Yoksa iki Kaytaki Emir Alim Han döneminde yüksek makamlarda bulunamazlardı.

⁵⁶² Alim Han'ın güvendiği ve savaşlarda eski ordunun başlarında olan emirlerinden. Tarihçi Niyoz Muhammad ifade ettiği gibi Alim Han'ın önde gelen seçili emirleri sayılırdı: Niyoz Muhammad, *İbratu'l Havokin*, 102; Yeni askeri birliğin sadece Alim Han'dan emir aldıkları ve sadece Han'ın sözünü dinledikleri işbu emirlere zor gelmeye başlamıştı. Alim Han'ın son yaptığı Türkistan seferinde ordu içinde dağılma meydana gelir. Bu emirler Han iznisiz kendi birlikleriyle Hokand'a geri dönüyorlar peşinden gelen Alim Han'a pusı koyup öldürüyorlar ve planladıkları gibi Hokand tahtına Alim Han'ın kardeşi Ömer Han'ı çıkarmışlardı. Ama Ömer Han'ın bu fitneden haberi olup bu emirleri tutuklatıp katlettirmişti.

⁵⁶³ Vasili Bartold, "K Vaprosu o Proishojdenii Kaytakov", *Soçineniya* içinde (Moskova: Nauka, 1968), 5: 369-376.

Hokand kaynaklarında Alim Han'ın kimin kızına evlendiğine dair bilgilerin bulunmaması da dikkatimizi çekti. Alim Han döneminde yaşamış tarihçiler ve sonrakiler de Han'ın eşlerinden bahsetmiyor. Kaynaklarda her Han'ın vefatı sonrası çocukları ve onların anneleri hakkında bilgi verilirken veya metin içerisinde birisinin kızıyla evlendiğine dair ifadeler varken neden Alim Han'da yok, çok ilginç geldi bize. Çocukları biliniyor ama anneleri hakkında bilgi verilmiyor. Bunun nedeni şöyle olabilir, Alim Han'ın yeni askeri birliğin sadece Taciklerden oluşturması, Taciklere daha çok itimad etmesi, Niyaz Muhammed'in yazdığı gibi⁵⁶⁴: “Alim Han Kuhistan ve Badahşan'lıları dost tutmuştu. Onun Badahşan ve Darvaz halkından ‘Devlethah’ların bulunması, Hisar, Karategin ve Kolab ehlinden yakınları bulunması” sadece Emirler arasında değil aile içinde de, Ulema sınıfında da karşılıklara yol açmıştı. Alim Han büyük ihtimal bahsettiğimiz bölgelerden yani Tacik Beklerinin kızlarıyla evlenmiştir ve bu ciddi anlaşmazlıkları ortaya çıkarmıştır. Yoksa aynı hanedan vekili olan ve yiğeni sayılan Hakim Han Töre eserinde neden bu hakta bilgi vermiyor. Bizim ihtimalimizi kuvvetlendirecek başka bilgi de var, Alim Han'ın oğlu Atalıkbek (İbrahimbek) Ömer Han döneminde Karategin'e kaçıp oranın Valisi kızına evlenmişti⁵⁶⁵. Sonra Kuhistan bölgesinin hâkimları onu damat bilip etrafında birleşerek Ömer Han ve oğlu Muhammed Ali Han'a karşı muhalif olmuşlardı, Hokand tahtı varisi olarak Atalıkbek'i görmüşlerdi. Atalıkbek'i destekleyen Tacikler zamanında Alim Han'ı da damat yaparak Han Meclisinde bulunma ihtimalinin yüksek olduğu kanaatındayız.

Biz sadece Alim Han dönemi Meclisteki kabileler hakkında bilgiler verdik, bazı tespitlerde bulunduk. Yukarıda dediğimiz gibi her hükümdar döneminde birçok nedenlerden dolayı farklı kabileler Meclis'e giriyor, sürekli değişip duruyordu. Han etrafındaki Emirlerin kimliği tespit edilince Meclis'teki kabilelerin de bulunma ihtimalini örneklerle göstermeye çalıştık.

c. Atalık

Kabile vekillerinden sonra sol tarafda *atalık* orunu geliyordu. *Atalık* unvanına sahip olan kişi Han'ın Baş Danışmanı olarak devlet yönetiminde, iç ve dış siyasette, halk ile ilişkilerde faaliyet göstermiştir. Tarihçi İbret *atalık* görevi hakkında şöyle demişti: Hüdayar

⁵⁶⁴ Niyoz Muhammad ifade ettiği gibi Alim Han'ın önde gelen seçili emirleri sayılırdı: Niyoz Muhammad, *İbratu'l Havakin*, 64.

⁵⁶⁵ Hüdayarhanzade, *Andjuma't Tavarih*, 157.

Han Kanaatşah'a Atalık emelini verip veziri azam yaptı. Eğer *atalık* vezir derecesine çıkarsa yarlıklarda mührü Han mührüyle eşit derecede oluyordu”⁵⁶⁶.

Atalık aynı anda yaşı küçük olan şehzade tahta oturduğunda veya bir eyalet hâkimiliğine tayin edilirse şehzadenin yanında görev yapıyordu, onun yerine devleti de yönetebilecek yetki de verilmişti. Şehzadeler tahta oturmada önce ise onların eğitiminden sorumlu, her işte onlara danışmanlık yapıyordu.

Hanlara kayınpeder olduktan sonra da *atalık* mensibini alabiliyorlardı. Mesela, Kıpçakların lideri Müslümankul şehzade Hüdayar Han'a kızını vererek onu Hokand tahtına çıkarabilmişti. Hüdayar Han genç yaşta olduğu için kendisini Han'ın Atalığı ilan ederek devlet idaresinin tamamını ele geçirmişti⁵⁶⁷. Ömer Han da kendi kayınpederi ve aynı anda dayısı Rahmankulu Biy'i, 1815 yılı Han Meclisinde herkese yeni makamlar verirken, *atalık* yapmıştı⁵⁶⁸.

Atalık vazifesine Han'ın en yakın emirleri veya aynı hanedan vekilleri tayin ediliyordu. Şehzadelere *atalık* (veya adı üstünde babalık) yapabilmesi için her yönden çok tecrübeli olması şartı vardır ki bu vazifeye eskiden çeşitli makamlarda bulunup, gerekirse bölge hâkimliğini yapmış emirler tayin ediliyordu. Mesela, Abulkasım Atalığı'ı alalım. O Ömer Han'ın oğlu Muhammed Ali Han ve yiğeni Hakim Han Töre'nin *atalığıdır*. Bu göreve gelmeden önce o *divanbegi* vazifesinde faaliyet yürütmüş, Oratepe eyaletinde hâkim, savaşlarda ordu Leşkerbaşısı ve başka vazifelerde bulunmuştu. Ne zaman Atalığa atandı bilmiyoruz ama Ömer Han Zamin kalesini almak için sefere çıktığında haremi ve şehzade Muhammed Ali Han ve Hakim Han'ı Hocend şehrinde bırakarak onlara baş edip Abulkasım Atalığı görevlendirmişti. O sırada Ömer Han'ın Zamin'da olduğundan istifade ederek Oratepe hâkimi Muhammed Rehim Hocend'i almak için etrafa pusu koyuyor az sayılı ordusuyla içeridekileri açık meydana savaşa çağırıyordu. Genç şehzadeler *Atalığın* sözünü dinlemeyerek kendi birlikleriyle savaşa çıkmak için yola çıktıklarında *Atalık* bu sefer yollarını kesip şehzadelerin at dizginini tutarak bu bir tuzak olduğunu hemen şehire dönmelerini yalvararak söylüyor. Şehzadeler *Atalığın* sözünü dinlemekten başka çareleri

⁵⁶⁶ İshakhan Töre İbrat, *Tarihi Farğona* (Taşkent: Manaviyat, 2005), 22.

⁵⁶⁷ Mirza Olim Muşrif, *Ansobu's Salotin va Tavorihu'l Havokin*, 41.

⁵⁶⁸ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 346.

kalmayıp Hocend'e dönüyorlar ve kısa zamanda bunun bir savaş hiylesi olduğunu anlayarak Abulkasım Atalığa teşekkür etmişlerdi⁵⁶⁹.

2. Sağ Kol Ulema

Han tahtının sağ tarafını biz seyyidler (ehli sadat) ve ulema sırası diyebiliriz. Hanlık döneminde de onlar Maymanat uleması olarak adlandırılıyordu. Hanlığın siyasi hayatıda olsun veya sosyal hayatıda olsun ulema her zaman aktif rol oynadıklarını biliyoruz. Hanlar devlet işlerini onlarla danışarak, fikirlerini alarak yürütmüştür. Tarihçi Niyaz Muhammed Ömer Han Meclisindeki ulema hakkında şöyle bilgiler veriyor: “Ömer Han Sultanlık işleri ve Hakanlık muamelatında ne konuşmak isterse önce ulemadan sorardı. Onlar kabul edip müctehid alimlerin ittifakıyla fetva verseler sonra Şeriat hükmüyle onları yerine getirirdi. Her zaman onun Meclisinde muhakkık alimler iştirak ederlerdi. Ulema ve fuzelasız Meclis olmazdı... Onun Maymanat ancām asrında olan ulema şunlardır: Zakir Hoca İşan Şeyhulislam Namangani, Mevlavi Namangani, Damla Mirza Kadı Kelan, Hazreti Damla Mumincan, Hazreti Abdülkerim, Hazreti Damla Mahdum Zard, Hazreti Mevlevi Kabuli, Hazreti Damla Arif, Hazreti Damla Kadı Baba Hoca, Sultan Han Töre Ahrari, Mahmud Han Töre Ahrari, Masum Han Töre Mahdumi Azami, İşan Han Törehan Törelər”⁵⁷⁰. Bu ulema Mecliste aynı zamanda mı bulundular, yoksa tarihçi Ömer Han döneminde çeşitli zamanlarda bulunan ulemayı mı saydı onu tam bilemiyoruz ama bize konumuzu aydınlatacak bilgiler verdiğinden önemlidir. Bizler de şimdi Maymanat ulemayı sırasıyla vermeye çalışacağız.

a. Şeyhulislam

Şeyhulislamlık ulema içinde en yüksek derecedeki makam sayılırdı. Hanlar devlet işlerini şeyhulislamın maslahatısız yapmazdı⁵⁷¹. Bu vazifeye Seyyid ve Hoca soyundan gelen alimler tayin ediliyordu. Bununla birlikte Şeyhulislamlık için tasavvuf Nakşibendi

⁵⁶⁹ A.g.e., 445-446.

⁵⁷⁰ Niyoz Muhammad, *İbratu'l Havokin*, 119.

⁵⁷¹ Hakim Han Töre, Alim Han ve Ömer Han yürüttüğü devlet işlerinde her zaman babası Masum Han Töre Şeyhulislam'dan maslahat aldığını söylüyor: Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 463.

sülükünde irşad alan Şeyh olma şartı da aranıyordu. Hokand Hanlığı'nın Şeyhulislami olan kişi aynı anda Merkez Cami Medresesinin Baş müderrisi sayılıyordu⁵⁷².

Kaynaklarda *şeyhulislam* olan kişilerin faaliyetlerini incelersek onun vazifesine dair bilgileri de öğrenebiliriz. Mesela, Hanların tahta oturma ve yemin törenini *Şeyhulislam* yönetiyordu. Ömer Han'ın hastalıktan vefatı sonrası Masum Han Töre *şeyhulislam* cenaze gerçekleşmeden önce devletin en büyük emirlerini Divanhaneye toplayıp Meclis yaparak Muhammed Ali Han'ın Han olması yolunda herkesten Kuran'a ellerini koyup yemin ettirmelerini istemişti. Sonra Şehzadeyi çağırıp beyaz keçeye oturturarak Seyyid, Ulema ve Ümera hep beraber kaldırıp Han ilan ederler sonra tahta koymuşlardı⁵⁷³.

Mirza Kalandar da o Meclis olayından bahsederken Şeyhulislam Masum Han Töre'yi şöyle tarif vermişti: “Din ulemasının serveri, kibar meşayihlerin peşvası, Rasul aleyhissalam sünnetinin rehbebi, kabul ehlinin önderi, hakikat tarikinın saliki, tarikat vadisinin yolcusu, cuzi ve kulli ilimler alimi, nakli ve akli meseleler danışmenti, zaman şeyhulislami, devran seyyidlerinin zübdesi Hazreti İşan yüksek sesle Mecliste bulunan ulema, ümera ve vüzeralara hitap etmişti. (Konuşması bittikten sonra) bütün yüksek mertebeli emirler, özel ihtirama sahip ulema, Özbek cemaaları, nöker ve leşkerler Şeyhulislama cevaben: Ey zamanın Gavsı'ı Azamı, ey devranın Kutbu'ı Aktağı...” diyerek söylediklerine razı olduklarını ve Muhammed Ali Han'a biat vereceklerini, itaat edeceklerini söylemişlerdi⁵⁷⁴. Mirza Kalandar kendisi *kadıasker* olduğu için muhtemelen o Mecliste bulunuyordu ve iştirak ettiğinin bir kanıtı eserinde Şeyhulislam'ın Meclisteki konuşmasını tam metin şeklinde veriyor ve emirlerin cevabını da ekliyor. Mirza Kalandar'ın verdiği sıfatlar Şeyhulislam'ın kimliğini ortaya koyuyor ve Meclisteki konumunu gösteriyor.

Şeyhulislamin vazifelerinden yine biri, eyalet hâkimliğine birisi tayin edilirse Han tarafından verilen Menşur ve Yarlığı bizzat *şeyhulislam* götürüyordu. Oratepe hâkimi Mahmud Han Töre Ahrari Buhara Emirliği itaatından çıkıp Hokand'a bağlı kalmak istediğini Ömer Han'a gönderdiği mektupta yazmıştı. Ömer Han bu haberden sevinerek Masum Han Töre Şeyhulislami verdiği menşur, yarlık ve özel kiyafetle birlikte Oratepe'ye gönderiyor. Mahmud Han Töre merkez Hokand'dan gelen Şeyhulislami şehirdışında karşılayıp şehire beraber giriyorlar Han'dan gelen menşur, yarlık ve kiyafetleri kabul alıyor.

⁵⁷² Muhammad Yahyahan Hokandiy, *Hokandi Latif Manokıbi*, 190.

⁵⁷³ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 455.

⁵⁷⁴ Mirza Kalandar Muşrif, *Şahname-i Ömerhani*, vr. 145a-147a.

Cuma günü Oratepe'nin tüm camilerinde Ömer Han adına hutbe okutulmaya başlamıştı⁵⁷⁵. Şeyhulislam Oratepe'ye gelip Merkez camisinde Ömer Han adına hutbeyi kendisi de kılıp yeni hükümdarı ilan etmesi muhtemeller arasındadır. Belki de Darussaltana Hokand'da yeni Han tahta oturduğunda onun adına ilk hutbeyi Merkez Camide Şeyhulislamlar okuyordu. Bu elbette bizim tahminimizdir.

Merkez ve eyalet *kadı kalan* adayını Han'a *şeyhulislam* gösteriyordu, onun tavsiyesiyle Kadı Kalanlar tayin ediliyordu. Taşkent'te 1863-1865 yıllar arasında *Kadı Kalanlık* yapan Hakim Hoca İşan bu vazifeye Süleyman Hoca Şeyhulislam tavsiyesiyle gelmişti. *Şeyhulislam* tayin töreninde Hakim Hoca'nın kafasına sarık taktırıp tayin hakkındaki yarlığı sarığa sokup koymuştu⁵⁷⁶.

Şeyhulislamların elçilik işlerinde de iştirak ettiklerine dair bilgiler vardır. Bir Şeyhulislamın elçi olarak gönderilmesi iki taraf münasebetlerinin ne kadar da önemli olduğunu gösteriyordu. Mesela, Buhara Emiri Nasrullah'ın Hokand'a karşı saldırı planlarını yaptığı bir dönemde Muhammed Ali Han önce gönderdiği elçilik işlerinden sonuç alamadığından bu sefer Hokand *şeyhulislamı* Süleyman Hoca'yı elçilik heyeti başı yapmıştı. Heyette yine Muhammed Ali Han'ın dayısı Halibek Koşbegi, Arif Hoca Alamlar da vardı, onlar Emir Nasrullah huzuruna gidip sulh teklif ederler. Emir Şeyhulislama olan saygısından dolayı sulhü kabul etmişti ve geçici olsa da savaşı önleye bilmişlerdi⁵⁷⁷. Yoksa Muhammed Ali Han oğlu şehzade Muhammed Emin ve başka emirlerini gönderdinde bile sulhü yapamamışlardı. Elçilik işlerinde Şeyhulislamlar hükümdarın en son seçeneği oluyordu, en zor durumlarda onları gönderiyordu.

Hokand Hanlığında ilk Şeyhulislamlık mensibi teşkil edilmesi konusunda araştırmacılar arasında tartışmalar vardır. Şadman Vahidov bunu 1818 yılı, yani Ömer Han döneminde kurulduğunu ve birinci Şeyhulislam da Masum Han Töre olduğunu söylüyor⁵⁷⁸. Vahidov'un kanıtı da *Müntehabu't Tavarih*'teki bilgidir. Ömer Han'ın meşhur makamlara tayin etme töreninde Masum Han Töre Şeyhulislamlık mensibine tayin edildiği net bir şekilde yazılmıştı⁵⁷⁹. Ama o tören 1818 yılı değil kaynaktaki bilgiye göre 1815 yılı gerçekleşmişti. Beysembiyev ise 1810 yılı bu mensipte Zakir Hoca İşan Namangani faaliyet

⁵⁷⁵ Hüdayarhanzade, *Andjuma't Tavarih*, 124-125.

⁵⁷⁶ Mahmudov, "Kokon Honligida Dargah va Devan", 277-278.

⁵⁷⁷ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 167, 652.

⁵⁷⁸ Şodmon Vohidov, "Kokon Honligida Unvon va Mansablar", *Şark Yulduzi* 3-4 (1995), 222; Şodmon Vohidov, R. Holikova, Markaziy Osiyodagi Davlat Boşkaruvi Tarihidan (XIX – XX asr Boshlari) (Taşkent, 2005), 19.

⁵⁷⁹ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 346.

gösterdiği bilgisini veriyor⁵⁸⁰. Polatcan Kayumov Hokand Şeyhulislamlarını Zakir Hoca İşan'dan başlatarak son döneme kadar 9 tanesinin listesini veriyorsa⁵⁸¹ Muhammed Yahyahan ise İşan Hoca Muhammed Yakup Ahund'dan (Narbota Biy dönemi) başlatarak 16 Şeyhulislam ismini sıralamıştır⁵⁸². Muhammed Yahyahan Hoca Masum Han Töre'den öncekiler için kaynaklarda Şeyhulislam olduklarına dair bilgi olmasa da onların Hanlıktaki derecesine ve yaptığı faaliyetlerinden Şeyhulislam olduklarını tahmin ettiğini beyan ediyor⁵⁸³. Bizim kanaatımıza göre Hokand Hanlığı'nda Şeyhulislamlık Meclis'in teşkil edildiği dönemden başlayıp vardı. Kaynaklarda Hanlığın ilk dönemine ait bilgiler az olduğundan onlar hakkında bilgi verilmemiş olabilir ama onlar Mecliste hükümdarın sağ tarafında ilk sırada her zaman olmuştur. Daha Hanlık kurulmadan önce Aştarhaniler döneminde İmamkulu Han (1611-1642) tarafından 1618 yılı Fergana Vadisi Marğinan eyaletine Şeyh Ali Askar, Subhankulu Han (1680-1702) tarafından 1689 yılı Şeyh Kasım Ahun Şeyulislam olarak tayin edildiğine dair yarlıkların olması⁵⁸⁴, aynı bölgede kurulan Hokand Hanlığı'nda da ilk yıllardan itibaren Meclis faaliyet gösterdiğini ve onda mutlaka Şeyhulislam bulunduğu ihtimalini arttırıyor.

b. Hoca-ı Kalan

Şeyhulislamdan sonra yüksek itibarlı dini unvan *hoca kalan* olmuştur. Ama bu bir unvandı mensib değil. Çünkü Hakim Han Töre 1815 yılı bu unvanı İşan Töre Hoca Mahdumi Azam ve İşan Sultan Han Töre Ahrari'ler aldığını söylediğinde “Unvan” kelimesini kullanıyor diğerlerine ise Emel veya Mensip diyor ve dikkat edilecek tarafı *hoca kalan*ları ilk sırada sayıyor⁵⁸⁵. Babasının Şeyulislamlığa tayin edildiğini sonra söylüyor. Bu da bu kişilerin en az Şeyhulislam derecesinde olduklarının kanıtıdır.

Hoca Kalanlar Seyyidler ve Hocalara ait hukuki ve dava işlerine bakarlardı, kadınlarda bu hanedan vakillerinin işlerine bakma yetkisi yoktu⁵⁸⁶. Hoca Kalanlar fıkıh alımı sayılırdı, onlar devlet işlerinin, hükümdarın ferman ve kararlarını şeriata uygun olup olmadığını

⁵⁸⁰ Beysembiyev, *Tarihi Şahruhi Kak İstariçeski İstoçnik*, 147.

⁵⁸¹ Kayumov, *Hokand Tarihi va Uning Adabiyoti*, 69.

⁵⁸² Muhammad Yahyahan Hokandiy, *Hokandi Latif Manakibi*, 612.

⁵⁸³ A.g.e., 190.

⁵⁸⁴ Mahmudov, “Kokan Honligida Dargah va Devan”, 276.

⁵⁸⁵ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 346.

⁵⁸⁶ Muhammad Yahyahan Hokandiy, *Hokandi Latif Manakibi*, 207.

kontrol ederdi. Devlet idare işlerinde şeriat kanunlarına göre yürütüldüğünü gözetlerdi⁵⁸⁷. Makama tayin etme töreninde bu unvanı iki kişiye verilmesi de dikkat edilecek hususlardandır. Ama neden iki kişi verildiği hakkında son sözü söylemek zordur. Bu Hanlıkta Seyyid ve Hocalar sayısının çok olması ve onlarla bağlı işler de önemli olduğundandır belki. Töre Hoca Mahdum Azami Şeyhulislam Masum Han Töre'nin amcası olduğunu önceki bölümümüzde (I.B.3) bahsetmiştik. Mahdum Azam soyundan geliyordu. Sultan Han Töre ise Hoca Ahrari Veli soyundan gelmekteydi. (Sultan Han Töre Ömer Han'dan sonra Emir Nasrullah tarafından Buhara'ya davet ediliyor ve Buhara Emirliğinin Şeyhulislamı vazifesine tayin edilmişti) Hanlıktaki iki Seyyid vekilleri bu unvanı almış oluyorlar. Rus elçisi veya seyahatçısının yazdığı rapora göre, Muhammed Ali Han döneminin son yıllarında Han Meclisinde iki Hoca Kalan bulunduğunu ve onlar kıyaslamak gerekirse Osmanlıdaki Müftülerle eşit derecede olduklarını söylemişti⁵⁸⁸.

c. Kadı Kalan – Kadı Kuzzat

Hanlıktaki tüm kadıların başında *kadı kalan* duruyordu ve o merkez Hokand ve eyaletteki kadıları ve kadıhane işlerini kontrol ederdi⁵⁸⁹. Eyalet kadıları Kadı Kalan tavsiyesiyle Han tarafından tayin edilirdi. Kadıların çıkardığı karara vatandaş karşı çıksa, veya hüküm yanlış olduğu düşünülürse, bir üst mahkeme işlevine sahipti. Yani, dava sahiplerinin Kadı Kalana şikayet etme hakları vardı. Bu durumda *kadı kalan*'ın bizzat kendisi bu meseleyle ilgilenir ve adil hüküm çıkarmaya çalışırdı⁵⁹⁰.

Geniş kapsamlı davalar *kadı kalan* tarafından oluşturulan Kadılar heyeti tarafından görülürdü. Böyle davalar Han veya Han'ın gönderdiği emirin iştirakı olmaksızın gerçekleşemezdi. Dava işi bitip *kadı kalan* tarafından suçluya ölüm hükmü çıksa önce Han önüne koyarlar, onay verirse sonra infazı gerçekleştirilirdi⁵⁹¹.

Hokand'ın Oratepe'deki Valisi Şahibek Pervaneci Yüz kabilesi Emiri Muhammed Rahim Atalığı Oratepe'ye saldırı sonucunda öldürüyor ve emirlerini de esir alıyor. Muhammed Ali Han Şahibek'i Oratepe'yi savunduğu için derecesini yükseltip Hakkulubek

⁵⁸⁷ Mahmudov, "Kokon Honligida Dargoh va Devon", 278.

⁵⁸⁸ Anonim, "Obozrenie Kokandskovo Hanstva", 205.

⁵⁸⁹ Vohidov, "Kokon Honligida Unvon va Mansablar", 222.

⁵⁹⁰ Saadanbekov, *Obşestvenniy i Gosudarstvenniy Stroy*, 95.

⁵⁹¹ Tagaev, "Hokand Hanlığı'nın (1709-1876) Sosyal Kültürel Tarihi", 104.

yerine Koşbegi mensibine tayin etmişti. Hakkulubek vazifeden düştüğünden olsa gerek Şahıbek'e karşı çıkıp Han'a da düşman olmuştu. Han'ın kardeşi Sultan Mahmud Han'ı Han yapmak yolunda fitne başlatıp taraftar toplamaya başlamıştı. Muhammed Ali Han bu fitneden haberdar olup onu hapse atıyor. O zaman özel Kadılar heyeti kurulup Hakkulu işi davası görülmeye başlamıştı. Teftiş ve Tehkik sonucunda Hakkulubek'e ait çeşitli emirlerle yaptığı sözleşmeleri (Ahdname) imza atılıp mühür basılmış halde bulup ve başka delil ispatlarla Han'a sunmuşlardı. Sonra Kadı Kuzzat hükmünü uygulayıp Hakkulubek ve ona taraftar olan tüm emirlerin infazını gerçekleştirmişlerdi⁵⁹².

Kadı Kalan iznisiz eyalet emirleri veya merkezde bulunmayan kabile Beyleri Payitaht Hokand'a giremezlerdi. Bu merkezin korunması ve Han'ın güvenliği için önemliydi. Hüdayar Han ile Kırgız Kıpçak kabileleri arasında savaşlar gerçekleştiği dönemde Hüdayar Han'ın Hokand dışında olduğundan istifade ederek Kıpçak Kırgız kabileler ordu toplayıp Ming hanedanından birisini Han yaparız diye Hokand şehri kapısına gelmişler ve Kadı Kalan izin verirse savaşız şehire gireceklerini yoksa şehire saldıracaklarını, artık Hüdayar Han vefat ettiğini ve emirlerinin de kendilerine katıldığını yalandan söylemişlerdi. Sonra *kadı kalan* izniyle Hokand'a girdiklerinde herkes bunun bir tuzak olduğunu anlamış ama geç olmuştu⁵⁹³. Kıpçak ve Kırgızlar şehire girib tahta bir kükle Han'ı koyup devleti kendince yönetmeye başlamışlardı. Hüdayar Han emirleri Satıbalı *Dadhah*, Ohund *Dadhah*ları ve ulema sınıfından İşan Süleyman Hoca Şeyhulislamı , Ahund Damla Hocamkulu Kadı Kalanı, Molla Halmuhammed Ahund A'lamı ve Payitaht *muhtesibini* katletmişlerdi⁵⁹⁴.

d. Kadiasker

Hokand'da askeri işler kadısı olarak *kadiasker* mensibindeki kişi faaliyet gösteriyordu. Sefer ve savaş döneminde ordu karargahında, savaş içinde veya askerler arasında ortaya çıkan dava işlerini kadiaskerler yürütürdü dolayısıyla seferlerde Han'ın yanında bulunuyor, aniden gelişen meseleleri de hallediyordu. Mesela, Alim Han döneminde Çust şehrinin hâkimi ve aynı anda damadı Buzurg Hoca Alim Han'a karşı isyan ettiğinde ordu

⁵⁹² Hüdayarhanzade, *Andjuma't Tavarih*, 155-156.

⁵⁹³ Mirzo Olim Mahdum, *Tarihi Türkiston*, 145.

⁵⁹⁴ Avaz Muhammad Attar, *Tarihi Cihannüma*, vr. 194a.

gönderiliyor ve savaş sonucunda onu esir almışlardı. *kadıasker* hemen hüküm çıkarıp Buzurg Hoca ve onunla ortak diye Çust Kadısı ve Muhtesibiyle beraber infaz etmişlerdi⁵⁹⁵.

Ömer Han döneminde bu vazifeye *Şahname-i Ömerhani* yazarı Mirza Kalandar tayin edilmişti⁵⁹⁶. Rus raporuna göre Muhammed Ali Han'ın Meclisinde iki tane kadıasker bulunuyordu⁵⁹⁷. Ama Mirza Kalandar dışında kim bu vazifede olduğu ise bilinmiyor. Mirza Kalandar eserinin yazılma sebebini anlatırken Han Meclisinde bulunduğu anda Ömer Han ona nesirde tarihi eser yazması konusunda talimat verdiğini söylemişti⁵⁹⁸. Mirza Kalandar *kadıasker* olduğu için Ömer Han'ın seferlerinde yanında bulunmuş ve olayları kendi gözüyle gördüğü için tarihi eserine de yansıtmıştı.

e. Kadı Reis (Muhtesip)

İslam devletlerinde Muhtesip olarak bilinen makam sahibi Orta Asya hanlıklarında *reis* veya *kadı reis* diye adlandırılıyordu. Bu vazifeye şeriat kaidelerini iyi bilen, halk arasında itibarlı dinî ahlakı güzel insanlar arasından tayin edilirdi. Muhtesipler, dinen emredilen veya yasaklanan emirlerin yerine getirilmesini denetlerdi. Mesela, beş vakit namazın vaktinde camide kılınmasını, ramazan ayında oruç ibadetlerinin yerine getirilmesini, sokaklarda kadınların tesettürle gezmelerini, yedi yaşına erişmiş olanların eğitim almalarını gözetlerdi⁵⁹⁹.

Reisler medreselerde ders de vermişlerdir. Mesela, Sultan Seyyid Han'ın (1863-1865) veziri *mingbaşı* Alikulu Emir Leşker genç yaştaiken Andican *reisinden* ders aldığı bilinmektedir⁶⁰⁰. Alikulu şu hocası *Reis* sayesinde devlet işlerine girip Han'ın emiri derecesine kadar yükselmişti.

Alim Han döneminde yeni bir tarikat süluku ortaya çıktığı ve onların hareketiyle halk içinde bidat hurafeler çoğaldığı haberi geldiğinde Alim Han derhal Reisleri bu işe tayin edip onları bu durumu düzeltmesi için göndermişti. Reisler o bölgeye gidip bozulmuş guruplar

⁵⁹⁵ Hüdayarhanzade, *Andjuma't Tavarih*, 98.

⁵⁹⁶ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavarih*, 346.

⁵⁹⁷ Anonim, "Obozrenie Kokandskovo Hanstva", 205.

⁵⁹⁸ Mirza Kalandar Muşrif, *Şahname-i Ömerhani*, vr. 28b-29a.

⁵⁹⁹ Tagaev, "Hokand Hanlığı'nın (1709-1876) Sosyal Kültürel Tarihi", 102.

⁶⁰⁰ Avaz Muhammad Attar, *Tarihi Cihannüma*, vr. 320b.

içinde davet işlerini başlatıyorlar, nasihatlarda bulunuyorlar. Güvenilir mürşide el vermeleri yolunda hareket etmişlerdi⁶⁰¹.

f. Sadr

Sadr makamındaki kişi Hanlıktaki vakıf mülklerinin geliri ve muhasebe işlerinden sorumluydu⁶⁰². Buhara Emirliğinde de Hokand'dakinden farklı değildi, yaptığı vazifeler aynıydı⁶⁰³. Sadrlar komşu İran'da da sosyal ve siyasi hayatta aktif rol oynuyorlardı. Muhammed Rafi Ansari'nin verdiği bilgiye göre, İran'da Sadrlar vakıf mülkleriyle ilgilenmekle beraber Seyyidler, Ulema, Müderrisler, Kadılar, İmam ve Hafızlara manevi ve maddi desteklerde bulunuyordu⁶⁰⁴. Hokand Hanlığı'nda da Sadrlara hükümdar veya eyelet hâkimları ayrı bir ihtiram gösteriyorlardı.

Buhara'daki Emirler bu vazifeye seyyid ve ulemadan seçip tayin ediyordu⁶⁰⁵, Hokand'da da aynı şart aranıyordu. Alim Han döneminde bu vazifede Yusuf Ali Hoca (Padişah Hoca), Ömer Han döneminde de kendisi ve kardeşi Ömer Ali Hoca bulunduğu biliniyor. Kardeşler Han Hoca'nın oğullarıydı ve o bir tarafı Han ailesinden, bir tarafı Çadək Hocalarından geliyordu. Bu sülale hakkında önceki bölümlerimizde detaylı şekilde çalıştık. Yusuf Ali Hoca Çust ve Kasan şehrinin hâkimi olarak da biliniyor. Ömer Han onu kendisine bağlı Kasan ve Çust ordusu birlikleriyle Çatkal dağlarındaki eşkiyacı guruplara karşı savaş için görevlendirmişti⁶⁰⁶. Yusuf Ali Hoca büyük ihtimal Mecliste *sadr* makamındayken aynı anda Çust ve Kasan şehirlerini de yönetiyordu. Kardeşi Narbota Biy'in damadı Ömer Ali Hoca *sadr* olmadan önce *nakip* olduğunu, Ömer Han eniştesi sayılan Ömer Ali Hoca yerine Muhammed Hakim Han'ı tayin ettiğini önceki bölümlerde söylemiştik.

⁶⁰¹ Hüdayarhanzade, *Andjuma't Tavorih*, 94.

⁶⁰² Şodmon Vahidov, *Kokon Honligi va Buhoro Amirliğida Mansab va Unvonlar* (Taşkent, 1996), 19.

⁶⁰³ Aleksandr Semyonov, "Buharskiy Traktat o Çinah i Zvanyah i Ob Obyazannostyah Nositeley İh v Srednovekovoy Buhare", *Sovetskaya Etnografiya* içinde (Moskova, 1948), 144.

⁶⁰⁴ Muhammad Rafi Ansari, *Dasturu'l Mülük* (Taşkent, 1991), 15.

⁶⁰⁵ Mirzo Olim Mahdum, *Tarihi Türkiston*, 238.

⁶⁰⁶ Hüdayarhanzade, *Andjuma't Tavorih*, 126.

3. Vezir-i Azam ve Taht Karşısındaki Emirler

Hokand Hanlığında Handan sonra devletin en kudretli ikinci adamı veziri azam derecesindeki kişi duruyordu. Veziri azamlara kimler ve hangi vazifedeki kişiler gelebilirdi bu döneme göre değişkanlık gösteriyordu. Mesela, Hanlığın yarısına kadar *Koşbegi* Vazir-i Azam sayılıyorsa, diğer yarısında ise *mingbaşı* vazifesindeki Emir olduğu biliniyor. Büyük Vezir Han tahtının arkasında, Han'a yakın tarafta bulunuyordu. Taht karşısında ise sağ ve sol olarak iki Emir bulunduğu kanaatındayız. *Bahru'l Asrar*'da ifade edildiği gibi taht karşısındaki Emirler en itibarlı kişiler sayılırdı. Kaynaklardaki bilgilere göre, bu konumlarda Hanlığın en büyük üç makamı: *mingbaşı*, *koşbegi* ve *divanbegiler* olduğu bilinmektedir.

a. Mingbaşı

Hanlık tarihine ait incelediğimiz eserler ve belgelerde Ömer Han dönemine kadar *mingbaşı* adı geçmiyor. Bu vezife belki ilk Ömer Han tarafından tesis edilip Şahi Marğınani bu vezifeye tayin edildiğine dair bilgi vardır⁶⁰⁷. Buhara Emirliğinde *mingbaşı* askeri vezife sahibi olarak biliniyor. Hive Hanlığında *mingbaşı* yönetimde alt derecede yer alıyor.⁶⁰⁸ Hokand'da *mingbaşı*'nın rolü sonraki hükümdarlar döneminde yine de arttı. Şir Ali Han döneminde (1842-1845) *mingbaşı*'nın rolü en üst dereceye çıktı. Hüdayar Han (1.devri 1845-1858) ve Sultan Seyyid Han (1863-1865) hükümlanlık yıllarında ise *mingbaşı* artık hükümeti yönetmeye başladı. Bunu o dönemde yazılan yazma eserler kanıtlıyor. Hokand tahtına büyük devlet adamları tarafından oturtturulan Sultan Seyyid Han, Han olduktan sonra devlet yönetimi *mingbaşı* Alikulu Emirleşkar'a verildiği olayını, orada bulunan tarihçi Muhammed Yunus şöyle anlatıyor: “Yürt işini, dahl ve sarf ve izl ve nesb ve zarb ve tamamen memleket mülkü ve maaş teserrufini Emirleşker'e teslim edip, ahidnameye Han başlıg tüm ulema ve fuzala ve büyükler imza atıp mühür bastılar”⁶⁰⁹. *Mingbaşının* faaliyeti hakkında Rus tarihçisi Nalivkin şöyle söylüyor: “... bu vezifedeki yetkili devletin iç siyesetini yürütürdü ve dış siyasette de önemli görevleri vardı, Han'ın en yakın danışmanlarından biriydi”⁶¹⁰.

⁶⁰⁷ Mirzo Olim Mahdum, *Tarihi Türkiston*, 82; Niyoz Muhammad, *İbratu'l Havokin*, 102.

⁶⁰⁸ Muzaffar Yoldoşev, *Hive Hanlığında Feodal Yer Egaligi ve Devlet Tuzilişi* (Taşkent: Uzdavnaşr, 1959), 262.

⁶⁰⁹ Muhammad Yunus Taib, “Tarihi Emirleşker”, yay.haz. Ş. Vohidov, *Şark Yulduzi* 1 (Taşkent, 1996): 214-215.

⁶¹⁰ Nalivkin, *Kratkaya İstoriya Kokandskovo Hanstva*, 112.

Hokand Hanlığı devlet yönetiminde 19.yüzyılın 40-50. yıllarında *Mingbaşı* görevinin bu kadar yükselmesinin bir kaç siyasi sebepleri var. Birincisi, hükümdarlar Hüdayer Han ve Sultan Seyyid Han tahta oturduklarında genç yaşta idiler. Bu hükümdarların tahta oturmalarında ve devleti yönetmelerinde onların Baş Veziri yanı Hüdayer Han için Musulmankulu, Sultan Seyyid Han için Alikulu Emirleşker önemli rol oynamıştır. İkincisi, o dönemlerde taht için iç savaşlar, örgütlenmeler başlanmıştır. Bunlara karşı devlet yönetiminin güçlüler elinde olması gerekirdi. Böyle durumda *mingbaşı*'ye devlet yönetiminde büyük imkanlar ve haklar verilmesi lazımdı.

Hüdayer Han'ın kayınpederi Musulmankul Mingbaşı olduğu gibi Muhammed Ali Han'ın kayınpederi Yusuf Kaşgarlı da damadı tahta oturduğunda *mingbaşı* makamına getirilmişti. Hatta o damadının tahta oturma töreninde Han'ın etrafına kendi adamlarını yerleştirerek onu koruma altına almış, yeni Han'a isyan edecek guruplardan koruyup sonra babası Ömer Han'ın vefatını halka duyurmuştu⁶¹¹. Kayınpeder Yusuf Mingbaşı'nın hükümeti fazla uzun sürmedi, Han onu Mingbaşı'lık vazifesinden alıp Marğinan'a hâkim yapar sonra ise Haca gitmek için izin verir ve yolda vefat etmişti. Kayınpederi yerine önce *koşbegi* olan Yüz kabilesinden Hakkulu'yu Mingbaşı yapmış⁶¹² ve memletin tüm işlerini ona bırakmıştı⁶¹³.

b. Koşbegi (Koşunbegi)

Mingbaşıdan önce Hanlığın veziri azamı koşbegi mensibindeki kişi sayılırdı. Müntehabu't tevarih'te Hocend şehrinde hâkimlik yapan Abdurahman Bahadır'ın bir kardeşi olduğunu ve Narbota Biy huzurunda *koşbegilik* yaptığını, bu vazifedeki kişi Han emirlerinin en büyüğü sayıldığı, devlet işlerinin tamamını kendisi yönettiği söyleniyor⁶¹⁴. Başka bir kaynaktan *koşbegi* vazifesindeki kişi Abdullah Biy Ming olduğunu öğrenebiliriz. O Narbota Biy'in en büyük veziri idi ve o Narbotabiy'i küçük yaşta olduğundan faydalanarak devlet işlerinde Han'dan izin almadan yönetmeye başlamıştı⁶¹⁵.

⁶¹¹ Niyoz Muhammad, *İbratu'l Havokin*, 122-123.

⁶¹² Mirzo Olim Mahdum, *Tarihi Türkiston*, 92.

⁶¹³ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 462.

⁶¹⁴ A.g.e., 245.

⁶¹⁵ Hüdayerhanzade, *Andjuma't Tavorih*, 77-79.

Koşbeginin faaliyeti hakkında tarihçi Mirza Alim Mahdum şöyle anlatıyor: “*Koşbegilik* vezifesindeki kişi her zaman Han yanında danışman olarak duruyor ve büyük şehirlere hâkim oluyordu”.⁶¹⁶ Bu vezifedeki yetkililerin askeri görevleri de vardı, ordu içinde mevkisi büyüktü. Büyük vilayetleri yönetimini *koşbegi* yaptığını tarihi eserlerde gelen bilgiler de kanıtıyor. *Müntahabu’t Tevarih*’te Çust vilayetinde Huşvakt *Koşbegi*, Taşkent’te Leşkar (Ğulamşah) *Koşbegi*, Oratepe’de Recep *Koşbegi* hâkim vezifesinde oldukları bilgisi veriliyor. Taşkent’te Leşkar Beklerbegi’nden sonra Nar Muhammed *Koşbegi* (1849-1850), Şadman Hoca *Koşbegi* (1853, 1862 – Namangan’da), Mirza Ahmad *Koşbegi* (1855-1858, 1864, 1865 – Yarmazar’da), Utambay *Koşbegi* Kıpçak (1858-1859) hâkim olarak yönetmişlerdi⁶¹⁷.

Tarihi bilgilerden yola çıkarak şunu söyleyebiliriz ki, Hokand Hanlığı’nda birkaç kişi aynı anda *Koşbegi* vezifesinde olabilirdi ama Han huzurunda yani Meclisinde ise bir *koşbegi* iştirak ederdi. *Koşbegilik* en üst makamlardan ama Meclis’teki *koşbegi* daha üst derecede duruyordu. Eyaletlere hâkim tayin edilen *koşbegiler* muhtemelen Han huzurunda olan *koşbegilerden* alt makamda bulunuyorlardı. Recep *Koşbegi* daha önce Divanbegi vazifesinde bulunup Taşkent’te hâkim olarak idare ediyordu. Ömer Han Türkistan seferine çıktığında Han’ı Taşkent’te karşıyor. Türkistan seferi istişare Meclisinde Recep Divanbegi Ömer Han’dan ricada bulunup onu Taşkent hâkimliğinden alıp kendisiyle birlikte Hokand’da dönüp Dergah’ta bulunmak istediğini belirtiyor ve karşılığında da Türkistan’ı tüm kaleleriyle birlikte alma vazifesine üstlenacağını söylemişti. Ömer Han bu teklifi kabul edip onu orduya Leşkerbaşı tayin ediyor ve Türkistan onun komutanlığı altında ele geçiriliyor. Ömer Han sözünü tutup Taşkent’e Leşker *Koşbegi*’yi hâkim tayin edip Recep Divanbegi’yi kendisiyle birlikte Hokand’a götürmüştü⁶¹⁸.

Müntehabu’t Tevarih ve *Ancuma’t Tevarih*’te Ömer Han’ın Türkistan seferinden sonra ismindeki künye Recep Divanbegi değil Recep *Koşbegi* olarak yazılmaya başlamıştı. Muhtemelen Ömer Han Taşkent’te bulunduğu zamanda onu *Koşbegi* yapmıştı ve Hokand’a *Koşbegi* olarak dönmüştü. Çünkü Türkistan seferi sonrası Hokand’da 1815 yılı düzenlenen Tören’de çok emirlere yeni makamlar verirken Recep *Koşbegi*’nin ismi geçmiyor. Ama oğlu Mirza Rahim o törende *dadhahlık* makamına tayin edildiğini biliyoruz⁶¹⁹. Recep *Koşbegi* o

⁶¹⁶ Mirzo Olim Mahdum, *Tarihi Türkiston*, 104-105.

⁶¹⁷ Muhammad Yunus, *The Life of Alimkul, A Native Chronicle of Nineteenth Century Central Asia*, çev., yay.haz. T.Beisembiev (London, 2003), 85-86.

⁶¹⁸ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu’t Tavorih*, 343-345.

⁶¹⁹ A.g.e., 346.

dönemden itibaren ta Oratepe'ye hâkim olarak gönderilene kadar Han'ın yanında bulunuyor. Han seferlerinde ordu yerleşimine de dikkat edersek Recep Koşbegi daha önce ordunun sol veya sağ kanatında savaşa girdiğini ama *koşbegi* olup Hokand'a döndükten sonra ordunun kalbinde yani merkezde Han yanında bulunduğunu görüyoruz. Ömer Han'ın Oratepe için yaptığı iki seferde de Recep Koşbegi ordu merkezinde bulunuyor. Ama bir seferde ordunun ön kısmında (hiravul) Leşker Koşbegi, sol kısmında (cuvanğar) Mahmud Hoca Koşbegi, ikinci seferde de ön kısmında yine Leşker Koşbegi, sol kısmında bu sefer Huşvakt Koşbegi bulunduğ⁶²⁰ dikkatimizi çekti. Aynı anda üç *koşbegi* bulunduğunu öğreniyoruz. Ama Leşker Koşbegi Taşkent hâkimi olarak oranın ordusuyla, Huşvakt Koşbegi ise Çust şehri ordusuyla savaşa katılmıştı. Aslında ordudaki yerleşimde de Emirlerin derecelerini görebiliriz. Aynı vazifede üç kişi oldu mu onların yönetimdeki dereceleri aynı olamazdı, Merkezde bulunan her zaman üst makamda oluyordu ve o dönemde Recep Koşbegi diğer *koşbegilerden* yukarı duruyordu.

Ordu yerleşimi bize Mecliste Han yanında bulunan emirleri tespit etmemize de yardımcı olacaktır. Recep Koşbegi örneğinde gösterdik, ama başka mensipteki emirlerde de savaşa merkezde Han yanında bulunanları Meclis üyeleri sırasına hiç tereddüt etmeden ekleyebiliriz. Demek ki, Han ordunun merkezine ulema dışında Atalık ve Mecliste bulunan emirleri yerleştiriyordu. Oratepe'ye yapılan iki seferde de ordu merkezinde bulunan ulema ve emirler şunlardı: Töre Hoca Hoca Kalan, Sultan Han Töre Hoca Kalan, Masum Han Töre Şeyhulislam, Kasımbiy (Abulkasım) Atalık, Seyyidkul Divanbegi, Mirza Malla Dadhah, Recep Koşbegi, Yusuf Pervaneciler. *Koşbegi* gibi, *divanbegi*, *dadhah* ve *pervaneciler* de aynı anda birkaç kişi olduklarını biliyoruz, ama bu bilgiden yola çıkarak şunu söyleyebiliriz ki, onlar içinde isimlerini saydıklarımız üst makamda idiler ve onlar Meclis üyeleri sayılıyorlardı. Recep Koşbegi'ye gelsek, onun tarihi kaynaktan biz getirdiğimiz ve bildiğimiz bilgilerdeki derecesiyle ilgili malumatlardan yola çıkarak söyleyebiliriz ki o büyük ihtimal Han tahtının karşısında, yani en itibarlı yerde sol veya sağ tarafta, *divanbegi* ise karşısında duruyordu.

⁶²⁰ A.g.e., 359, 375.

c. Divanbegi

Hokand Hanlığı merkez yönetiminde maliye işlerinden sorumlu *divanbegi* sayılırdı. *Divanbegi* Han Divanının müdürü, elinin altında bir kaç *mirzalar* çalışırdı. Memleket hazinesine gelen gelirler ve onların sarfı *divanbegi* kontrolü altında idi, hepsini not defterine kayıt ederdi. Hanlık Divanhanesinde vakıf yerleri, cami ve medreselere ait gelir ve gider hesapları, Han'a hediye olarak gelenlerin raporu ve önemli statistik bilgileri kayıt ediyordu.⁶²¹

Buhara ve Hive hanlıklarında da *divanbegi* vezifesi aynı olsa da bazı küçük farklılıkları vardı. Hokand Hanlığı'ndan farklı olarak Buhara Emirliğinde Divanhaneye ait belgeler *divanbegi* kontrolünde değil *koşbeğinin* idi.

Şunu da söylememiz lazımki, Hokand Hanlığı'nda 19.yüzyıl 50 yıllarından sonra merkez yönetim sisteminde bazı yetkililerin ve görevlilerin vezifesi değişmeye başlıyor. Memlekette başlayan siyasi sıkıntılar, büyük hükümdarın genç yaşta olması ardından memleketi başkalar tarafından yönetilmesi devlet teşkilatında değişiklikleri ortaya çıkarmıştı. Bazı yetkililerin vezifeleri genişledi, bazılarının ki ise azaldı. Tarihçi Muhammed Yunus bu hususta önemli bilgiler veriyor. O Sultan Seyyid Han (1863-1865) Hokand tahtına oturduğu ilk yıllarda Baş Vezir Alikulu Emirleşker tarafından kendisini yeni göreve tayin edildiğini şöyle anlatıyor: “Emirleşker o günü Hazine-i Aliye'ye girip bana altın kumaşlı ton elbise giydirdi, Fergana'nın hiracı, tanabı, zekat gelirleri ve köy tarım geliri ve serkar ve ahlak yerler kontrolü ve askeri silahlar hesabı ve defteri şimdi size ait diye beni bu vezifeyle görevlendirdi”.⁶²² Yazdığı bilgiyi devamına göre Alikulu Emirleşker Muhammed Yunus eline yine dört kaftan elbise veriyor. Bu dört kaftan diğer görevlere ait olup, Muhammed Yunus onlardan birini *mehtar* görevi için Dost isimli kişiye, ikincisi *inak* görevi için Muhammed İbrahime, üçüncüsü *sarkar* görevi için Tursun Muhammed'e ve diğeri Sarrafanalık için Mirza Gafur'a takdim etti. Emirleşker bu dört yetkiliyi Muhammed Yunus'a itaat etmelerini emretmişti.

Muhammed Yunus bu bilgide kendisinin hangi göreve tayin edildiği hakkında hiçbir şey yazmıyor. Ama söylememiz gerekirken, 19.yüzyılın 50.yıllarına kadar Muhammed Yunus'a verilen bu vezifelere *divanbegi* sahiplenirdi.

⁶²¹ Anna Troitskaya, *Katalog Arhiva Kokandskih Hanov 19. Veka* (Moskova: Nauka, 1967), 3.

⁶²² Muhammad Yunus Taib, *Tarihi Emirleşker*, 215.

Tarihi bilgilerle biz farklı hükümdarlar döneminde faaliyet gösteren *Divanbegileri* öğrendik. 1780-90 yıllarda merkez yönetimde *Divanbegi* vezifesini Malla Divan Begi, Alim Han döneminde Zuhur Divanbegi, Ömer Han döneminin ilk yıllarında Recep Divanbegi, sonradan Kasimbek ve İshakbek *Divanbegi*'ler faaliyet göstermişlerdir. Ama Hanlık tarihine ait eserlerde 19.yüzyıl 50-60 yıllarındaki *Divanbegi* hakkında bilgi verilmiyor. Şerzodhon Mahmudov'a göre bu dönemde onun vezifelerini artık *mirzabaşı*lar yapıyordu. *Mirzabaşı*'ya *divanbegi* vezifesiyle birlikte başka vezifeni de yapıyordu. Hükümdar bir vilayet hâkimini değiştirirken o vilayetin hazinesinin giderleri üzerinde teftiş yapması için görevlendirilirdi⁶²³. Muhammed Yunus da büyük ihtimal *mirzabaşı* vezifesine görevlendirilmişti. Malla Han (1858-1862) ve Sultan Seyyid Han (1863-1865) hükümlanlık yıllarında *mirzabaşı* vezifesini aynan Muhammed Yunus yapmış oluyor. Bu onun eserinde de yansıyor. Malla Han tarafından Taşkent vilayetini incelemek için gönderildiğini anlatırken: “beni, Muhammed Musa Pervaneci maliye mülkleri sarışta etmek için.... Taşkent vilayetine *mirzabaşı* olarak gönderdi”,⁶²⁴ diye yazıyor.

4. Taht arkasındakiler - Altın Asa Tutanlar

Bahru'l Asrar'da taht arkasında Koşbegi dışında koruma ve hizmetçi sınıfı vekilleri yani *kurçibaşı*, *çehra ağası*, *yasavul udayçı*, *toksaba* ve *dadhahlar* olduğu ve onlara “Çupdaran” (sopa tutanlar) denildiğini yukarıda bahsetmiştik. Hokand Hanlığı'nda Kutlu Görünüş törenini tavsif eden Hakim Han da altın asa tutup törene katılan kişilerin de *pervaneci*, *dadhah*, *eşik ağabaşı* ve *toksaba* oldukları bilgisini vermişti. 1634-1640 yıllarda yazılan ve Buhara Hanlığını anlatan *Bahru'l Asrar* ile Hokand Hanlığı'nın 19.yüzyıl ilk yarısını anlatan Hakim Han'ın tasvirleri çok büyük benzerlik göstermektedir. Yerleşim aynı, şekil aynı ve makamlar da neredeyse aynı ama *kurçibaşı* veya *çehra ağası* yerine Hokand'da *pervaneçi*, *yasavul udayçı* yerine *eşik ağabaşı* mensibiyle değişime uğradığını görüyoruz, ama vazifeleri aynıydı. Biz Hakim Han'ın bilgisini esas alarak ve verdiği sıraya göre mensipler hakkında bilgi vereceğiz.

⁶²³ Mahmudov, “Kokon Honligida Dargoh va Devon”, 270.

⁶²⁴ Muhammad Yunus Taib, “Tarihi Emirleşker”, 218.

a. Pervaneci

Pervane sözü Özbekçede birisinin etrafında dolaşan, her işinden haberdar olan anlamına geliyor. Örneğin, anneler çocuklarına pervanedir, deniliyor. Hanlıktaki *pervaneciler* de kelime anlamına göre Hanlara pervane olarak her istediğini yerine getiren vazifede bulunduklarını tarihi kaynaklar da kanıtlıyor.

Hanlıkta *koşbegi*'den sonra *pervaneci* derecesi duruyordu, bu vezifedeki kişi hükümdar tarafından verilen yarlık ve inayet-nameleri sahiplerine dağıtan yüksek dereceli yetkili idi. Bazı durumlarda *pervaneci* *koşbegi* yerine bile geçiyordu. Bazen *pervaneci* bir şehire hâkim bile oluyordu. Tarihçi Mirza Alim Mahdum da bunu kanıtlıyor: “Bu vezifedeki kişi *koşbegi* vezifesini de yapardı”.⁶²⁵

Bu yetkili kişi kendi hizmetinden dolayı büyük hükümdara en yakın insanlarından sayılırdı ve güvenini kazanmış oluyordu. Şadman Vahidov’a göre: “*Pervaneci* Han’a yakın olduğundan, mektup ve arznameleri saraya getirip, cevaplarını bekletmeden alırdı”.⁶²⁶ Tarihi Türkistan’da Hokand mensipleri sıralanırken *pervaneci mingbaşı* ve *koşbegiden* sonra üçüncü sırada geliyor⁶²⁷. Eseri Hanlığın bitişinden sonra yazıldığını dikkate alırsak Hokand Hanlığı’nın son yıllarında *pervaneci* makamının yükseldiğini Divanbegi ise (18.sıra) alt dereceye indiğini görüyoruz.

Pervaneçi vazifesine daha önce *dadhahlık* yapan emir gelebiliyordu. Kaynaklarda *pervaneci* olan emirleri incelediğimizde onlar bu makamdan önce *dadhah* olarak faaliyet gösterdiklerini gördük. Mesela, Hüdayar Han döneminde Kazakların isyanını bastırmak için vazifelenderilen Dostmuhammed Dadhah’a bu hizmeti başarıyla tamamladığı için ona *pervaneci* mensibi verilmişti⁶²⁸. Alim Han da Oratepe’yi Buhara Emirliğinden almak için yaptığı savaşta galip gelip büyük hizmet gösteren yakın emiri Rahmatullah Dadhah’a *pervaneci* makamını vererek derecesini yükseltmişti⁶²⁹. *Pervaneciler* gösterdikleri hizmetlerinden dolayı Mingbaşı derecesine kadar çıkabiliyorlardı. Mesela, Şadman Hoca’nın 1853 yılı *pervaneci* unvanı taşıdığını ve Hüdayar Han tarafından Taşkent

⁶²⁵ Mirzo Olim Mahdum, *Tarihi Türkiston*, 105.

⁶²⁶ Vohidov, “Kokon Honligidaki Unvon ve Mansablar”, 220.

⁶²⁷ Mirzo Olim Mahdum, *Tarihi Türkiston*, 165.

⁶²⁸ A.g.e., 29.

⁶²⁹ Hüdayarhanzade, *Andjuma’t Tavarih*, 101.

hâkimliğine atandığını⁶³⁰ 1857-1858 yılları arasında ise *mingbaşı* görevinde olduğu görülüyor⁶³¹.

Kaynakları incelediğimizde, Hokand Hanlığı'nda aynı anda birkaç *pervaneciler* olduğunu, onların büyük, küçük eyelet ve şehirlere hâkim oldukları, birçok askeri görevlerde bulunduklarını öğreniyoruz. Hâkim oldukları yerin ordu komutanlığını da yapıyorlardı. Hepsinin ismini vermek zor ama biz örnek olsun diye sadece Muhammed Ali Han döneminde hâkim olan *pervanecileri* alırsak onlar Şahi Pervaneci Oratepe'de sonra Karategin'de, Muhammedkulu Pervaneci önce Karategin'de sonra Namangan'da, Mirza Rahim Pervaneci Karategin'de, Gadaybay Pervaneci Peşağar Kalesinde hâkim olduklarını görüyoruz.

Ömer Han döneminde aynı anda üç kişi Seyyidkulu, Ernazarbek ve Seyyid Alibek *pervaneci* oldukları, hatta makama tayin günü de aynı olduğunu biliyoruz⁶³². Ama içlerinden birisi Meclis'te altın asa tutarak durabiliyordu. Muhtemelen Seyyidkulu Pervaneci o anda Mecliste bulunnuyordu ki sonrada *divanbegi* olarak da ordu merkezinde bulunduğunu yukarıda söylemiştik. Ernazarbek'e de sonradan *divanbegi* makamı verilip önce Kurama sonra Namangan ve Törekorgan eyaleti hâkimliğini yapmıştı. Seyyid Alibek daha önce Alim Han döneminde Taşkent hâkimliğini yapmıştı ama Ömer Han döneminde *pervaneci* olduktan sonraki hayatı hakkında kaynaklarda fazla bilgi yoktur.

b. Dadhah

Dadhah Farsçada Adalet talep eden, Adalet isteyen, Arz-dad için gelen, anlamına gelmektedir. *Dadhahlar* mahkemeler reisi, adli işlerin yürütücüsü, halkın şikayetlerini veya isteklerini Han'a iletme⁶³³, elçilerin mektuplarını Han'a götürme gibi işleri yapardı.

Hokand Hanlığında *dadhahlık* mensibi diğerlerine göre en çok verilen makamlardandır. Kaynaklardaki şahsları incelediğimizde emirlerin çoğu aynan Dadhah olduklarını görmemiz mümkündür. *Dadhahlık* orta derecedeki makam ve bu dereceye kadar gelen emir daha üst dereceye çıkabiliyordu. *Dadhahlığı* kazanan emirleri bir deneme

⁶³⁰ Mirzo Olim Mahdum, *Tarihi Türkiston*, 20.

⁶³¹ Muhammad Yunus, *The Life of Alimkul*, s. 21.

⁶³² Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 346.

⁶³³ Vohidov, "Kokon Honlğıdaki Unvon ve Mansablar", 222.

sürecinde olduklarını ve o dönemde gösterdikleri hizmetlerinden dolayı, Han gözünde güvenli olduklarından sonra bir üst makama geçebildiklerini söyleyebiliriz. O yüzden *dadhahlar* büyük vilayetleri değil eyaletlere bağlı şehirleri, kaleleri yönettiklerini görüyoruz. Savaş döneminde de kendi birlikleriyle eyalet hâkimi ordusuna katılıyorlardı. Örneğin, Huşvakt Dadhah (ileride *koşbegi* derecesine kadar çıkıp Çust hâkimi da olmuştu) Alim Han döneminde Taşkent'e bağlı Kiravçı şehrinin hâkimi, Ömer Han döneminde ise Taşkent'e bağlı Türkistan şehri kalesinde Badal Hoca Dadhah, Oratepe'ye bağlı kalelerde Hursand Dadhah, İdriskulu Dadhah, Ziyatşah Dadhah, Nav kalesinde Davul Dadhahlar hâkimlik yaparlardı⁶³⁴.

Hanlıktaki emirlerin çoğu bu mensipte faaliyet yürüttüğünün birkaç sebepleri olabilir. Birincisi, devlette adalet sağlayıcıların fazla olması halk ile hükümet ilişkilerini kuvvetlendiriyor, birbirine daha hızlı erişmelerini sağlıyordu. Her bölgeye *dadhahlar* göndererek halkının isteklerini hızlı şekilde öğrenebiliyordu. Dadhahlar istek ve şikayetleri eyalet hâkimlerine bildiriyor, onlar ise Han'a iletiyordu. Paytaht Hokand şehrinde, Han sarayında da birkaç *dadhahlar* bulunabilir ama Meclis'te bir *Dadhahın* bulunduğu kanaatındayız. Ömer Han'ın makama tayin töreninde beş kişinin bu makama getirildiğini biliyoruz. Bunlar, Mirza Malla, Abdulvali, Şahi, Mirza Rahim ve Davul Pervaneciler idi⁶³⁵. Bunların içinde tek Mirza Malla Han Meclisinde bulunuyordu. Rus elçisi Filip Nazarov Ömer Han huzuruna geldiğinde getirdiği mektup ve yarlığı tercümesiyle birlikte Vezir Mirza Malla aldığını ve başı üzere kaldırıp Yukarı Meclise sunduğunu söylemişti⁶³⁶. Mirza Malla Dadhah olduğu için elçinin elinden mektubu almış ve Meclis üyelerine sunmuş, muhtemelen mektup metnini de *dadhah* okumuştur. Nazarov bu töreni anlatırken Mirza Malla dışında kimsenin ismini zikretmiyor, Mecliste bulunanları genel olarak Vezirler diyor. Neden Mirza Malla'nın ismini öğrenmişti, iyi tanımişti çünkü bu törene katılana kadar Nazarov ile ilgilenen şu Mirza Malla Dadhah idi. Mektup ve Yarlığı Han'a ve Meclis üyelerine sunmak için önceden tercüması yapılmış ve *Dadhahın* sorumluluğunda gerekli hazırlıklar yapılmıştı.

⁶³⁴ Hüdayarhanzade, *Andjuma't Tavarih*, 116, 128, 132, 135.

⁶³⁵ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 346.

⁶³⁶ Nazarov, *Zapiski O Nekatorih Narodah i Zemlyah*, 54-55.

c. Eşik Ağabaşı

Hokand Hanlığı sarayında altın asa tutanlardan birisi *eşik ağabaşı* Han muhafızlarının başı sayılırdı. Han'ın arkasında durarak onun korumasından sorumluydu. Timurlu döneminde de bulunan Eşik Ağabaşılar Buhara'da düşük makamlar arasında yer alıyordu⁶³⁷. *Bahru'l Asrar*'da da gördük Eşik Ağabaşılar Han Meclisinin dış avlusunda sol tarafta ikinci sırada duruyordu⁶³⁸. Ama Hokand'da ki konumu daha yüksek derecedeydi. Hakim Han onu *pervaneci*, *dadhah*, *toksabaların* yanında altın asa tutarak durduğunu söylemişti.

Eşik Ağabaşılar dadhah'lara göre bir alt derecede duruyordu. Biz bunu Şadı Eşik Ağabaşı örneğinde de görüyoruz. *Ancuma't Tevarih* Şadı Eşik Ağabaşı Tacik ve başka emirleri Muhammed Ali Han'a karşı çıkıp kardeşi Sultan Mahmud Han'ı desteklediğinden bahsederken onu *eşik ağabaşı* künyesiyle yazıyor, devamında Hocend hâkimi olarak *Dadhah* künyesini taşıdığını görüyoruz⁶³⁹. Şadı Tacik'in babası Alim Han döneminde Dadhah, Ömer Han döneminde *pervaneci*, *koşbegi* olarak Hocend ve Marğınan eyaleti hâkimi ve *Mingbaşı* derecesine kadar çıkan Şahi Marğınani idi. Muhammed Ali Han döneminde de *koşbegi*, *pervaneci* olup Oratepe'de hâkimlik yapmıştı⁶⁴⁰. Şadı Tacik'in ne zaman *eşik ağabaşı* makamını aldığı bilinmiyor. Muhtemelen, Ömer Han ve oğlu Muhammed Ali Han döneminin ilk yıllarında babası Meclis'de Vezir-i Azam *mingbaşı*, sonra *koşbegi*, *pervaneci* makamıyla iştirak ederken Şadı Eşik Ağabaşı da taht arkasında korumalar başı olarak duruyordu.

Hokand Hanlığında *eşik ağabaşılar* Merkezden ayrılıp başka bölgelerde hâkimlik yaparlarmıydı, bunu örneğimiz olmadığından söylemek zordur. Şadı Tacik Hocend hâkimi (eskiden babasının yönettiği eyalet) olduğunda artık *dadhah* künyesini taşıyordu. Şadı Dadhah Muhammed Ali Han'dan sonra Şir Ali Han döneminde Marğınan hâkimi⁶⁴¹, devletteki makamı da *pervaneci*, *divanbegi* ve *mingbaşı* derecesine kadar yükselmişti⁶⁴². Babası Marğınanı künyesini taşıdığına göre bu aile Marğınan Taciklerinden sayılırdı ve bu Taciklerin Hanlık siyasetindeki yerini şu baba oğul örneğinde de görmemiz mümkündür.

⁶³⁷ Selim Serkan Ükten, *Buhara Hanlığının Askeri Teşkilatı* (1500-1868) (Ankara: TTK, 2018), 165.

⁶³⁸ Bartold, "Tseremonial Pri Dvore Uzbekskih Hanov", 391.

⁶³⁹ Hüdayarhanzade, *Andjuma't Tavarih*, 163, 172.

⁶⁴⁰ Beisembiev, *Annotated indices to the Kokand Chronicles*, 264.

⁶⁴¹ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 673.

⁶⁴² Beisembiev, *Annotated indices to the Kokand Chronicles*, 258.

d. Toksaba – Tugsaba

Tuğ taşıyıcı veya bayraktarların lideri anlamına gelen *toksabalar*⁶⁴³ Şeybaniler döneminden itibaren askeri unvan olarak gelmektedir. Buhara Aştarhani ve Mañıtlar dönemlerinde *toksabalar* orta derecede bir mevkide oldukları biliniyor. Onlar kendi askeri tuğuna sahip kabilelerin askeri birlikleri başında bulunan komutanlardır ve başında bulundukları birlikler bin kişiliktir. Bu yüzden onlar bazen binbaşı olarak kaynaklarda geçiyor⁶⁴⁴. Buhara’da *toksabalar eşik ağabaşılırla* beraber Sarayda at üstünde yürebilme yetkisi de verilmişti⁶⁴⁵.

Hokand Hanlığında da *toksabalar* komşusu Buhara’da olduğu vazifelerle ilgilenmiştir, aynı işleri yapmıştır ama biz Hokand kaynaklarında vazifelerini gösterebilecek örneklere rastlamadık. Öğrendiğimiz, Narbota Biy döneminde Recep Dadhah’ın (sonra Divanbegi oluyor) oğlu Baba Rahim, Kabıl Mirza Tacik oğlu Kurban Muhammedler *toksaba* vazifesinde bulunmuşlar. Sonra Alim Han tahta geldiğinde amcası Hacı Biy tarafında oldukları için Buhara’ya kaçmışlardı⁶⁴⁶. Alim Han döneminde ise Tula Bay Toksaba Hocend’e bağlı Nav kalesi hâkimliğini yaptığını ama sonra fitne kurbanı olarak Han tarafından öldürüldüğünü biliyoruz⁶⁴⁷. Buhara’da da şehir ve kalelere hâkim olarak *toksabalar* tayin ediliyordu⁶⁴⁸.

e. Şığavul ve Hudayçı

Muhammed Hakim Han altın asa tutan hizmetçi emirleri sayarken *şığavul* ve *hudayçıları* zikretmemişti, ama Hanlığın son dönemlerinden bahseden kaynaklarda onların da altın asaları olduğuna dair bilgi vardır. Yaptığı vazifelerinden de Han’a yakın makam sahibi olduğu anlaşılmaktadır. Hakim Han’ın zikretmediğinin sebebi belki o dönemlerde Şığavul, Hudayçılar daha alt derecede bulunduklarındandır, sonradan dereceleri yükselip Han tahtının arkasında altın asayla durabilecek makama gelmişlerdir. Belki de Hakim Han döneminde de olup ta ama *dadhah* ve *toksabalardan* alt derecede oldukları için zikretmeye

⁶⁴³ Tuğsaba sonradan teleffüz değişimine uğrayıp Toksaba olmuş olabilir çünkü Hokand kaynaklarında Toksaba توكساباي olarak yazılmaktadır.

⁶⁴⁴ Ükten, *Buhara Hanlığı’nda Askeri Teşkilat*, 166, 167.

⁶⁴⁵ Mirzo Olim Mahdum, *Tarihi Türkiston*, 240.

⁶⁴⁶ Niyoz Muhammad, *İbratu’l Havokin*, 63; Hüdayarhanzade, *Andjuma’t Tavarih*, 91.

⁶⁴⁷ A.g.e., 109-111; Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu’t Tavorih*, 300.

⁶⁴⁸ Muhammad Ali Bolcuvoni, *Tarihi Nofei* (Taşkent: Akademiya, 2001), 23.

gerek duymamıştır. Sonuçta Sultan Said Han döneminde (1863-1865) bu makam sahipleri altın asa tutarak Mecliste bulunuyorlardı.

Tarihçi ve aynı anda *mingbaşı* Alımkulu Emirleşker yanında bulunup ona hizmet eden Muhammed Yunus kendisine *şığavulluk*, Ahrar Han Töre'ye *hudayçılık* makamının veriliş tarihini şöyle beyan ediyor: “Selamlaşma törenine toplandığımızda Yakup Bek Badavlat elinde özel kaftan ve altın taşlarla süslenmiş asa ile yanıma gelip kaftanı giydirdi sonra ‘Siz Şığavulsız’ diye asayı elime verdi. Ahrar Han Töre Şığavul’a ise Mirza Ahmad Koşbegi aynı şekilde kaftan giydirip asayı verirken ‘Siz Hudayçısız’ demişti”⁶⁴⁹. Makam verilme töreninde sesli olarak yeni makam ismini söylenmesi bir siyasi gelenek halindedir, diğer makamları veriliş vaktinde de aynı şekilde olduğu büyük ihtimaldir. Muhammed Yunus *şığavul* olmadan önce *mirzabaşılık* yapıyordu. Ahrar Han Töre'nin önceden Şığavul olması Hudayçı olup yerine Muhammed Yunus geçmesi Merkez Teşkilatta bir *şığavul* faaliyet gösterdiğinin kanıtı diyebiliriz.

Şığavul ile Hudayçının vazifeleri birbirine yakındı, işleri beraber yürütüyorlardı o yüzden iki makamı bir bölümde veriyoruz. İki makam da Hanlığa gelen-giden elçilik işlerinden sorumluydu. Dış ülkelerle giden elçileri Şığavullar hazırlıyor, gelen elçilerle ise Hudayçılar meşgul oluyordu. Elçilerin karşılanması, konaklama ve tüm ihtiyaçlarını Hudayçılar, onlarla diplomatik ilişkileri yürüten Şığavul oluyordu.

Ömer Han seferde olduğu vakitte İstanbul'a, Halife huzuruna gönderdiği Mir Kurban'ın dönüşte Hive elçisiyle beraber geldiği haberini alır almaz onları karşılamak ve onlarla ilgilenmek için *şığavul* ve *hudayçı*'yı göndermişti. İki emir hemen yola çıkıp onları yolda karşılayıp munasip eve yerleştirmişlerdi. Sonra Ömer Han Payıtaht Hokand'a dönerken ‘Kutlu Görünüş’ için hazırlıklar yapılması konusunda emretmişti. Elçilik heyeti Hokand'a Kutlu Görünüş törenine gitme yolunda atlarından inip yürerek gitmişler ve yolda Şığavul ve Hudayçıların organize ettiği karşılama törenini görüp heyret içerisinde kalmışlardı⁶⁵⁰. Hanlar sarayda olsun veya seferde gelen elçileri karşılamak için Şığavul ve Hudayçıları gönderdiğine dair kaynaklarda başka örnekler de vardır, onlar elçileri yoldayken karşılayıp Han huzuruna çıkmaları için hazırlık yaparlardı, tüm ihtiyaçlarını karşılardı.

⁶⁴⁹ Muhammad Yunus Taib, *Tarihi Alımkulu Emirleşker*, Özbekistan İlimler Akademisi Beruni Şarkşınaslik Enstitüsü Ktp, nr. 12136, 43a-43b.

⁶⁵⁰ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 378, 440.

Şığavulu biz Hanlığın Dış İşleri Veziri olarak da görebiliriz. Sultan Said Han'ın Veziri Azamı Alımkulu Emirleşker Muhammed Yunus Şığavul'a Hokand Hanlığı'nın dış ülke temsilci elçileri hazırlama ve gönderme işini yüklemişti. Rum Sultanlığına Ahmad Hoca İşan, İngiliz Devletine Molla Hocabek Hudayçı, Kabul ve Kandahar'a padişah Emir Şır Ali Han huzuruna Kasanlı Muhammed Nazar Eşik Ağası, Cammu ve Keşmir Maharacası'na Hokandlı Taş Hoca Sudurları elçi olarak göndermişti. Kendisi de Ramazan bayramı günü (1863-1864 yıllarda) Çin'e bağlı Kaşgar'a doğru yola çıkar, amacı Hokand'ın Kaşgar'daki Aksakalı Şükürhan yerine Hamrakul Eşik Ağası'nı Aksakal olarak koyup geri dönmek. 16 günde Kaşgar'a ulaşip oranın hâkimi Kutlubek ve Çin yetkilileriyle resmi alakalarda bulunup Kurban bayramından sonra Çin elçisiyle Hokand'a geri dönmüştü⁶⁵¹.

B. Ordada Görev Yapan Makamlar

1. Dasturhançı (Hansalar)

Dasturhançı Ordada yemek işlerinden sorumlu görevlilerin en başıydı. Resmi törenlerde sofrayı o organize ederdi, Han sofrası hazırlıklarını da o yapardı. Hanlıkta bu makam sahibi *han salar* olarak da biliniyordu. Hakim Han Ömer Han'ın kendi düğünü için hazırlanan töreni beyan ederken hazırlanan sofraları Hansalar *dasturhançılar* büyük emek harcayıp kurduğunu söylemişti⁶⁵². Ordadaki Kutlu Görünüş törenleri olsun ve bütün merasimlerde *dasturhançılar* sofrayı işinden sorumluydular. Han sefere çıktığında da *Dasturhançılar* onunla beraber çıkar ve o vakitlerde Han sofrası dışında seferde gerçekleşen meclis ve merasimlerin sofralarını da, gelen elçilerin sofralarını da kurardı. Örneğin, Ömer Han'ın Zamin kalesini kuşatması sırasında Hive Hanıdan elçilik heyeti gelmiş, onlara özel yer ayırıp barınma ihtiyaçları için *dasturhançılar* tayin edilmişti. Han'ın özel emriyle elçilere sofralar kurulmuş yeme içme için çeşitli nimetlerle doldurulmuş ve yemekler her saatte yenileniyordu. *Dasturhançılar* yemek dışında onları memnun etmek için Han'ın özel hediyealarını de dağıtmıştı⁶⁵³.

Dasturhançılar biz kaynakları incelerken sadece Ordada yemek işleri görevlisi değil Han'ın yanında emir olarak savaşlarda iştirak ettiğini, kendisine bağlı birlikleri olduğunu, şehir ve kalelere hâkim olduklarını öğrendik. Elbette onlar Ordada görevli olan

⁶⁵¹ Muhammad Yunus Taib, *Tarihi Alımkulu Emirleşker*, 39a-39b.

⁶⁵² Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 422.

⁶⁵³ Mirza Kalandar Muşrif, *Şahname-i Ömerhani*, vr. 2b-3a.

dasturhançılarla aynı derecede değillerdi, ama *dasturhançı* unvanını taşıdıkları ilgimizi çekiyor. Hizmetçi sınıfından Emir derecesine çıkıyor ama eski unvanını değiştirmiyor, demek ki *dasturhançı* mensibi aynı anda bir unvan olup bir üst makama çıkana kadar emirler bu unvanı kullanmaya devam etmişlerdir.

2. Mirahur

Ordadaki *mirahurlar* Han ve ailesinin atları ve ahırlarından sorumlu önemli görev sahibi idiler. Atlarla ilgilenmek, onların eğitimi, sağlığı, yemesi, içmesi her işini *mirahurlar* yapardı. Onlar hizmetçi sınıfının daha üstünde duruyorlardı, hesap, iktisat ilımı sahibi olmaları lazımdı. Yemleri temin etme, miktarını belirleme ve onunla ilgili harcamaları iyi hesaplamaları gerekirdi. Sefer zamanında atları hareket günleri onların sayısına göre yem toplayabilmeleri ve bu kadar yemi taşıyabilmeleri, bunları doğru birşekilde yürütmeleri lazımdı. Bir ordu sefere çıktığını düşünelim, 40 bin askerlik ordu diyelim onların yarısının atı olduğunu düşünürsek 20 bin eder ve bu 20 bin at bir yerden başka yere gidiyor günler veya aylar sürüyordu, onlara yem işini halletmek zordur ve bunu *mirahurlar* yapardı. Bu işleri yapabilmeleri için sayıların da fazla olması lazımdı ki sadece Hüdayar Han döneminde 300 adet *mirahur* devletten maaş alarak bu hizmeti yaptıkları malumdur⁶⁵⁴.

Mirahur sayısının fazla olması onları yönetecek büyüğünü de olması lazımdı, onlar *mirahur-ı kalan* veya büyük *mirahur* diye adlandırılıyordu. *Mirahur-ı Kalan* Ordada attan indmeden gezebilmek yetkisine de sahipti⁶⁵⁵. Onlarda hükümdar tarafından verilen özel mühür de bulunuyordu ki, resmi mektuplarda şu mührü kullanıyorlardı⁶⁵⁶.

3. Tunkatar

Tunkatarlar sarayda Han ve ailesinin güvenliğinden sorumlu kişilerdi. Han'ın dinlenmesini sağlamak, sefer zamanında onu korumakla vazifelendirilmişti. *Tunkatarlar* Han dinlenirken kapı önünde durur sabaha kadar uyumazdı⁶⁵⁷.

⁶⁵⁴ Nabiyev, *İz İstorii Kokandskovo Hanstva*, 261.

⁶⁵⁵ Mirzo Olim Mahdum, *Tarihi Türkiston*, 240.

⁶⁵⁶ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 117.

⁶⁵⁷ Mirzo Olim Mahdum, *Tarihi Türkiston*, 165.

Han'ın *tunkatarı* özel koruma olduğu için her zaman Han'ın yanında bulunuyordu. Kutlu Görünüşte iştirak ettiği hakkında Hakim Han'ın verdiği bilgilerden de öğrenebiliriz. Ömer Han Kutlu Görünüşün son günlerinde kendine yakın emirlerine hediyeeler dağıtıyor, ama o sırada Han'ın Muhammed Yusuf adlı *tunkatarı* dışarıda bulunduğundan hediyeelerden habersiz kalıyor ve içeriye girdiğinde herkes kendi uluşunu almış kendisine hiçbir şey kalmamıştı. Sonra Han'a benim uluşumu nasıl vereceksiniz diye şaka tarzında soru sormuştu⁶⁵⁸. Muhammed Yusuf Tunkatar'ı Hakim Han eserinin çok yerinde sıcak anılarla hatırlıyor. Onun söz ustası olduğunu, emirler arasında şakacı tarzıyla meşhur olduğunu, sıradan bir ailenin çocuğu olsa da Ömer Han ve oğlu Muhammed Ali Han ile samimi olduklarını dile getiriyor.

⁶⁵⁸ Muhammad Hakim Han Töre, *Muntahabu't Tavorih*, 409-410.

SONUÇ

Hokand Hanlığı Merkez Teşkilatı konulu tezimizde hükümdarın meşruiyeti, kullandığı unvanlar, yönetim merkezi olan *orda*, ona yakın makamdaki idarecilerin kimler olduğu, bunların hangi toplumsal gruplardan geldiği tespit edilmeye çalışıldı. Bunun için Hanlığın kurulduğu ve yayıldığı coğrafyayı tespit etmek önemli idi. Hanlığın nüfusu ve sosyal dokunun nasıl olduğu meselesi, meşruiyetin neye dayanarak sağlandığını ve hanlık makamının hangi gücünün kaynağını gösterdiği için önemli idi. Bu nedenle Hokand hanlarının mensup olduğu Ming boyu hakkında bilgi verildi. Hanedanın dönürlük ilişkisi ile etrafına topladığı ve merkez teşkilatında görev alan kişilerin mensubu olduğu kutlu aileler, ulema, askeri anlamda destek aldığı gruplar üzerinde duruldu. Hanlıkta en üst düzey idareci olan hanların konumu, bunu yansıtan en önemli gösterge olan hanların kullandıkları unvan ve lakaplar, ana kaynaklarda onlar için kullanılan sıfatlar ana kaynaklardan tespit edildi. Merkez teşkilatında yer alan askeri ve idari güç sahibi emirler, ulema sınıfı ve bunların konumu, meclis ve meclis üyeleri, han ordası (saray) yapısı, mimari ve idari durumu ortaya kondu. Bu bulgularımızın daha önce bu konularda yapılan çalışmalardan bazı noktalarda daha ileri bir düzeye ulaştığını düşünüyoruz. Tezimizde kullanılan malzeme çeşitliliği, incelemenin ayrıntılı olması ve yetkinliği ile bulgular önceki araştırmalardan farklılık sağladı.

Hokand Hanlığı sınırları üzerinde çalışmalarımız sonucu ulaştığı en geniş sınırların tespiti yanında genişleme politikasına etki eden iç ve dış nedenler üzerinde duruldu. Mesela, Hanlığın kuzeybatıya doğru genişlemesinin sebeplerinden birisi Sir Derya nehrini kontrol altına alarak güzergâhındaki büyük ve küçük bütün şehirleri ele geçirmektir. Dolayısıyla Taşkent ve Türkistan vilayetlerini ele geçirerek nehrin kaynağından Aral Denizine döküldüğü yere kadar ki yerleri hâkimiyeti altına almış oldu. Bunun gibi, batı, güney ve doğuya doğru genişlemesinin de çeşitli sebepleri vardı, tezimizin ilk bölümünde ayrıntılı olarak anlattığımız üzere buralardaki kaleler, savunma hattı ve idare merkez işlevi görüyordu. Hanlık sınırları içerisindeki merkez şehirler ve ona bağlı küçük şehirler, kaleler tespit edildi. Bu bulgularımız, konumuz dışında tarihi coğrafya için de önemlidir. Hanlığın genel sınırıyla beraber vilayetlerin de kendi sınırları olduğu, iki vilayet arasındaki sınır kaleleri de tespit edildi. Bugüne kadar incelediğimiz Hokand Hanlığı üzerinde yapılan araştırmalarda sınırlar konusu açık ve detaylı şekilde çalışılmamıştı. Devletin sınırları tahmini olarak gösteriliyordu. Aynı şekilde vilayetler ve sınırlarına ilişkin bilgiler

kaynaklarda açıkça verilmemektedir. Vekayinamelerde anlatılan olayları daha ayrıntılı değerlendirerek ve bir olayı farklı kaynaklardaki versiyonlarıyla karşılaştırarak, hanların seferlerini inceleyerek, geçtiği güzergâh üzerindeki vilayet hâkimlerinin karşılama törenleriyle ilgili kayıtları değerlendirerek sınırları tespit ettik. Benzer şekilde iki vilayet arasındaki sınırları da vilayet hâkiminin, han veya hanın gönderdiği yüksek makamdaki kişiler için yaptığı karşılama törenini yaptığı yerlere göre belirledik. Vilayet hâkimi hanı karşılamak için kendi hâkimiyetindeki vilayetin sınırına gidiyordu ve hanı kendi merkez şehrine davet ederek sarayına getiriyordu. Böylelikle, Hanlığın sınırlarını ve Hanlık içindeki vilayet sınırlarını tespit ettik.

Coğrafi durum, Hanlığın genişleme politikası ve vilayetler, merkez şehirler ve onlara hâkim tayin meselesi Merkez teşkilatın önemli hususlarından biridir. Hanlık içindeki vilayet hâkimlerinden bazıları meclis üyelerinden biri olabiliyordu. Yani, devletin en yüksek makamlarından birisine sahip olan kişi aynı anda bir vilayet hâkimliğine tayin ediliyordu. Dolayısıyla bu durum o vilayetin devlet için ne kadar önemli olduğunu gösteriyordu. Mesela, Taşkent hâkimi Leşker Koşbegi, Han huzurundaki mecliste bulunuyordu ve koşbegi olduğu için meclisin en önemli yerlerinden birinde duruyordu. Bunun gibi başka vilayet hâkimleri de merkezde protokolde yer alıyordu. Hanlığın coğrafi durumunu ve vilayet hâkimlerini, bunların hâkimiyet alanlarını incelemekle Merkez Teşkilatı daha iyi anlamamız mümkün oldu.

Tezimizin Hokand Hanlığı'nın sosyal yapısı kısmında belirttiğimiz üzere Hanlık bünyesinde yerleşik ve göçebe toplumlar, Özbek, Kazak, Kırgız, Tacik kabileler yer alıyordu. Bunlar içinde kutlu aileler diye bilinen seyyidler, hocalar ve başka dini zümreler etkiliydi. Bu zümreler merkez teşkilatı mensubuydular, hanın meclisinde, protokolde yer alıyorlardı. Han hanedanıyla ve önde gelen beylerle dünürlük ilişkileri mevcuttu, devletin en yüksek dini makamlarında da onlar bulunuyor, vilayet veya şehirlere de onlar hâkim, vali olarak tayin ediliyordu. Hokand hükümdarlarının bu aileler ile kurdukları dünürlük ilişkileri yoluyla meşruiyetlerini pekiştirdiklerini tespit ettik ve dini gruplardan yapılan evliliklerin bir güç kaynağı olduğunu gördük. Hokand Hanlığı'ndaki dini zümrelerden Mahdum Azami, Hoca Ubeydullah Ahrar, Mevlana Lütfullah Çusti soyundan gelen aileler, Çadək hocaları ve Afaki seyyidler öne çıkmaktadır. Bu aile mensuplarıyla han soyu arasındaki evlilikler çok sayıda olduğundan dünürlük bağlarını da takip etmek zordu. Dolayısıyla bunu gösteren bir şecere oluşturduk (bkz. Ek 1). Hanedanın kız ve erkek çocuklarının hangi kutlu aile mensubuyla evlendikleri ve onların da çocuklarının yaptıkları evlilikler gösterilmiştir.

Şeceredeki evliliklere dikkat edersek ilk handan son han ailesine kadar hanedanın kutlu ailelerle sıkı dünürlük ağı oluşturdıkları görülmektedir.

Hokand hanlarının kabilesi olan Minglerin Hokand Hanlığı'nın kuruluşuna kadarki durumları ve kökenleri hakkındaki görüşler, güneye inmeleri, Hokand Hanlığı sahasındaki varlıkları, Şeybani Hanlığından önce de kaynaklarda adlarının geçtiği tespit edildi. Minglerin Fergana Vadisine yerleşmeleri ve hanedan olarak ortaya çıkmaları rastgele olmadı. Mingler çoğu araştırmacının söylediğinin aksine, Fergana Vadisi'nde etkili olan Çadak Hocalardan hâkimiyeti devralıp tahta çıkmadılar, bir boya dayanarak gücünü geliştirmiş bir önceki Aştarhaniler devrinde de idarede yer almışlardı. Mingler Çadak Hocaların gücünü azaltarak kendi hâkimiyetini güçlendirmiş olabilirler, ama bu onların Fergana Vadisinde meşru hanedan olmasını sağlayan asıl neden değildi. Ming beylerinin Şeybanî sonra Aştarhanî hanedanlarına hizmet ettiklerini, Mangıtlar gibi onların da Atalık unvanıyla görevde olduklarını tespit ettik. Minglerin Fergana Vadisine yerleşmeleri Buhara hanlarının siyasetiyle olmuş ve Ming beyleri Aştarhanîlerin Fergana'daki valilerine “Atalık” olarak hizmet ediyorlar ve aslında bölgeyi kendileri yönetiyordu. Buhara'nın zayıflamasıyla iktidara gelme fırsatı buldular, önde gelen kişilerle halkın Mingleri bir hükümdar hanedanı olarak görmesi ve ilan etmesi bu sayede olmuştu. Atalık, Biy ve Han unvanlarını kullanmaları da bu fikrimizi kuvvetlendirmektedir.

Minglerin içinden çıkan han soyunun Hokand tahtına çıktıktan sonra 19.yüzyıl başlarında kendilerini Timur soyu ile irtibatlandırmaya başladıklarını görmekteyiz. Bu destansı anlatıların ortaya çıkış sebeplerini, neden ihtiyaç duyulduğunu tartıştık. Han şecerelerinin çeşitli versiyonlarını bir araya getirerek onları karşılaştırmalı tahlil ettik. Altın beşik hikayesi ile Şeybaniler ve Aştarhanilerden de eski ve köklü bir yapıya bağlanma çabası görülmektedir. Bu destansı anlatılarda Cengiz soyu yerine Timur soyunun meşruiyet için referans alınmasının dikkat çekici bir dönüm olduğunu söyleyebiliriz.

Hükümdar olarak tahta oturan, kendileri için nasihatname ve tarih kitapları kaleme alınan Hokand hanlarının kullandıkları unvanlar araştırmacılar arasında Hanlığın ne zaman kurulduğu sorusuyla birlikte tartışmalara konu olmuştur. Birincil kaynaklardan elde ettiğimiz bilgilere göre Hokand hükümdarları kronolojik olarak ilk başta *atalık*, sonra *biy* ve Alim Han'dan (1799-1810) başlayarak *han* unvanını kullanmışlardı. Bu nedenle araştırmacılar Alim Han'ın Han unvanını kullanması nedeniyle Hanlığın kuruluşunu da onun döneminden başlatıyorlar. Biz çalışmamızda bu unvanların alınma sebeplerini, *atalık*,

biy ve *han* unvanları arasındaki farkları ve birinden diğerine geçiş süreçlerini inceleyerek Hanlığın kuruluş sürecini ortaya koymuş olduk. Ayrıca birincil kaynaklar Hokand Hanlığı'nın başlangıcı ile ilgili olarak Şahrüh Biy Atalık'tan başladığını açıkça yazmıştır. Atalık, Biy ve Han'ın hükümdarlık unvanları olduğunu ifade etmişlerdi. Buna göre bu unvanların farklı olması, devletin ne zaman kurulduğu meselesi kadar, kurulduktan sonra geçirdiği evreleri göstermesi bakımından da önemlidir. Bu unvanlar idari nüve etrafında artan gücün düzeyini, Hanlığın siyasi durumunu yansıtmaktaydı. Bunların yanısıra Hokand hükümdarlarının dini karakterlerine işaret eden unvanları da vardı. Emirü'l-Müminin, Emirü'l- Müslimin, Ebu'l-Muzaffer gibi dini menşeli unvanları, cihanpenah, Turan memleketinin hükümdarı, adaletli şah, şehriyar, adaletperver, emir-i dilir, sultan-ı zaman gibi onlar için kullanılan sıfatları kaynaklardan tek tek bularak ilgili bölümde sıraladık.

Hokand Hanlığında hanların eşlerine “Ayım” denilirdi ve Hanlığı merkezinde bu hanımlar önemli bir mevki işgal ediyordu. Bunu hem orda yapısında hem de Hokand hanlarının yaptıkları evliliklerde görebiliyoruz. Yukarıda belirttiğimiz gibi bu dönürlük ağını göstermek için tarafımızdan hazırlanan şecere, tezimizde ek olarak yer almaktadır. Hokand hanlarının yaptıkları evlilikler onlara meşruiyet kazanmak, ittifak kurmak, iktidarını güçlendirmek noktalarında hizmet etmiştir. Araştırma eserlerinde hanların eşlerinden bahsedilirken “filan ayım” ifadesi kullanılıyor fakat hanın eşleri ve kızlarına özel isim veya sıfat verilmesi üzerinde durulmuyordu. Zaten hanedandaki eşler, kız çocuklar ve harem hakkında yeterince çalışma yoktur. Ana kaynaklara dayanarak çalışmamızı iki hanın Abdurrahim Biy (1721-1733) ve Abdülkerim Biy'in (1733-1750) eşi olan Ayçuçuk Ayım (Kenagas Ayım) merkezli yürüttük. Bu iki evliliğin devletin iç ve dış siyasetindeki etkilerini ve başka önemli hususları gözlemledik. Ayçuçuk Ayım'dan sonra çocukların evliliklerinde de bu etkenlerin devam ettiğini tespit ettik. Tezimizin ilgili bölümünde isimler ve evlilik bağları ayrıntılı olarak gösterildi.

Hanlığın merkezi olan Hokand şehri, Hokand'ın merkezi ise han sarayı yani devletin merkezi olan han ordası idi. Dolayısıyla merkez teşkilatın en önemli noktalarından biri de han ordasıdır. Merkez Teşkilatı hükümdar ve etrafındaki görevliler, meclisteki protokolde yer alanlar ve oturma düzenleri, mimari olarak artık çadır değil bina haline gelmiş olan han ordası tezimizin üçüncü bölümünü oluşturdu. Hokand Hanlığı'nın hüküm sürdüğü 167 yıl (1709-1876) içerisinde 19 Han tahta oturmuş ve toplam 6 adet Orda inşa edilmişti. Bunlar Şahrüh Biy Ordası, Abdurrahim Biy Ordası, Abdülkerim Biy Ordası, Narbota Biy Ordası, Ömer Han Ordası ve Hüdayar Han Ordası isimleriyle biliniyor. İçlerinden sadece sonuncusu

olan Hüdayer Han Ordasının bir kısmı günümüze kadar ulaşabildi. 1865 yılında başlayıp 1872’de tamamlanan Hüdayer Han Ordasının büyük bir kısmı Rus istilasında, Ruslar tarafından tahrip edilmiş ve yıkılmıştı. Ordadaki 119 odadan sadece 19 tanesinin günümüze kadar korunduğunu dikkate almak Orda’nın büyüklüğü ve durumu hakkında fikir vermek için yeterlidir.

Hüdayer Han ordasının mimari biçimiyle ilgili araştırma eserleri, seyyah ve elçilerin raporlarına dayanarak elde ettiğimiz bilgilere göre, Hüdayer Han ordasının sadece iç saraydaki harem dışındaki bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Dış ve orta saray, bahçe kısımları yok olmuştur. Ordanın iç saray kısmını birkaç defa bizzat ziyaret ettiğimiz için kaynaklarda verilen bilgileri değerlendirmemiz daha kolay oldu. Diğer kısımlarını tarihi kaynaklar, eski resim ve çizimler üzerinden inceledik. Şahruh Biy ordası 1709-1710 yıllarında Hokand’ın kuzeyindeki Köktonlu Ata bölgesinde inşa edilmişti. Abdurrahim Biy ordası Tepekorganda, Abdülkerim Biy ordası Köktonlu mahallesinde yapılmıştı. Abdülkerim Biy’in yaptırdığı bu orda Eski Orda adı ile meşhur olmuş ve Hanlığın sonuna kadar varlığını korumuştur. Narbota Biy, Eski Orda’yı Erdana Biy’in çocuklarına bırakmış ve kendine yeni bir orda inşa ettirmişti. Narbota Biy’in Ülkensaray kanalının sol yanında yaptırdığı ordası sade bir yapıdaydı. Ömer Han gücünü yansıtmak için daha gösterişli bir orda inşa etmeyi tercih etti. Hüdayer Han bir süre Eski Orda’yı kullanmış, üçüncü kez tahta çıktığında yıkılmış olan Ömer Han ordası yerine kendi ordasını inşa ettirmişti. Eski Orda’da babası ve abisi ‘fitne sonucu’ öldürüldüğü için yıktırıp yerine medrese yaptırmıştı. Hanların tek bir ordayı sürekli kullanmak yerine kendi ordalarını yaptırmayı tercih ettiklerini görüyoruz.

Orda’da gerçekleşen merasimler arasında *Han Köteriş* yani tahta çıkma töreni, elçi kabulü ve göreve tayin törenleri çok önemliydi. Bu törenlerin gerçekleşme tarzları, törene katılanların kimlerden oluştuğu, onların törendeki konumu ve başka detaylar da merkez teşkilatını yansıtmak bakımından büyük önem taşıyor. Tahta çıkış töreninde hanı beyaz keçeye oturtup dört köşesinden devletin en yüksek makamındaki kişiler kaldırıyordu. Elçi Kabul merasiminde hanın yanındaki emirler ve ulemanın konumunu, oturma düzenini incelediğimizde bu düzenin Han Meclisi’yle aynı olduğunu gördük. Bu konuda elçi raporlarındaki bilgiler ile vekayinamelerdeki bilgiler örtüşmektedir. Göreve tayin etme/atama merasimi han ordasında gerçekleşen önemli törenler arasındaydı. En önemlisi Han Kaldırma (Han Köteriş) yani tahta çıkış töreni olan bu törenler iç saray diyebileceğimiz Devlethane, Erk-i Ali, Orda-i Ali isimleriyle anılan kısımda cereyan ediyordu. Hükümet idaresi sayabileceğimiz, külliye, Divan binası, Alî Mahkeme ve Mirzahane (defterhane)den

oluşuyordu. Darü's-Selam avlusu, Selamhane, Görünüşhane, Huzur-u Mübarek olarak kaynaklarda zikredilen yer, Han'ın kabulhanesi idi ve törenleri burada yapılıyordu. Hücre-i Has veya altın süslemeleri nedeniyle Zerrin diye anılan oda hanın yakın emirleri ile istişare için kullandığı odaydı. Misafirhane, hazine, darphane, Han'ın özel yaşam alanı olan Şahnişin, buraya dahil olan ve 12 yaşını tamamlayan şehzadelerin yaşadığı hanzadeler avlusu Harem Orda'da yer alan bölümler arasındaydı. Bütün bu birimler müesses bir yapının mimariye yansması halidir.

Hokand Hanlığındaki Meclis, emirler ve ulema meselesini tezimizin dördüncü bölümünde inceledik. Diğer Türk-İslam devletlerinde olduğu gibi Hokand Hanlığı'nda da devletin iç ve dış siyaseti mecliste alınan kararlarla yürütülüyordu. Han Ordasında toplanan ve en üst düzey idare organı olan Meclis, merkez teşkilatın önemli bir parçasıdır. Hokand Hanlığı'nda meclisin düzeni, işleyişi kendisinden önceki devletlerle aynı diyebileceğimiz kadar benzerdi. Buhara Hanlığında yazılan *Bahru'l Asrar*'da tasvir edilen Buhara Hanlığındaki meclis düzeni, emirler ve ulemanın oturma şekli ile Hokand Hanlığı kaynaklarındaki Meclisle ilgili topladığımız bilgileri karşılaştırdık. Buhara Hanlığı ile Hokand Hanlığı'ndaki düzenin neredeyse aynı olduğu görüldü. Emirler ve ulemanın unvan ve mensip isimlerinin de benzediğini gördük. İki Hanlığın meclis düzeniyle ilgili benzerliği oluşturduğumuz grafikte (bkz. Ek3, Ek4) de görmek mümkündür. İki dönem arasında neredeyse iki yüz yıl fark var ama aynı devletçilik anlayışının devamı oldukları için düzenin, teşkilat yapısının bu kadar benzer olduğunu düşünebiliriz.

Buhara'da meclis ismi "Töre-i Hümayun", Hokand Hanlığı'nda ise "Kutlu Görünüş" diye adlandırılmıştı. Kaynaklarda Kutlu Görünüş özel isim olarak geçiyordu, ama Hokand Hanlığı ile ilgili modern araştırmalarda bu ismin kullanıldığını görmedik. Çalışmamızda kaynaklarda geçtiği şekli ile "Kutlu Görünüş" ismini kullandık. Kutlu Görünüş'te hanın sol tarafında emir sınıfı derecelerine göre oturuyor, sağ tarafında ise ilim adamları, ulema sırayla yer alıyordu. Tahtın karşısındaki vezirleri, taht arkasındaki makam sahiplerini de tespit ettik. Bu oturma düzeni devletteki hiyerarşiyi de gösteriyordu. Meclisteki en yüksek makam sahibinin yerinden en alt derecedeki kişinin yerine kadar kesin olarak belirlenmişti. Bu makam sahiplerinin kim oldukları da önemliydi, biz önce makam vazifeleri hakkında bilgiler vererek kimlerin bu göreve getirildiğini ortaya koyduk. Bu mevkiilere atanan kişilerin soylarına dikkat ettiğimizde tezimizin giriş bölümünde ayrıntılı olarak üzerinde durduğumuz sülale ve sosyal gruplara mensup olduklarını görmek mümkündür. Han merkezde olmak kaydıyla tahtın arkasında yer alan pervaneci, dadhah, eşik ağa başı,

toksaba, şigavul, hanın şahsı ile ilgili görevlilerdi. Sol kolda Nakip, emirler, Atalık yer alıyordu ki bunlar idari askeri görevlerdi. Sağ kolda yer alan Şeyhülislam, Hace-i Kelan, Kadı-i Kelan, Kadıasker, Kadı Reis (muhtesip) Sadr gibi makamlar da ilmiye mensuplarının işgal ettiği makamlar olarak hiyerarşiyi tamamlıyordu. Bunların hangi işlerle iştigal ettikleri üzerinde duruldu. Bunların dışında protokolde yer almayan ancak Han'ın Ordasında görevli Hansalar (Dasturhancı), Mirahur, saray ve han ailesinin güvenliğinden sorumlu Tunkatar, üzerinde durduğumuz makamlardır.

Hokand Hanlığı devrinde yazılmış kaynakları merkeze alarak, bizim tespit ettiğimiz bazı bilgiler verebildiğimiz bu birimleri tespit ederek Hanlığın teşkilatlı bir yapısı olduğunu görmüş olduk. Bir çerçeve oluşturarak haklarında bilgi verdiğimiz makamların her birisi müstakil çalışmalara konu olabilir. Bunun dışında Hanlığın taşra teşkilatı üzerinde yapılacak çalışmalar, modern öncesi ve erken dönem Orta Asya başka deyişle Türkistan Vilayeti sahasındaki sosyal ve kültürel tarihi daha iyi anlamamızı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

A. Ana Kaynaklar

Abu Ubeydullah Taşkandi. *Hulasatu'l Ahval*. 2084. Özbekistan İlimler Akademisi Şarkşinaslik Enstitüsü Ktp.

Anonim. “Obozrenie Kokandskovo Hanstva v Nineşnem evo Sostoyani”. *Zapiski Imperatorokovo Ruskovo Geografiçeskovo Obşestva* içinde, 176-216. Petersburg, 1849.

Avaz Muhammad Attar Hokandi. *Tarihi Cihannüma*. 9455. Özbekistan İlimler Akademisi Beruni adındaki Şarkşinaslik Enstitüsü Ktp.

Avaz Muhammad Attar Hokandi. *Tuhfatu't Tevarihi Hani*. C 440. Rusya İlimler Akademisi Doğu Yazma Eserler Enstitüsü Ktp.

Avaz Muhammad Attor Hokandi. *Tarihi Cihannuma-*. çev. yay.haz. ŞodmonVohidov. 2012. Taşkent: Akademnaşr, 2012.

Dilşad Barno. *Tarihi Muhajiran*. yay.haz. M. Kadirova. Taşkent: Fan, 1994.

Fazli Namangani. *Mecmua-i Şairan*. 7510. Özbekistan İlimler Akademisi Şarkşinaslik Enstitüsü Ktp.

Fedçenko, Aleksey. *V Kokandskom Hanstve*. St. Petersburg, 1875.

Grigori, Vasili. *O Nekotorih Sobitiah v Buhare, Kokande i Kaşgare*. *Zapiski Mirzi Şemsa Buhari*. Kazan, 1861.

Hüdayarhanzade. *Andjuma't Tavarih*. Rusçaya çev. yay.haz. Şodmon Vohidov. Taşkent: Yangi Asr Avlodi, 2011.

Hüdayarhanzoda. *Anjuma't Tavorih*. Özbekçeye çev. yay.haz. Şodmon Vohidov. Taşkent: Yangi Asr Avlodi, 2010.

İshak Han Töre Ibret. *Tarihi Farğona*. 11616. Özbekistan İlimler Akademisi Şarkşinaslik Enstitüsü Ktp.

İshakhan Töre İbrat. *Tarihi Fergana*. Taşkent: Manaviyat, 2005.

Mahmud Hakim Yayfani. *Hullasu't Tevarih*. 304. Özbekistan İlimler Akademisi Şarkşinaslik Enstitüsü Ktp.

Mahzuni. *Fargana Hanlarının Tarihi*. Kırgızca çev. Moldo Sabır ve O.Sooron Sopi. Bişkek: Turar, 2007

Mirza Alim ibn Mirza Rahim Toşkandi. *Ansobu's Salatin va Tavarihu'l Havakin*. çev. Salican Yoldaşev (Rusça). Taşkent, 2007

Mirza Alim Muşrif. *Hokon Honligi Tarihi - Ansobu's Salatin va Tavarihu'l Havakin*. nşr. A. Matğoziev ve M. Usmonova. Taşkent: Gafur Gulam, 1995.

Mirza Badi Divan. *Majmau'l Arkam*. Moskova: Nauka, 1981.

Mirza Badi Divan. *Madjma al-Arkam: Priyemi Dokumentatsii v Buhare XVIII v*. Tıpkıbasım, çev. A.Vildanova. Moskova: Nauka, 1981.

Mirza Kalandar Muşrif. *Risale-i Askeriye*. B1001. Rusya İlimler Akademisi Doğu Yazma Eserler Enstitüsü Ktp.

Mirza Kalandar Muşrif. *Şahname-i Ömerhani*. C 471. Rusya İlimler Akademisi Doğu Yazma Eserler Enstitüsü Ktp.

Mirza Olim Muşrif. *Ansobu's Salotin va Tavorihu'l Havokin*. yay.haz. A.Matğoziyev ve M.Usmonova. Taşkent: Gafur Ğulom Yayınları, 1995.

Mirza Şams Bukhari. *Tarikhi Bukhara, Khoqand and Koshghar*. tsh. thk. Muhammad Akbar Athiq. Tehran, 1998.

Mirzo Olim Mahdum Hoci. *Tarihi Turkiston*. Matbu, 5751. Özbekistan İlimler Akademisi Şarkşinaslik Enstitüsü Ktp.

Mirzo Olim Mahdum Hoci. *Tarihi Turkiston*. nşr. Şodmon Vohidov ve Rahbar Holikova. Taşkent: Yangi Asr Avlodi, 2009.

Muhammad Ali Boljuvoni. *Tarihi Nofei*. Taşkent: Akademiya, 2001.

Muhammad Aziz Marğilani. *Tarihi Azizi*. yay.haz. Ş.Vohidov ve D.Sangirova. Taşkent: Manaviyat, 1999.

Muhammad Fozilbek. *Mukammali Tarihi Farğona*. 5971. Özbekistan İlimler Akademisi Şarkşinaslik Enstitüsü Ktp.

Muhammad Hakim Han Töre. *Muntahabu't Tavorih*. çev. yay.haz. Şodmon Vohidov. Taşkent: Yangi Asr Avlodi, 2010.

Muhammad Hakimhon. *Muntahabu't Tavorih*. 2 cilt. haz. A.Muhtorov. Duşenbe: Doniş Yayınları, 1983-1985.

Muhammad Khakim Khan. *Muntakhab al-Tawarikh, Selected history*. vol. 2. Y. Kawahara, K. Haneda (tls). Tokyo, 2006.

Muhammed Hakim Han. *Müntehabü't Tevarih (Tarihlerden Seçmeler)*. çev. Fahri Unan ve Dayan Kamali. Bişkek, 2017.

Muhammad Rafi Ansari. *Dasturu'l Mülük*. Taşkent, 1991

Muhammad Yunus Taib. *Tarihi Alikulu Emirleşker*. 12136. Özbekistan İlimler Akademisi Şarkşinaslik Enstitüsü Ktp.

Muhammad Yunus. *The Life of Alimkul, A Native Çronicle of Nineteenth Century Central Asia*. çev. nşr. Timur Beisembiev. London, 2003.

Muhammed Salih Hoca. *Tarihi Cedida-i Taşkand*. 7791. Özbekistan İlimler Akademisi Şarkşinaslik Enstitüsü Ktp.

Muhammed Yunus Taib. *Tarihi Alımkuulu Emirleşker*. 12136. Özbekistan İlimler Akademisi Beruni Şarkşinaslik Enstitüsü Ktp.

Nazarov, Filip. *Zapiski O Nekatorih Narodah i Zemlyah Sredney Çasti Azii*. yay.haz. V. Romodin. Moskova: Nauka, 1968.

Niyaz Muhammed Hokandi. *İbratu'l Havakin (Tarihi Şahruhi)*. çev.yay.haz. Şodmon Vohidov. Taşkent: Turan Zamin Ziya, 2014.

Niyaz Muhammed Hokandi. *Tarihi Şahruhi*. nşr. N.Pantusov. Kazan: Tabhane-i Medresetü'l Kübra, 1885.

Potanin, Nikolay. “Zapiski o Kokanskome Hanstve (1830)”. *Vestnik İmparatorskogo Russkogo Geografiçeskogo Obşestva* içinde. St.Petersburg, 18/6, 1856.

Schuyler, Eugene. *Türkistan: Batı Türkistan, Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2007.

Tacir. *Ğarayib-u Sipah*. 5408. Özbekistan İlimler Akademisi Şarkşınaslik Enstitüsü Ktp.

Vamberi, Arminiy. *İstoriya Buhari ili Transoksani*. Petersburg, 1873.

Zahiriddin Muhammad Bobur. *Baburnoma*. Taşkent: Şark, 2002.

B. Araştırma Eserler

Abaşin, Sergey. *Ferganskaya Dolina: Etničnost, Etničeski Protsessi, Etničeski Konflikti*. ed. S.Abaşin, V.Buşkov. Moskova: Nauka, 2004.

Abaşin, Sergey. “Retsenziya za Knigu: Babajanov B.M. Kokandskoe Hanstva: Vlast, Politika, Religiya. Tokio-Taşkent, 2010”. *Mir Islama, Pax Islamica* 1(6), (2011): 132-143.

Abdurahimova, N. *Turkistonda Çor Mustamlaka Tizimi*. Taşkent: Akademiya, 2002.

Abduraimov, M. “Koşbegi, a ne Kuşbegi”. *Özbekistonda Ijtimoiy Fanlar* 11, (1974): 54-60.

Ahmedov, B. *Gosudarstvo Koçevih Uzbekov*. Moskova: Nauka, 1965.

Ahmedov, Boriboy. *Tarihdan Saboklar*. Taşkent: Okituvçi, 1994.

Ahmedov, Boriboy. *Özbekistan Tarihining Manbalari*. Taşkent: Okituvçi, 2001.

Ahmetcanov, G. *Rossiyskaya İmperiya v Sentralnoy Azii*. Taşkent: Fan, 1995.

Alan, Hayrunnisa. *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular 1360-1506*. İstanbul: Ötüken, 2007.

Alan, Hayrunnisa ve İlyas Kemaloğlu. *Avrasya'nın Sekiz Asrı Çengizoğulları*. İstanbul: Ötüken, 2020.

Alibekov, Mihail. *Domaşnaya Jizn Poslednogo Kokandsogo Hana Hudayar Hana*, Ejegondik Ferganskoy Oblasti. 2 cilt. Fergana Tipagrafiyası, Noviy Margelan, 1903.

Alimov, İ. *Özbekistanda Vakf Mulklarining Tugatilişi*. Taşkent: Fan, 2009.

- Alpargu, Mehmet. "Türkistan Hanlıkları", *Türkler Ansiklopedisi*. 8: 557-605. Ankara: Yeni Türkiye, 2002.
- Alptekin, Coşkun. "Atabek", *DİA*. 4: 38-40. 1991.
- Anonim, "Tarihi Salatin-i Fergana". *Kengaş* 3. (1917).
- Asqarova, Durdona. "Kokon Honligining Mamuriy Boşkaruvida Solik Tizimi". *Moziydansado* 1. (2005).
- Aşirov, Adham ve B. Pasilov. "Zikr Djahr v Ritulnoy Praktike Sufiyskih Grup Sredney Azii i Ego Etnografiçeskie Osobennosti". *Etnografiçeskoe Obozrenie* 5. (2010): 37-43.
- Babadjanov, Bahtihar. "Zikr Djahr u Bratsv Sentralnoy Azii: Diskussi, Tipologiya, Vozrojdenie". *Pax İslamica* 1 (2). (2009): 105-123.
- Babadjanov, Bahtiyar. *Kokandskoye Hanstvo: Vlast, Politika, Religiya*. Tokio-Taşkent: Yangi Nashr, 2010.
- Babajanov, Bahtiyar. "Mawlana Lutfullah Çusti, An Outline if his Hagiography and Political Activity". *Deutshen Morgenlandischen Gesellschaft* içinde. Mainz, 1999.
- Babajanov, Bahtiyar. "On the History of the Naqshbandiya-Mujaddidiya in Central Mavaraunnahr in the late 18th and Early 19th Centuries". *Muslim Culture in Russia and Central Asia from 18th – to the early 20th Centuries* içinde. Ed. M.Kemper, Kügelgen, A.V., ERMakov, D., Berlin, 1996.
- Baltabayev, Hamidulla. "Emir Ömer Hanning Mektubu". *Özbekistan Adabiyati ve Sanati* 27. (1997).
- Bartold, V. "K Vaprosu o Proishojdenii Kaytakov". *Soçineniya* içinde, 5: 369-376. Moskova: Nauka, 1968.
- Bartold, Vasili. "İstoriya Kulturnoy Jizn Turkestana". *Soçineniya* içinde. c.2/1. Moskova: Nauka, 1963.
- Bartold, Vasili. *Tyurki: Dvenadsat Leksii po İstorii Turetskih Narodov Sredney Azii*. Almati: Jalin, 1998.
- Bartold, Vasiliy. "İstoriya Turkestana". *Soçineniya* içinde, cilt 3. Moskova, 1963.

Becker, Seymour. *Russia's Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865-1924*. London: Routledge Curzon, 2004.

Begaliyev, N. “Özbek Halkının Şakllanışında Etnik Guruhlar Orni”. *Özbek Halkının Kelib Chiqishi: İlmiy Metadologik Yondaşuvlar, Etnogenetik va Etnik Tarih* içinde. Taşkent, (2004, 19-20 Kasım).

Beisembiev, Timur. *Annotated indices to the Kokand Chronicles*. Tokyo: Research Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa, Tokyo University of Foreign Studies, 2008.

Beknazarov, R. *Yug Kazahstan v Sostave Kokandskogo Hanstva i Ego Prisoedinenie k Rossii* (Po Ruskim Arhivnim Opublikovannim Materialam). Almatı, 1969.

Bennigsen, Alexandre. *Sufi ve Komiser, Rusya'da İslam Tarikatları*. çev. Osman Türer. Ankara: Akçağ yayınları, 1988.

Berber, Oktay. *Kalmuk İstilası ve Türk Dünyasına Etkileri*. TTK, 2021.

Berber, Oktay. *Kalmuklar Cungarya'dan İdil'e Bozkırın Göçebeleri*, Selenge Yayınları, 2021.

Beysembiyev, Temur. “Legenda o Proishojdenii Kokandskih Hanov Kak Istochnik po Ideologii v Sredney Azii”. *Kazahstan Srednya Aziya i Tsentralnaya Aziya v XVI-XVIII v.* içinde. Almatı: Nauka, 1985.

Beysembiyev, Temur, “Duhovenstvo v Politicheskoy Jizni Kokandskogo Hanstva v 18-19 vekov”. *Duhovenstvo i Politicheskaya Jizn na Srednem i Blijnem Vostoke v Period Feodalizma* içinde. Moskova: Nauka, 1995.

Beysembiyev, Temur. “Obraz Alim Hana v Kokandskih Hronikah i Politicheskaya Jizn Fergani v 19 v.”. *Kultura Koçevnikov na Rubeje Vekov: Problemi Genezisa i Transformatsii* içinde, 28-32. Almatı, 1995.

Beysembiyev, Temur. “Visşaya Administratsiya Taşkenta i Yuga Kazahistana v Period Kokandskovo Hanstva: 1809-1865gg”. *İstoriko-Kulturniye Vzaimosvyazi İrana i Daşti Kıpçaka v 13-18 vv. (Materiali Mejdunaradnovo Krugolovo Stola)* içinde, 291-314. Almatı: Dayk-Press, 2004.

Beysembiyev, Temur. *Tarihi Şahruhi Kak İstariçeski Istoçnik*. Almatı: Nauka, 1987.

Beysembiyev, Temur. *Kokandskaya Istoriografiya*. Almatı, 2009.

- Bobobekov, Haydarbek. *Kokon Tarihi*. Taşkent: Fan, 1996.
- Bobobekov, Haydarbek. *Narodnoy Dvijeniya v Kokandskom Hanstvei İh Soysialno-Ekonomiçeski i Politiçeski Predposilki*. Taşkent: Fan, 1990.
- Bobobekov Haydarbek. *İz İstorii Sredney Azii i Vostoçnogo Turkestana v XV-XIX vv.* Taşkent: Fan, 1987.
- Bregel, Yuri. “Khoqand Khanate”. *The Oxford Encyclopedia of the modern Islamic wold* 2. (Oxford, 1995): 430-431.
- Bregel, Yuri. “The New Uzbek States: Bukhara, Khiva and Khoqand 1750-1886”. In *The Cambridge History of İnner Asia: The Chinggisid Age*, 392-410. Cambridge: Cambridge University Press, 2009.
- Bregel, Yuri. *An Historical Atlas of Central Asia*. Leiden-Boston: Brill, 2003.
- Bryanov, Aleksandr. *Na Pamit o Fergane 1871-1901*. Yeni Marğilan, 1901.
- Bulduk, Üçler. *Hokand Hanlığı ve İbret'in Fergana Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınları, 2006.
- Chesney, Mc Robert. *Waqf in Central Asia*. New Jersey: Pringceton, 1991.
- Chesney, Mc. Robert. “The Amirs of Muslim Central Asia in the XVII Century”. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* XXVI 1. (1997): 39-42.
- Çelik, Muhammed Bilal. *Yarkend Hanlığının Siyasi Tarihi*. İstanbul: İQ Kùltür Sanat Yayıncılık, 2013.
- Dadaboyev, Muhammad Yahyohon. *Hokandı Latif Mahallaları va Koçalarining Nomlaniş Tarihi*. Fergana: Farğona, 2007.
- DeWeese, Devin. “The Descendants of Sayyid Ata and the Rank of Nakib in Central Asia”. *Journal of the American Oriental Society* 4, sy 115. (Ekim – Aralık 1995): 615-626.
- DeWeese, Devin. *İslamization and Native Religion in The Golden Horde*. The Pennsylvania State University, 1994.
- Di Cosmo, Nicola. “A Set of Manchu Documents Concerning a Khoqand Mission to Kashgar (1807)”. *Central Asiatic Journal* 41/2. (1997): 159-199.

Doerfer, Gerhard. *Türkische und mongolische Elemente im neupersischen*. Wiesbaden, 1963.

Doğan, Orhan ve Aysel Erdoğan. *Batı Türkistan Hanlıkları*. Berikan Yayınevi, 2017.

Erkinov, Aftondil. “Imitation of Timurids and Pseudo-Legitimation: On the Origin of a Manuscript Anthology of Poems Dedicated to the Kokand Ruler Muhammad Ali Khan (1822-1842)”. In *GSAA Online Working Paper* 5 [1], 1-14.

Erkinov, Aftondil. “Oltin Beşik Afsonasi va Daqaiqiy Samarqandiyning “Bahtiyornama” asari”. *Jahon Adabiyati* 4 (Nisan, 2014): 181-189.

Erkinov, Aftondil. “Timuridi Kak Model Dlya Legitimatsii i Poetiçeskie Antologii v Kokandskom Hanstve”. In *Ecrit et Culture en ASIE Centrale et Dans le Monde Turko-Iranien, XIVe-XIXe Siecles // Writing and Culture in Central Asia and in the Turko-Iranian World, 14th-19th Centuries*. 285-330. ed. F.Richard and M.Szuppe, (Cahiers de Studia Iranica 40). Paris: AAEI, 2009.

Gafforov, F. *Rossiya bilan Kokon Honligi Ortasidagi İktisodiy va Siyosiy Alokalar*. Taşkent, 1970.

Gafurov, Bobodjon. *Tadjiki, Drevneyşaya, Drevnya i Srednevekovaya İstoriya*. Duşanbe: Nauka, 1989.

Galkin, M. *Etnografiçeskiye i İstoriçeskiye Materialı Po Sredney Azii i Orenburgskomu Krayu*. St.Petersburg, 1869.

Grebinkin, A. “Ming”, *Turkestanski Sbornik* içinde, 95. 1872.

Grigoryev, Vasili. “Sovremenni Moneti Kokandskovo Hanstva”. *Trudi Vostoçnovo Otdeleniya İmperatorskovo Arheologiçeskovo Obşestva* içinde. 1856.

Halfin, Naftula. *Prisoyedineniye Sredney Azii k Rossii*. Moskova: Nauka, 1965.

Hanikov, N. *Opisanie Buharskogo Hanstva*. St. Petersburg, 1843.

Hasanov, Anvarbek. *Narodnie Dvijeniya v Kirgizii v Period Kokandskogo Hanstva*. Moskova: Nauka, 1977.

Hayıt, Baymirza. *Türkistan Devletlerinin Milli Mücadele Tarihi*. Ankara, 2004.

- Hodous, Florence. "The Qurultai as a Legal Institution in the Mongol Empire". *Central Asiatic Journal* 56 (2012-2013): 87-102.
- Holdsworth, Mary. *Turkestan in the Nineteenth Century. A Brief History of the Khanates of Buhara, Kokand and Khiva*. Oxford, 1959.
- Horoşhin A. "Narodi Sredney Azii". *Turkestankie Vedomosti* 9-10. 1871.
- Howorth, Henry. *History of the Mongols From the 9th to 19th Century*. Part II, London: Longmans Green. 1880.
- Hurşut, Enver. "Muntahabu't Tavorih va Uning Manbalari". *Özbekistonda İctimoiy Fanlar* 5. (1986): 41-45.
- Hurşut, Enver. "Muntahabu't Tevarih – Kak İstočnik po İstorii Sredney Azii i Sopredelnih Stran XVIII-XIX vv.", *Obşestvennie Nauki V Uzbekistane* içinde. 7: 36-42. 1984.
- Hurşut, Enver. *Hakimhonning Hayoti va Sayohatlari*. Taşkent: Fan, 1987.
- İnayatov, H. *Kokan Honligi Rossiyaga Koşiliş Arafasida*. Taşkent, 1956.
- İşanhanov, Sattihan. *Katalog Monet Kokanda*. Taşkent: Fan, 1976.
- İvanov, Pavla. *Hozyaystvo Juybarskih Şeyhov*. Moskova: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1954.
- İzzatullah. *Travels in Central Asia by Meer İzzut-Ollah in the years 1812-1813*. çev. Captain Henderson. Calcutta, 1872.
- Juvanmardiyev, Abdullajon. *16-19 Asrlarda Farğonada Yer-Su Masalalariga Dair*. Taşkent: Fan, 1965.
- Kamalova, Zebinisa Husayn. *Hokand Hanlığı'nın Son Hükümdarı Hüdayar Han ve Dönemi*, İstanbul: Çağaloğlu Yayınevi, 2020.
- Kariev, Aitmamat. *Orta Asya İslam Yargı Teşkilatı ve İşleyişi (1709-1876 Hokand Hanlığı ve 1865-1928 Rus işgal süreci örneği)*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2016.
- Kastelkaya, Zinaida. *İz İstorii Turkistanskogo Kraya*. Moskova: Nauka, 1980.

- Katanaev, G. “Opisanie Puti Sledovaniya Potanina ot Semipalatinska do Kokanda” *Vestnik İmparatorskogo Russkogo Geografiçeskogo Obşestva* içinde. 18/6. St.Petersburg, 1856.
- Kattayev, Komilhon. *Mahdumi Azam ve Dahbed*. Semerkand: Suğdiyon, 1994.
- Kawahara, Yayoi. «Tura» v Kokandskom Hanstve (Japonça). *Ajames. Annals of Japan Association for Middle East Studies*, 20. Tokyo, 2005.
- Kawahara, Yayoi. “Makhdumzadas in the Khanate of Khoqand”. *Annals of Japan Association for Middle East Studies*. 25/2: 104-108. 2009.
- Kawahara, Yayoi. “Private Archives on a Makhdumzada Family in Marghilan”. In *NIHU Program Islamic Area Studies; TIAS Central Eurasian Research Series*. 7: xxxi+397. Tokyo, 2012.
- Kayumov, Aziz. *Kokan Adabiy Muhiti* (18.-19. yûzyıllar). Taşkent: Özbekistan İlimler Akademisi, 1961.
- Kayumov, Polatcan. *Hokand Tarihi ve Uning Adabiyoti*. Taşkent: Tamaddun, 2011.
- Kıldıroğlu, Mehmet. *Kırgızlar ve Kıpçaklar*. Ankara: TTK, 2013.
- Kılıç, Nurten. “Siyasal Kültürde Değişim: Şeybani Han ve Özbek Siyasal Oluşumu (1500-1510)”, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999.
- Koç, Dinçer. *Rus Elçilik Raporlarına Göre Hokand Hanlığı*. İstanbul: İdeal Kültür, 2015.
- Koçak, Kurşat. “İslamiyet’ten Önceki Türk Devlet Geleneklerine Göre Tahta Çıkma Töreni ve Yöntemleri”. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 4, (Haziran 2011): 101-117.
- Komatsu, Hisao. “Khoqand and İstanbul: An Ottoman Document Relating to the Earliest Contacts between the Khan and Sultan”. *Asiatische Studien*, 4: 963-986, Peter Lang, 2006.
- Konukçu, Enver. “Hokand Hanlığı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 18: 215-216. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Kosimov, Yolçi. *Kokon Hanligi Tarihi Oçerklari (1709-1876)*. Namangan, 1994.
- Krukovskaya, S. *Vstreçi s Kokandom*. Taşkent: Uzbekistan, 1977.

- Kuldaşev, Şerali. *Kokon Honligi va Hitoy (Çing Emperyası) Ortasidagi Diplomatik Munosabatlar*. Taşkent, 2019.
- Kuldaşev, Şerali. *Kokon Honligi va Şarkiy Turkiston: Siyosiy, İktisodiy va Madaniy Alokalar*. Taşkent, 2021.
- Kumru, Coşkun. “Muhammed Sadık Kaşgari’nin Tezkire-i Hacegan Adlı Eserinin Transkripsiyonu ve Değerlendirilmesi”. Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Kun, Aleksandr. “Oçerki Kokandskovo Hanstva”. *Zapiski İmperatorskovo Ruskovo Geografiçeskovo Obşestvo (ZİRGO)* içinde, 11: 59-70, 12: 17-119. St.Petersburg, 1876.
- Kurban, İklil. “Hocalar Devri”. Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1992.
- Kutlugov, M. *Vzaimootnoşeniya Sinskovo Kitaya s Kokandskom Hanstvom*, Kitay i Sosedi v Novoy i Noveyşi Vremya, Moskova: Nauka, 1982.
- Levi, Scott. “The Ferghana Valley at the Crossroads of World History: The Rise of Khoqand, 1709-1822”. *Journal of Global History* 2, vol. 2, 2007.
- Levi, Scott. *The Rise and Fall of Khoqand*. Pittsburgh University Press, 2017.
- Lunyov, Yuriy. *Gosudarstva i Pravo Uzbekskih Hanstv s 16 po 19 veka*. Moskova: Ast, 2004.
- Macit, Abdulkadir. “Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında XIX. Yüzyıl Osmanlı-Hokand Münasebetleri”. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.
- Maev N. *Putevoditel ot Piterburga do Taşkenta*. Piterburg, 1870.
- Mahmudov, Şerzodhon. “Kokon Honligida Dargah va Devan”. *VII-XX Asr Birinçi Yarmı Özbek Davlatçılığı Tizimida Dargah va Devanlar Faoliyati Tarihidan* içinde, 253-281. Taşkent: Akademnaşr, 2019.
- Mahmudov, Şerzodhon. “Kokon Honligining Mamuriy Başkaruv Tizimi”. Doktora tezi, Özbekistan İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü, 2007.

- Manz, Beatrice. *Power, Politics and Religion in Timurid Iran*. Cambridge University Press, 2007.
- Maslyujenko D., Sitdikov A. ve Hayrutdinov R. *Tyumenskoe i Sibirskoe Hanstva*. Kazan: Kazan Üniversitesi Yayınları, 2018.
- Merçil, Erdoğan. *Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri*. Ankara: TTK Yayınları, 2007.
- Middendorf, Aleksandr. *Oçerki Ferganskoy Dolini*. Petersburg, 1882.
- Muhammad Yahyahan Hokandiy. *Hokandi Latif Manakibi*. Taşkent: Movarounnahr, 2018.
- Muhammad Yahyahan Hokandi. *Hüdayarhon Ordası*. Namangan, 2016.
- Muhtarov, Ahrar. *Oçerki iz İstorii Ura-Tyubinskovo Vladeniya v 19 vekov*. Duşanbe, 1964.
- Muhtarov, Ahrar. *Dilşad i Eve Mesto v İstorii Obşestvenniy Misli Tadjikovo Naroda v 19.-naçala 20*. Duşanbe: İrfan, 1969.
- Muminov, Aşirbek. “Kokandskaya Versiya İslamizatsii Turkestana”. *Podvijniki İslama : Kult Svyatih i Sufizm v Sredney Azii i na Kavkaze*, Moskova: Vostochnaya Literatura, 2003.
- Nabiyev, Raşid. *İz İstorii Kokandskovo Hanstva*. Taşkent: Fan, 1973.
- Nabiyev, Raşid. *Taşkentskoy Vosstanie 1847 god i Evo Sosialno-Ekonomiçeski Predposilki*. Taşkent: Fan, 1960.
- Nabiyev, Raşid. *Vakfnoe Hozyaystvo Kokandskogo Hanstva*. Taşkent: Mahpirat Orta Asya Halkları Tarihi Enstitüsü Yayınları, 2010.
- Nabiyev, Reşid. “Unikalniy Istoçnik po İstorii Kokandskogo Hanstva”, *Obşestvenniye Nauki v Uzbekistane* içinde. 33-39. 1974.
- Nalivkin, Vladimir. *Kratkaya İstoriya Kokandskovo Hanstva*. Kazan, 1886.
- Nalivkin, Vladimir. “Oçerk Zemlevladieniya v Namanganskom Uезде”. *Turkistanski Vedemost* 24, 1880.
- Nalivkin, Vladimir. *Oçerki Bita Jenşini Osedlogo Tuzemogo Nasleniya Fergani*. Kazan: Imperatorskogo Universiteta, 1886.

- Nettleton, Susanna. "Ruler, Patron, Poet: Umar Khan and the Blossoming of the Khanate of Qoqan, 1800-1820". *International Journal of Turkish Studies* 2/2, (1981): 127-140.
- Newby L.J. *The Empire and the khanate: A political history of Qing relations with Khoqand. c.1760-1860*. Leiden: Brill, 2005.
- Nurekin, Sultan. "Oçerk istorii Kokana". *Turkestanskiye Vedomosti* 35 (1872).
- Orinbayev, Asomiddin ve Amanulla Boriyev. *Taşkent Muhammad Salih Tavsifida*, Taşkent: Fan, 1983.
- Otahonov, Fayzullahon. "Kokon Honligida Diniy Unvon va Mansablar". *İmam al-Buhari* 3 (2010): 214-216.
- Otahonov, Fayzullahon. "Kokon va Hiva Honliklari Ortasida 1821 yili Tuzilgan Harbi İttifak va Uning Okibatlari". *Özbekistan Tarihi* 2 (2012): 24-35.
- Otahonov, Fayzullahon. "Mirza Kalandar Muşrif". *Yaypan Keça va Bugun* içinde, 68-71. yay.haz S.Hamrokulov, Taşkent: Farğona, 2010.
- Otahonov, Fayzullahon. "Mirza Kalandar Muşrifning Daloilu'l Hayrotga Yozgan Şarhi". *İmam Al-Buhari Saboklari* 2 (2012): 155-158.
- Otahonov, Fazyullahon. "Kokon Honi Takdiri". *Moziydan Sado* 4(44) (2009): 26-28.
- Pantusov, Nikolay. "Arhiv Kokandskovo Hana". *Turkestanskiye Vedomosti* 12 (1876).
- Pantusov, Nikolay. "O Podatyah i Povinnostyah, Suşestvovavşih v Bivşim Kokandskom Hanstve, v Posledniye Vremya Pravleniya Hudayarhana". *Turkestanskiye vedomosti* 16 (1876).
- Ploskih, Vladimir. *Kirgizi i Kokandskoye Hanstvo*. Frunze: Ilim, 1977.
- Romodina, Vladimir. *Nekotorie Istočniki po Istorii Fergani i Kokandskovo Hanstva (XVI-XX vv.) v Rukopisnih Sobraniyah Leningrada*. Moskova: Izdatelstvo Vostočni Literatury, 1960.
- Saadanbekov, Salmorbek. *Obşestvenniy i Gosudarstvenniy Stroy Kokandskovo Hanstva*. Bişkek, 2000.
- Saguchi, Tōru. "The eastern trade of the Khoqand Khanate". *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko (The Oriental Library)* içinde, 24: 47–114. 1965.

Saparaliev, Doolatbek. *Vzaimootnoşenia Kırğızskogo Naroda s Russkim i Sosedimi Narodami v XVIII v.* Bişkek: İlim Yayınları, 1995.

Saray, Mehmet. *Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti İle Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875).* Ankara: TTK, 1994.

Sattarhan, Abdulgaffar. “Kratki Oçerk Kokandskovo Hanstva”. *Turkistanski Vedemost* 26, (1892).

Schwarz, Henry. “The Khwajas of Eastern Turkestan”. *Central Asiatic Journal* 20, vol.4, (1976): 266-296.

Sel, Bünyamin. “Hokand Hanlığı (1709-1876)”. Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2011.

Semyonov, A. “Buharskiy Traktat o Çinah i Zvaniyah i Ob Obyazannostyah Nositeley İh v Srednovekovoy Buhare”. *Sovetskaya Etnografiya* içinde. Moskova, 1948.

Semyonov, Aleksandr. *Sobranie Vostoçnih Rukopisey Akademii Nauk Uzbekskoy SSR.* 1 cilt. Taşkent: Nauka, 1952.

Seversov, Nikolay. *Mesets plena u Kokanstsev.* Petersburg, 1860.

Suhareva, O. “Potomki Hodja Ahrara”. *Duhovenstvo i Politiceskaya Jizn na Srednem i Blijnem Vostoke v Period Feodalizma* içinde. Moskova: Nauka, 1995.

Sultanov, Temur. *Opit Analiza Spiska 92 “Plemen İlatiya”.* Srednaya Aziya v Drevnosti i Srednevekovı. Moskova: Nauka, 1977.

Sultanov, Tursun. *Podnyatie Na Beloy Koşme. Hani Kazahski Stepey.* Astana, 2006.

Sultonov, Uktambek. *Muhammad Salih Hoca ve Uning “Tarihi Cadida-i Taşkand” asari.* Taşkent: Özbekistan, 2009.

Sultonov, Uktambek. “Orta Osiyoda Sayyidlar Honadonlarining Şakllanişi Hususida”. *İmom Buhoriy Sabokları* 1 (2018).

Sultonov, Uktambek. “Zengi Ata’nın Nesli ve Onların Nesebnameleri Hakkında Bazı Mülâhazalar”. *Kul Hoca Ahmad Yesevi* içinde. haz. İsmetullah Yesevi, Ankara, 2018.

Şen, Hüseyin. “Muhammed Ali Han Dönemi Hokand Hanlığı (1822-1842)”. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2020.

Şerbekov N. *Pyat Let v Plenu u Taşkentstsev*. Petersburg, 1873

Tagaev, Mairambek. “Hokand Hanlığı’nın (1709-1876) Sosyal Kültürel Tarihi”. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

Terentev, Mihail. *İstoriya Zavoevaniya Sredney Azii*. Petersburg, 1906.

Terletski, Nikolay. “Some data about the early works of the Khuqand historiography”. *Manuscripta Orientalia* 1, vol. 10. (St. Peterburg, 2004): 3-19.

Togan, İsenbike. “The Khojas of Eastern Turkistan”. In *Muslims in Central Asia: Expression of Identity and Change*, ed. Jo-Ann Gross, 134-148. Durham: Duke University Press, 1992.

Togan, Zeki Velidi. *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*. 1.cilt. İstanbul, 1981.

Togan, Zeki Velidi. *Hatıralar*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2015.

Topildiyev, Nasircan. *Kokon Honligining Rossiya Bilan Diplomatik Aloqalari Tarihidan*. Taşkent: Fan, 2007.

Troitskaya, Anna. *Katalog Arhiva Kokandskih Hanov 19. Veka*. Moskova: Nauka, 1967.

Uyar, Gülgün. “Nakib”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32: 321-322. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilatı*. Ankara: TTK, 1984.

Ükten, Selim Serkan. *Buhara Hanlığının Askeri Teşkilatı (1500-1868)*. Ankara: TTK, 2018.

Valihanov, Çokan. *Sobranie Soçineniy*. 1.cilt. Almatı, 1961.

Valihanov, Çakan. “Zapiski o Kokanskom Hanstve”. *Soçineniya*, 3.cilt, 314-324. Almatı, 1985.

Vamberi, German. *Buhara yahud Movaraunnahir Tarihi*. Taşkent: Gafur Gulam, 1990.

Velyaminov-Zernov, Vladimir. “Svedeniye o Kokandskom Hanstve”. *Vestnike Imperatorskovo Ruskovo Geografičeskovo Obşestva (VİRGO)* içinde. 1856.

Velyaminov-Zernov, Vladimir. “İstoriçeski İzvestiya o Kokandskom Hanstve ot Muhammed Ali do Hudayarhana”. *Trudah Vostoçnovo Otdeleniya Arheologičeskovo Obşestva* içinde. 1856.

Vohidov, Şodmon ve Rahbar Holikova. *Markaziy Osiyodagi Davlat Boşqaruvi Tarihidan (XIX – XX asr Boshlari)*. Taşkent, 2005.

Vohidov, Şodmon. *Kokon Honligi Tarihi*. 2 cilt, Taşkent, 2014.

Vohidov, Şodmon. *Kokon Honligida Tarihnavislik*. Taşkent: Akademnaşr, 2010.

Vohidov, Şodmon. *Kokon Tarihçilari: Fazli ve Muşrif*. Taşkent, 1996.

Vohidov, Şodmon. *Kokan Honlığı ve Buhoro Amirligida Unvon va Mansablar*. Taşkent, 1996.

Vohidov, Şodmon. “Kokon Honligida Unvon va Mansablar”. *Şark Yulduzi* 3-4. 1995.

Wathen, H. *Memoir on the Uzbek state of Khokan in Central Asia*. Calcutta, 1834

Yahyoyev, Abdujabbor. “Kokon Ordası”. *Fan va Tumuş* 10. 1990.

Yalçinkaya, Türkan. “Hokand Hanlığı’nda İdari Teşkilat”. Yüksek Lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2018.

Yavuz, Fatih. “Türkiye’deki Çalışmalar Işığında ve Kırgız Tarihçilere Göre Hokand Hanlığı”. Yüksek Lisans tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 2015.

Yoldoşev, Muzaffar. *Hive Hanlığında Feodal Yer Egaligi ve Devlet Tuzilişi*. Taşkent: Uzdavnaşr, 1959.

Yorulmaz, Osman. *Kazak Türkleriyle Çarlık Rusyası Arasındaki Siyasi İlişkiler*. Ankara: TTK, 2013.

Yoska, Erhan. “Muhammed Ali Han Dönemi (1822-1842) Hokand Hanlığı-Osmanlı Devleti İlişkileri”. *History Studies* 3/3 (2011): 395-408.

Yusupov, Şarif. *Hudoyorhon va Furqat*. Taşkent: Şark, 1996.

Yüksel, Musa Şamil. “Türk Kültüründe Levirat ve Timurlularda Uygulanışı”. *Journal of Turkish Studies* 3 (2010): 2027-2058.

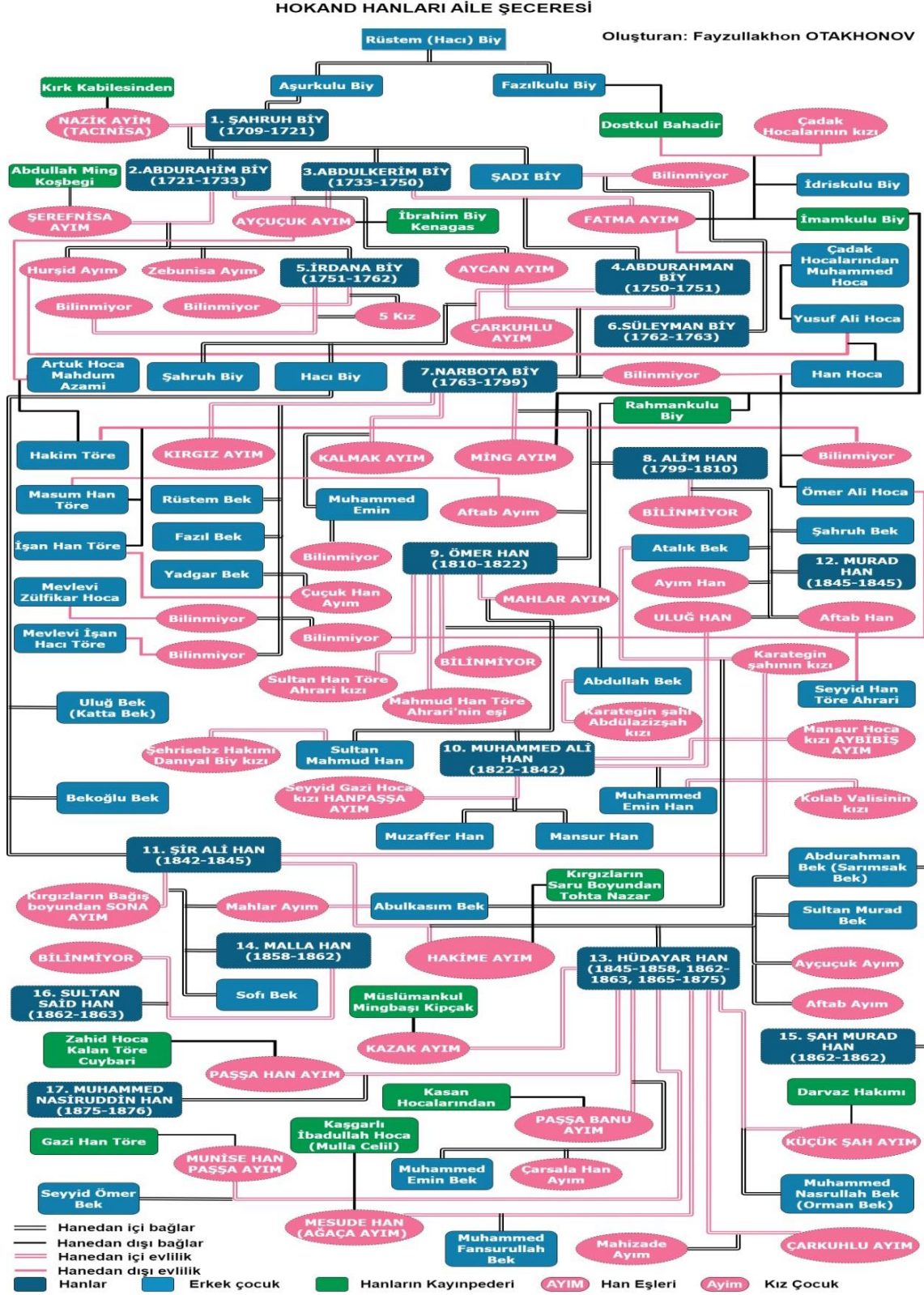
Ziya, Azamat. *Özbek Devletçilik Tarihi*. Taşkent: Şark Matbaa Yayınevi, 2000.

Ziyayev, Hamid. *Türkistan'da Rus Hakimiyetine Karşı Mücadele (18.-19.yüzyıl başları)*. çev. Ayhan Çelikbay. Ankara: TTK, 2007.

EKLER

Ek1: Hokand Hanları Aile Şeceresi

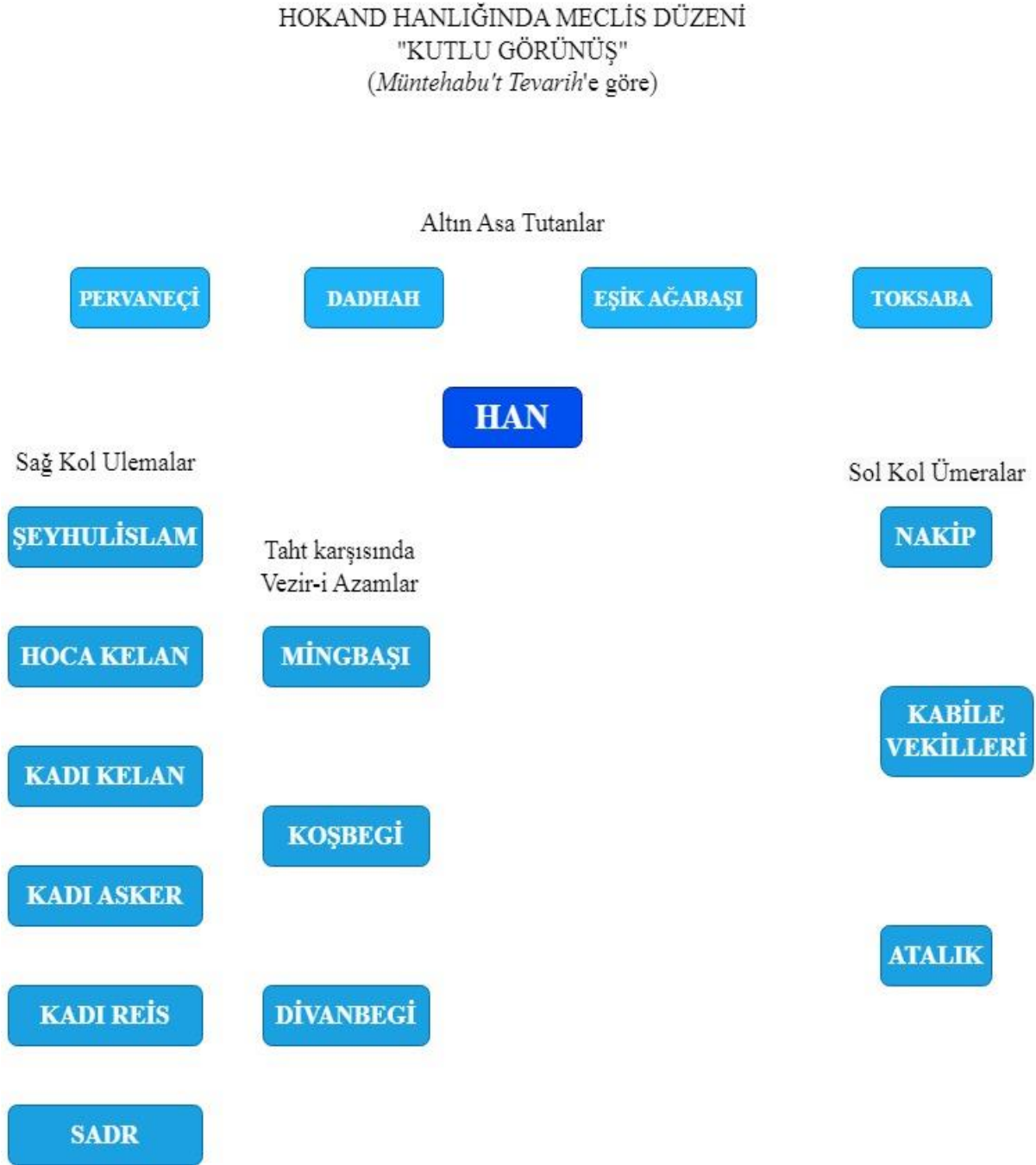
Ek 2: Hokand Hanlığı Hükümdarları ve Hüküm Süreleri

Şahruh Biy	1709-1721
Abdurahim Biy	1721-1733
Abdülkerim Biy	1733-1750
Abdurahman Biy	1750-1751
Erdana Biy	1751-1762
Süleyman Biy	1762-1763
Narbota Biy	1763-1799
Alim Han	1799-1810
Ömer Han	1810-1822
Muhammed Ali Han	1822-1842
Şir Ali Han	1842-1845
Murad Han	1845
Hüdayar Han	1845-1858, 1862-1863, 1865-1875
Malla Han	1858-1862
Şah Murad Han	1862
Sultan Said Han	1863-1865
Nasriddin Han	1875-1876

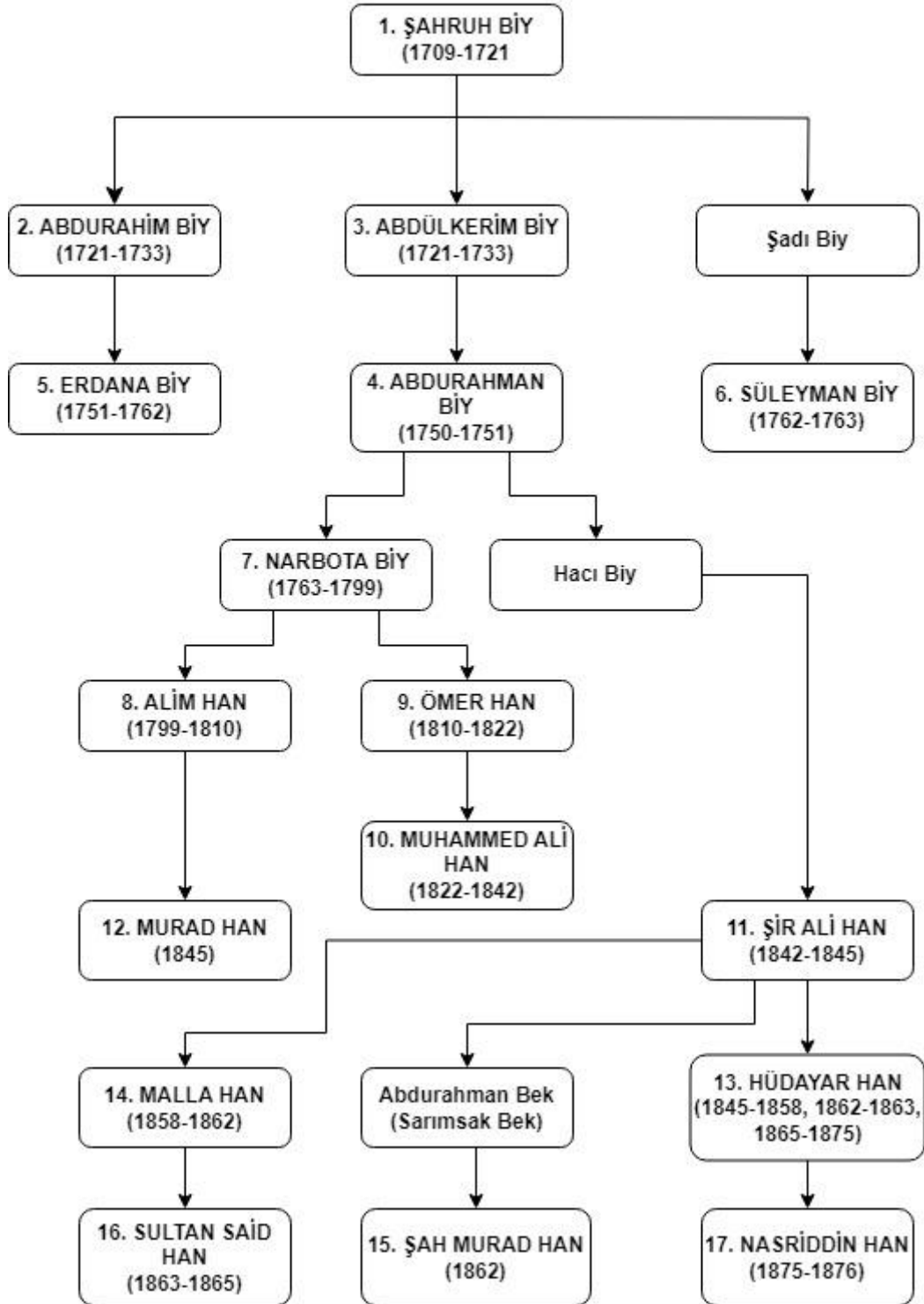
Ek 3: Buhara Hanlığında Meclis Düzeni

Ek 4: Hokand Hanlığında Meclis Düzeni

HOKAND HANLARI

Ek 6:

SÖZLÜK

Ak Uyluk: İki devlet arasında gerçekleşen barış sulhu sonucu saygın kişilerden birisi karşı tarafa veriliyor ve bu iki taraf çıkarları için hizmet ediyordu. Bu tür kişiler gittikleri yerde ak/beyaz çadırlarda yaşadıkları için “ak uyluk” sıfatıyla anılmıştır. Onlara saygı gösterilmiş, bir takım haklar tanınmıştır. “Kara uyluk” olanlar ise hiçbir hak hukuk tanınmayan esir makamında idiler.

Arşın: – uzunluk ölçü birimi. 1 arşın yaklaşık 68 cm’dir.

Atalık (Atabek): taht varisinin, şehzadelerin baş danışmanı, onların her şeyinden sorumlu kişi.

Ayım: Hokand hanlarının eşi ve kızlarına verilen unvan. Hanedana mensup kadınların ismi sonuna Ayım kelimesi ekleniyordu.

Baturbaşı: vilayet veya şehir askeri birlikler komutanı.

Dadhah: devleti adli işlerini yürüten, halkın arz-dadını dinleyen kişi.

Divanbegi: Devlet Divanı müdürü. Hokand Hanlığında en üst makamlardan biri.

Fayzi: vakıf mülkleriyle ilgilenen muhasip.

Fut/Fit: 30,48 cm uzunluğa denk gelmektedir.

Galabahadır: Hokand Hanlığının dağlı Taciklerden oluşan özel askeri birliği.

Hâkim: vilayet, şehir yöneticisi, başkanı.

Hoca Kalan: Seyyidler ve Hocalara ait hukuki ve dava işlerinden sorumlu kişi.

Kıl Kuyruk: eli silah tutan herkesi savaşa çağırılması.

Koşunbegi/Koşbegi: Ordu komutanı. Hokand Hanlığı hiyerarşide en üst makamlardan biri.

Kutval: şehrin, kalenin anahtarı bulunan kişi

Menşur: hükümdar tarafından vilayet hakimliğine veya başka önemli görevlere atamayla ilgili verilen berat ismi.

Mirahur: Han ve ailesinin atlarından sorumlu kişi

Miri Asad: Mirşablar (zabıta) başı.

Nakip: hükümdarın baş danışmanlarından biri, dini sınıf vekillerinin devletteki temsilcisi sayılırdı. Seyyid, Hoca gibi kutlu ailelerden ve tasavvuf tarikatlarından sorumluydu. Nakiplik makamına seyyid soyundan gelenler gelebilirdi.

Pansad: 500 kişilik askeri birlik komutanı.

Pervaneci: hükümdar tarafından çıkan ferman, menşur, vs. belgeleri sahiplerine dağıtan, dışarıdan gelen yazıları da hükümdar huzuruna sunan makam sahibi.

Sadr: - vakıf mülklerinden sorumlu kişi, bu göreve sadece seyyidlerden birisi tayin edilirdi.

Sajen: Rus uzunluk ölçü birimi. 1 sajen 2.13 metreye denk gelmektedir.

Toksaba: devletin tuğunu, bayrağını taşıyan kişi.

Verst: Rus uzunluk ölçü birimidir. 1 verst – 1.067 km karşılık gelmektedir.

Yasavulbaşı: hükümdar muhafızlarının başı.

Ek 7: Eugene Schuyler'in Türkistan Haritası, 1875

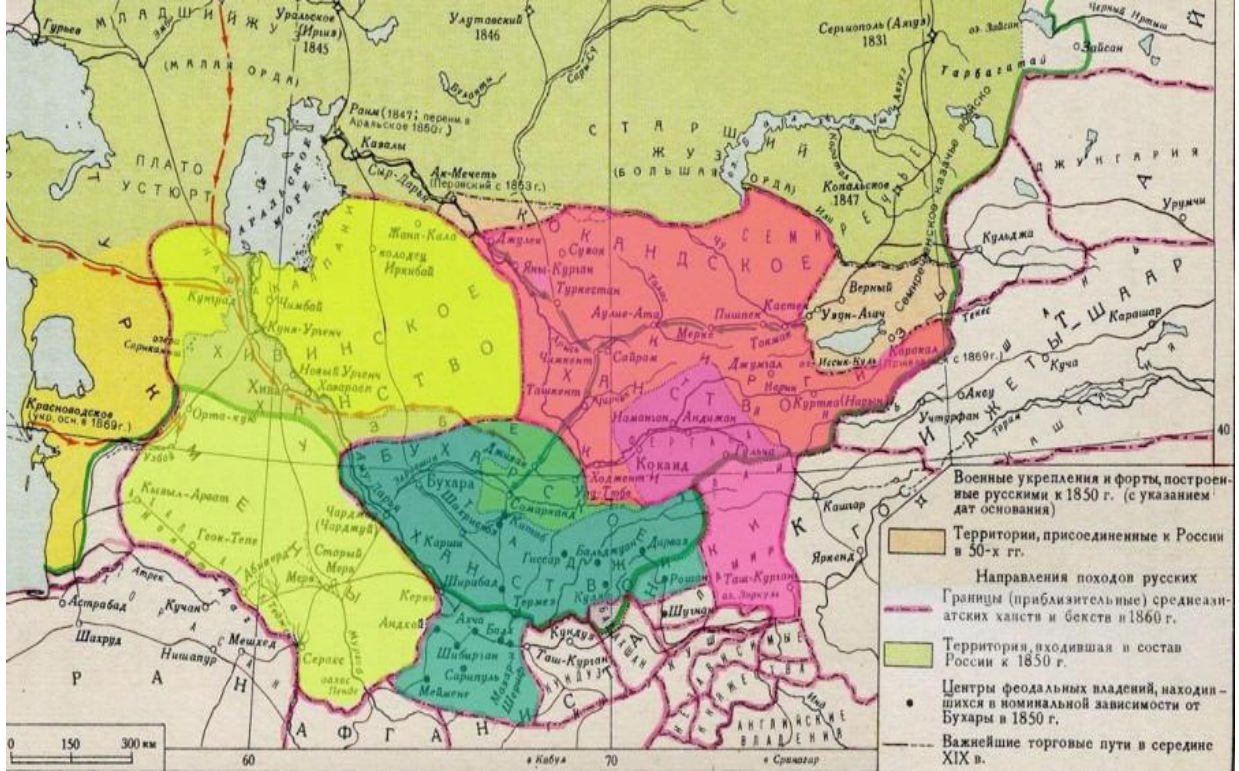
Kaynak: <https://www.loc.gov/item/2021668452>

Ek 8: Türkistan Hanlıkları Haritası, 1850.

Kırmızı renk: Hokand Hanlığı

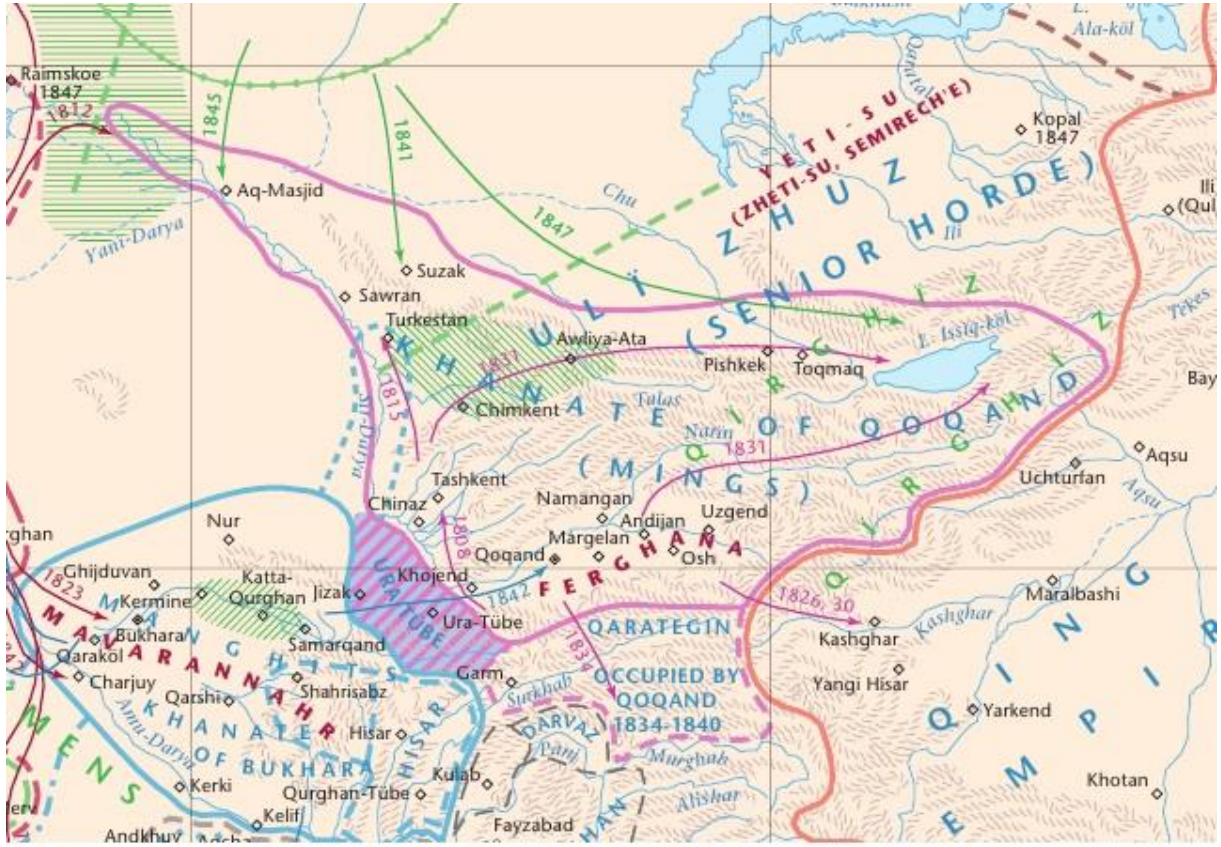
Sarı renk: Hive Hanlığı

Mavi renk: Buhara Emirliği

Kaynak: <https://skunk-69.livejournal.com/39498.html>

Ek 9: Yuri Bregel Haritasında Hokand Hanlığı Sınırları

Yuri Bregel'in Haritasında Hokand Hanlığı sınırları

Kaynnak: Yuri, Bregel, *An Historical Atlas of Central Asia*, Leiden-Boston: Brill, 2003.

Ek 10: Hokand Askerleri Hüdayar Han Ordası Önünde, 1865-1872 yıllar arası.

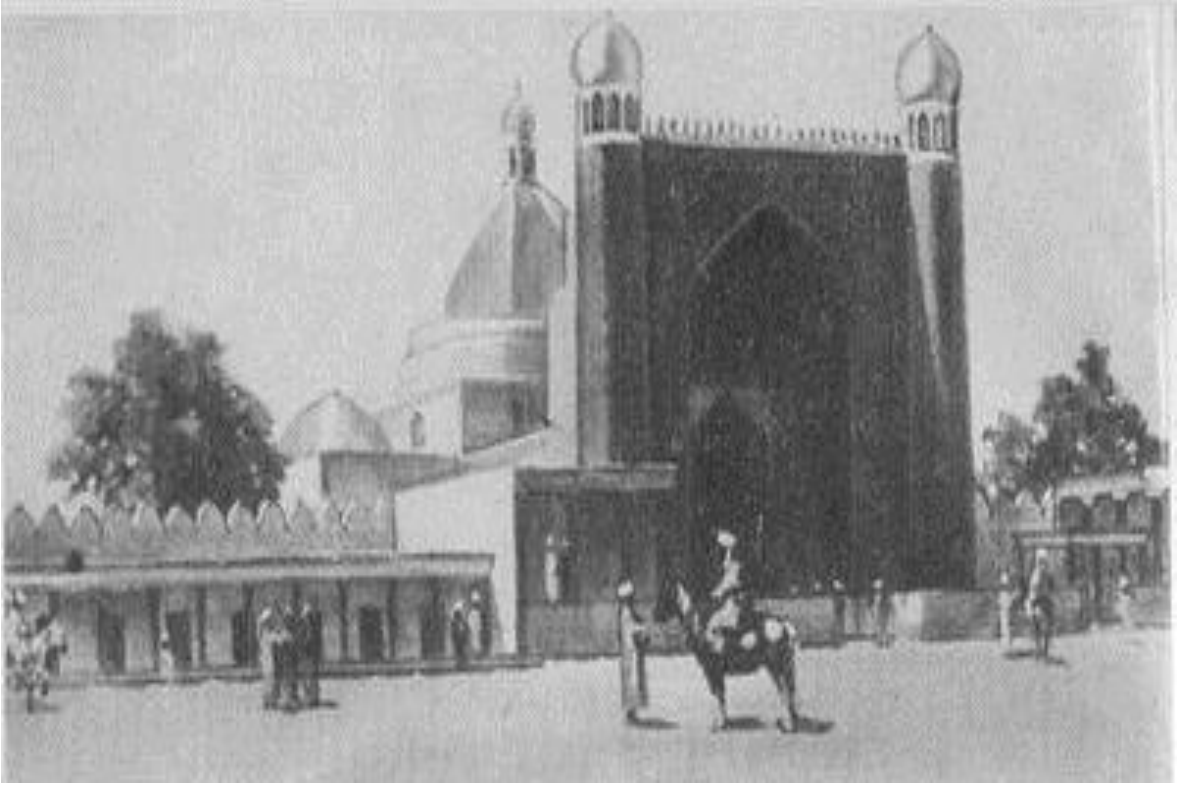
Kaynak: <https://loc.gov/pictures/resource/ppmsca.12229/>

Ek 11: Hüdayer Han Ordası, İç Saray’a Giriş Kapısı, 1865-1872 yıllar arası.

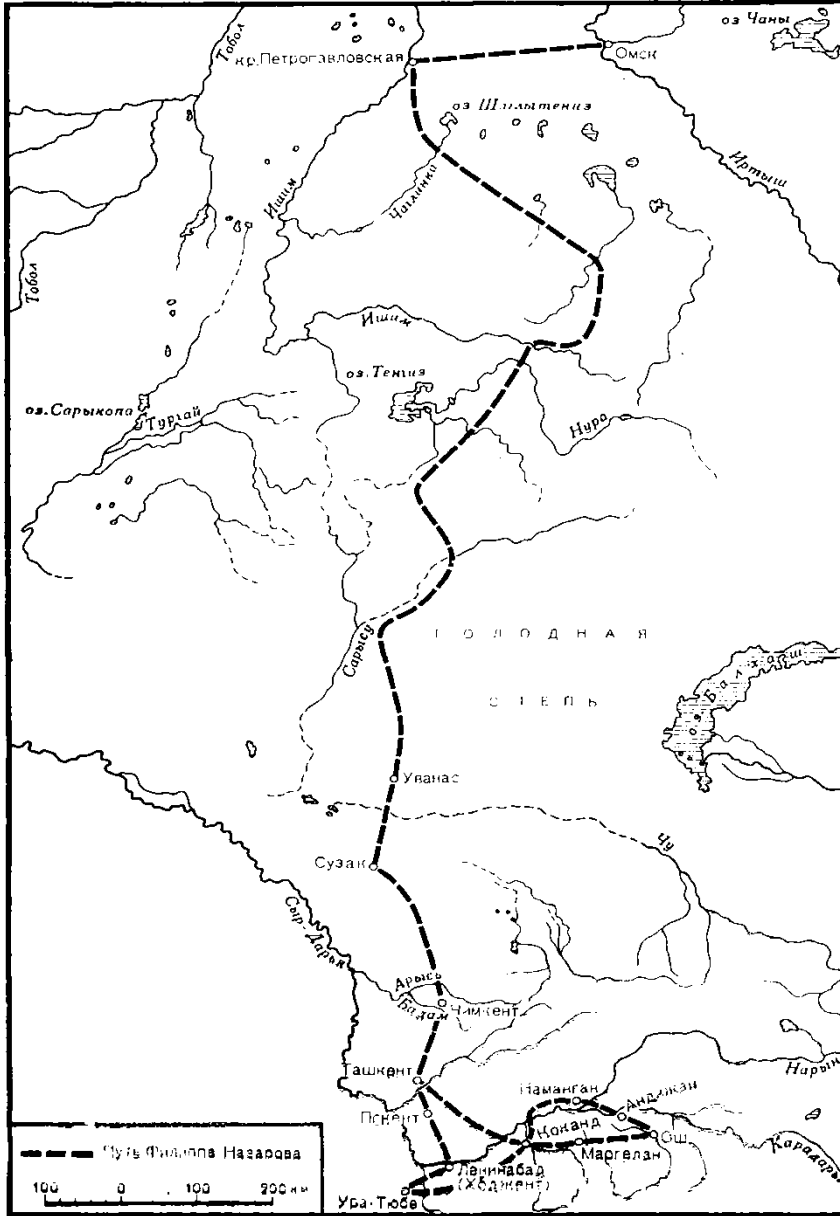
Kaynak: <https://loc.gov/pictures/resource/ppmsca.14908/>

Ek 12: Hokand Hanı Abdülkerim Biy Ordası (Eski Orda), Rus ressamı V. Verşagin tarafından 1870 yıllarda çizilmiştir.

Kaynak: Krukovskaya, S. *Vstreči s Kokandom*, Taşkent: Uzbekistan, 1977, s. 171.

Ek 13: 1813-1814 yıllarda Hokand Hanlığı'na gelen Filip Nazarov'un yol haritası

Путь Филиппа Назарова из Сибири в Кокандское ханство (географические названия даны в современном написании)

Kaynak: https://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/M.Asien/XIX/1800-1820/Nazarov_2/1.JPG